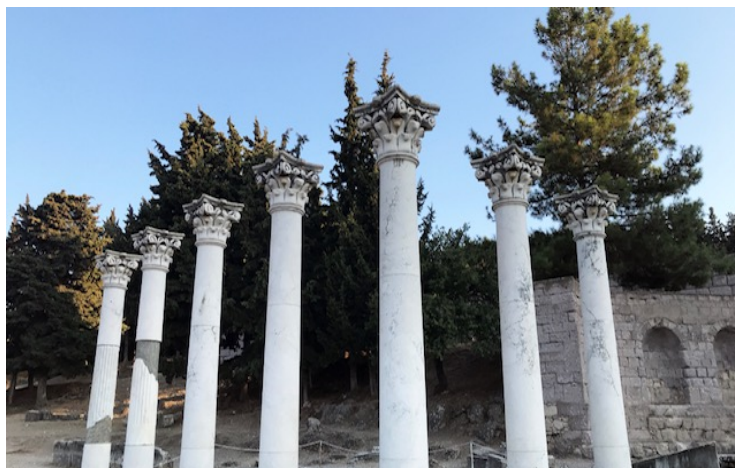

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΧΩΡΟΣ, ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗΜΕΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ»
«ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΔΟΜΗΜΕΝΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕ ΝΕΕΣ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΥΛΙΚΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ Β΄

**ΟΙ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΕΠΙ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΩ**

**Τάλλαρα Ζωή-Ευρυδίκη
Αρχαιολόγος**

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπων: Νικόλαος Σκουτέλης, αναπλ. καθηγητής

Μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής:

Κλήμης Ασλανίδης, επίκουρος καθηγητής

Αλέξιος Τζομπανάκης, αναπλ. καθηγητής:

Χανιά, Σεπτέμβριος 2019

Η μεταπτυχιακή φοιτήτρια που εκπόνησε την παρούσα διπλωματική εργασία φέρει ολόκληρη την ευθύνη προσδιορισμού της δίκαιης χρήσης του υλικού, η οποία ορίζεται στη βάση των εξής παραγόντων : του σκοπού και χαρακτήρα της χρήσης (μη-εμπορικός, μη-κερδοσκοπικός, αλλά εκπαιδευτικός και ερευνητικός), της φύσης του υλικού που χρησιμοποιεί (τμήμα του κειμένου, πίνακες, σχήματα, εικόνες κλπ.), του ποσοστού και της σημαντικότητας του τμήματος που χρησιμοποιεί σε σχέση με το όλο κείμενο υπό copyright, και των πιθανών συνεπειών της χρήσης αυτής στην αγορά ή τη γενικότερη αξία του υπό copyright κειμένου.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική αναφέρεται στη μελέτη των αναστηλώσεων των αρχαίων μνημείων κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας στην Κω. Τα αρχαία μνημεία της Κω καταγράφηκαν, αναστηλώθηκαν και αποκαταστάθηκαν από τους Ιταλούς κατά την περίοδο 1920-1940 γεγονός που συνετέλεσε στη διάσωσή τους.

Ωστόσο, εντοπίζονται και ορισμένες αστοχίες ως προς τις μεθόδους και τις αρχές των αναστηλώσεων που εφαρμόστηκαν από τους Ιταλούς. Οι αστοχίες αυτές μελετώνται υπό το πρίσμα της εποχής που πραγματοποιήθηκαν, δηλαδή ως προς τις αρχές που συνήθως ακολουθούνταν για την αποκατάσταση μνημείων στην Ιταλία κατά το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα. Για την πληρέστερη κατανόηση του κειμένου παρουσιάζονται οι αρχές αυτές εν συντομία. Η εργασία επιπλέον ερευνά το ιδιαίτερο φυσικό και δομημένο περιβάλλον της Κω προκειμένου να προβάλλει το ιστορικό υπόβαθρο και τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Κω κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Παρουσιάζονται τα κυριότερα και γνωστότερα αρχαία μνημεία του νησιού, αλλά και μνημεία μικρότερης κλίμακας, με εξίσου σημαντικό ενδιαφέρον ως προς τις επεμβάσεις των Ιταλών σε αυτά.

Η μελέτη καταλήγει στην αξιολόγηση των πρακτικών και των μεθόδων που ακολούθησαν οι Ιταλοί, καθώς επίσης επιχειρεί μια γενικότερη θεώρηση όσον αφορά στην αποτελεσματικότητά τους και στον τρόπο που έχουν συμβάλλει στη διασφάλιση της παρουσίας των μνημείων μέχρι σήμερα.

Λέξεις Κλειδιά:

Ιταλοκρατία, Κως, Αποκατάσταση, Αναστήλωση, Αρχαία μνημεία

Abstract

This thesis refers to the study of ancient monuments restorations during the Italian Rule in Kos. The ancient monuments of Kos were recorded, consolidated and restored by the Italians during the period 1920–1940; this contributed to their preservation.

However, there are some weaknesses in the methods and principles of restorations conducted by the Italians. Those disadvantages have been studied with respect to the specific time period, that is to say, with regard to the principles that were commonly followed for monument restoration in Italy during the first half of the 20th century. For a better understanding of this study, those principles are presented in brief. In addition, the text deals with the particular natural and structural environment of Kos in order to understand the historical background and conditions prevailing in Kos during this period.

The main and most famous monuments of the island, as well as monuments of smaller scale, with equally important interest as to the Italian interventions are also presented.

The study concludes in the evaluation of practices and methods implemented by the Italians and attempts a more general analysis of the effectiveness of these methods, as a contribution to the safeguarding of the monuments in the future.

Key words

Italian Rule, Kos, Restoration, Consolidation, Anstylosis, Ancient monuments

Ευχαριστίες

Για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου, κύριο Νίκο Σκουτέλη, του οποίου η υποστήριξη αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην ολοκλήρωσή της. Θα ήθελα επιπλέον να ευχαριστήσω το προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων της Ρόδου για τις άμεσες πληροφορίες τις οποίες μου παρείχαν, όπως επίσης και την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών των οποίων η παρουσία και βοήθεια υπήρξε σημαντική για την εκπόνηση της εργασίας μου.

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε κατά την ολοκλήρωση της φοίτησής μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Χώρος, σχεδιασμός και δομημένο περιβάλλον» κατεύθυνση Β '— Ολοκληρωμένη προστασία ιστορικού δομημένου περιβάλλοντος με νέες τεχνολογίες και υλικά. Το θέμα επιλέχθηκε λόγω της ιδιαίτερης αγάπης μου απέναντι στα μνημεία της Κω και του εξαιρετικά ενδιαφέροντος πεδίου των αναστηλώσεων που έχουν πραγματοποιηθεί επί Ιταλοκρατίας στο νησί. Το γεγονός της καταγωγής μου από το νησί της Κω συνέβαλε επίσης στη θέλησή μου να αναδείξω το συγκεκριμένο θέμα.

Λαμβάνοντας υπόψη τα σύγχρονα δεδομένα, η παρούσα εργασία **αποσκοπεί** σε μια πιο εξελιγμένη προσέγγιση του θέματος. Τα ερωτήματα που επιχειρείται να απαντηθούν αφορούν τις εξελίξεις στον τομέα στην Ιταλία κατά τη συγκεκριμένη περίοδο όσον αφορά τις αναστηλώσεις και αποκαταστάσεις των μνημείων, καθώς και τι συνέβαινε στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στην Κω.

Η **μεθοδολογία** που ακολουθείται βασίζεται κυρίως σε βιβλιογραφική-αρχαιολογική έρευνα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατόπιν μελέτης συγγραμμάτων και διδακτορικών διατριβών, προκειμένου να αντληθούν πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο των βασικών εννοιών της αποκατάστασης μνημείων κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας (Κεφαλαίο 1), τα γενικά χαρακτηριστικά του νησιού (Κεφάλαιο 2), την καταγραφή των σημαντικότερων μνημείων της Κω και των τρόπων αναστήλωσης αυτών από τους Ιταλούς (Κεφάλαιο 3).

Κλείνοντας, η εργασία αναφέρεται στις μεθόδους αποκατάστασης που εφαρμόζονται σήμερα (Κεφάλαιο 4), αλλά και στη σημασία που ενέχει η διατήρηση των μνημείων εντός του αστικού ιστού.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	2
Abstract	3
Ευχαριστίες.....	4
Εισαγωγή	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΙΤΑΛΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΕ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ	8
1.1 Η ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα -Επεμβάσεις-Σημαντικοί κυβερνήτες.....	10
1.2. Η κουλτούρα της προστασίας του 19 ^{ου} αιώνα και αρχών του 20 ^{ού}	23
1.3 Οι αποκαταστάσεις στην Ιταλία στα τέλη του 19 ^{ου} αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20 ^{ου} αιώνα.....	34
1.4 Η ιταλική Σχολή των αποκαταστάσεων στα αρχαία μνημεία των Δωδεκανήσων.....	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η ΚΩΣ	48
2.1 Τοπογραφικά-Γεωλογικά- Κλιματολογικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής (βροχοπτώσεις, σεισμογένεια).....	48
2.2 Σημαντικά γεγονότα της ιστορίας του νησιού της Κω	52
2.3 Σημασία των λατομείων του νησιού για τα μνημεία	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΩ	70
3.2 Περιγραφή μνημείων	73
3.2.1. ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΩ.....	73
3.2.2. ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΛΙΜΕΝΟΣ.....	85
3.2.3. CASA ROMANA-ΡΩΜΑΪΚΗ ΟΙΚΙΑ	86
3.2.4. ΡΩΜΑΙΚΟ ΩΔΕΙΟ.....	94
3.2.5. Η ΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΑΡΠΑΓΗΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ	99
3.2.6. ΤΑ ΙΑΜΑΤΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ.....	101
3.2.7. ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ	103
3.2.8. ΤΟ ΝΥΜΦΑΙΟ (ninfeo-latrina)	106
3.2.9. ΑΡΧΑΙΟ ΣΤΑΔΙΟ.....	108
3.2.10. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΔΙΑ (TEMPIO DI ZEUS ALSEIOS)	109
3.2.11. ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ.....	111
3.2.12. ΒΩΜΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ.....	122
3.2.13. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΓΑΒΡΙΗΛ	125
3.2.14. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ	128
3.2.15 ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΗΣ ΚΩ.....	132

3.2.16	Πίνακες 1,2,3	140
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η συζήτηση για την προστασία των μνημείων της Κω μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο		
		143
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ		
		147
5.1.	Τα μνημεία της Κω στο σήμερα	147
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ-ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ		
		154
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ		
		158
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΟΔΗΓΟΣ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΜΕΛΕΤΗ		
		159
ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΤΑ «ΕΠΤΑ ΒΗΜΑΤΑ»		
		161
ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ		
		172

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΙΤΑΛΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΕ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Η ιστορία των Δωδεκανήσων¹ και ειδικότερα της νήσου Κω, έχει σημαδευτεί από μια σειρά από γεγονότα τα οποία καθόρισαν τόσο την πορεία όσο και την εξέλιξή της στον χρόνο, αρχής γενομένης με την κατάληψη της Τριπολίτιδας της Κυρηναϊκής (σημερινή Λιβύη) από τους Ιταλούς το 1911 κατά τη διάρκεια του πολέμου με τους Τούρκους, αλλά και αργότερα της Δωδεκανήσου το 1912.

Οι Ιταλοί κατέλαβαν τα Δωδεκάνησα ή Νότιες Σποράδες όπως ονομάζονταν εκείνη την περίοδο, ως αντιπερισπασμό ενάντια στους Τούρκους με τους οποίους βρίσκονταν σε σύρραξη από τον Σεπτέμβριο του 1911, αλλά και για να έχουν τη δυνατότητα ελέγχου των οθωμανικών ενισχύσεων προς τους Άραβες της Αφρικής. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923, επέρχεται η εδραίωση της ιταλικής κατοχής στα Δωδεκάνησα με τελικό αποτέλεσμα την προσάρτηση τους από το Βασίλειο της Ιταλίας. Η προσάρτησή τους αποτέλεσε επιδίωξη της Ιταλίας λόγω της γεωγραφικής τους θέσης, της πολιτικο-εμπορικής τους σημασίας και αξίας εν γένει, καθώς επίσης και λόγω της ύπαρξης πετρελαϊκών πηγών πλησίον της Τουρκίας, πράγμα που ενίσχυε ακόμα περισσότερο τη σημασία τους. Η παρουσία των Ιταλών έγινε προσπάθεια να υποστηριχθεί κατά κάποιο τρόπο και μέσω της ιστορικής έρευνας με αποτελέσματα και δημοσιεύματα της εποχής τα οποία αναδεικνύουν τη σημασία των Δωδεκανήσων επισημαίνοντας την ύπαρξη σε αυτά ιστορικών μνημείων από τρεις πολιτισμούς· τον μουσουλμανικό, τον χριστιανικό και τον ελληνικό του Αιγαίου.²

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο, στην αντίπερα όχθη του Ιονίου η ιταλική αρχιτεκτονική εμπνέεται από την τοπική παράδοση, την Αναγέννηση και το Μπαρόκ, χωρίς να στερείται και στοιχείων του κινήματος της βιεννέζικης «απόσχισης» (Secession). Στα μέσα της δεκαετίας του '20 σταδιακά επιτελείται μια αλλαγή: ξεκινά να κάνει την εμφάνισή του το κίνημα «Novecento», το οποίο βασίζεται στον νεοκλασικισμό και θα αποτελέσει κυρίαρχο ρεύμα αυτής της περιόδου. Δημιουργήθηκαν προβλήματα όμως ως προς την προσαρμογή αυτών των νέων ιδεών, κάτι που οδήγησε στην

¹Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943)* 2002, σελ.8

²Ευθυμία Γ. Αναγνωστίδου, *Η αστική ανάπτυξη της πόλης της Κω κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας: 1912-1943*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2011, σελ.18

υιοθέτηση του μοντερνισμού. Ο μοντερνισμός εμφανίστηκε στην Ιταλία σε μια περίοδο κατά την οποία έτυχε μειωμένης κριτικής σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Γαλλία και τη Γερμανία. Ο Μουσολίνι³, θεωρώντας την αρχιτεκτονική ως την κορωνίδα των τεχνών, προώθησε και υποστήριξε τον μοντερνισμό ως αρχιτεκτονικό ρεύμα, καθώς αποτύπωνε μέρος της φασιστικής ιδεολογίας η οποία απέρριπτε τα πρότυπα του παρελθόντος.⁴ Εκφραστής αυτής της φασιστικής ιδεολογίας ήταν και ο ιταλός αρχιτέκτονας Marcello Piacentini ο οποίος κατάφερε να ισορροπεί ανάμεσα στον απλό νεοκλασικισμό, στο <<Novecento>> και στο ρασιοναλιστικό Gruppo 7. Ο Μουσολίνι το 1929 τον εξέλεξε μέλος της Ιταλικής Ακαδημίας, η οποία συγκέντρωνε τους καλύτερους Ιταλούς αρχιτέκτονες. Το καθεστώς του Μουσολίνι έφτασε στο απόγειό του στα μέσα του 1930 με χαρακτηριστικό το ενδιαφέρον στην νεοκλασική μνημειακότητα την οποία εξέφραζε και ο Piacentini. Τα μνημειακά κτίρια αυτήν τη δεκαετία φέρουν επίσης χαρακτηριστικά του Ρασιοναλισμού.

Marcello Piacentini 1930.

Ωστόσο, η Ιταλία δεν προσπάθησε να επιβάλει αυτούσια τη μητροπολιτική αρχιτεκτονική της στις αποικίες της όπως επιχειρήθηκε από άλλες χώρες. Αντιθέτως προσπάθησε να προσδώσει σε αυτήν και στον Ρασιοναλισμό στοιχεία της εκάστοτε τοπικής αρχιτεκτονικής παράδοσης. Σημαντική υπήρξε επίσης και μια σειρά μέτρων που αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό των αστικών κέντρων και τη δημιουργία νέων οικισμών στην ύπαιθρο με σημαντική συμβολή στους τομείς της αρχιτεκτονικής, της πολεοδομίας και των κατασκευαστικών έργων. Η θέσπιση νέων

³ Βασίλης Κολώννας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943)* 2002, σελ.13

⁴ Βασίλης Κολώννας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943)* 2002, σελ.13

οικοδομικών κανονισμών, η άφιξη νέων ανώτατων κρατικών λειτουργών και η εισαγωγή νέων τεχνικών, δημιούργησαν τις νέες προϋποθέσεις για μια σειρά επεμβάσεων που στόχευαν στον εκσυγχρονισμό της λειτουργίας της πόλης και την κατασκευή ενός δικτύου κτιριακών τύπων τα οποία κάλυπταν τις νέες ανάγκες και λειτουργίες. Η αναδιαμόρφωση των ιστορικών κέντρων, η χάραξη και η δημιουργία νέων δικτύων υποδομής, η διάνοιξη νέων οδικών αρτηριών και αστικών διευκολύνσεων και τέλος οι επεκτάσεις και προσπάθειες αναδιαμόρφωσης του πολεοδομικού ιστού σχετίζονται με τα παραπάνω.⁵

Οι νέοι τύποι δημοσίων κτιρίων στην Ιταλία και στις αποικίες, φαίνεται να απομακρύνονται από στοιχεία που χαρακτήριζαν παλαιότερους τύπους της τοπικής αρχιτεκτονικής. Επίσης παρουσίαζαν διαφορές και σε άλλα χαρακτηριστικά όπως το μέγεθος, την κλίμακα και την ένταξη στο αστικό τοπίο.

Πιο συγκεκριμένα, η ιταλική αρχιτεκτονική η οποία διαμορφώθηκε στα Δωδεκάνησα κατά την περίοδο 1912-1947 παρουσιάζει έντονη διαφοροποίηση με την αρχιτεκτονική που επικρατούσε στην Ιταλία κατά την ίδια περίοδο. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Βασίλη Κολώνα στόχος ήταν η ανάδειξη του μητροπολιτικού κράτους ως φορέα εκσυγχρονισμού και η ανάδειξη μιας νέας εικόνας που ήθελε να δώσει η ιταλική διοίκηση στα αστικά κέντρα και στους οικισμούς των αποικιών, τέτοια ώστε αυτή να γίνεται αισθητή και μέσω της επιλογής των εκάστοτε μορφών.⁶

1.1 Η ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα -Επεμβάσεις-Σημαντικοί κυβερνήτες.

Στο πλαίσιο της παρουσίας τους στα Δωδεκάνησα πρέπει να σημειωθεί πιο συγκεκριμένα μια διαίρεση της περιόδου της Ιταλοκρατίας σε τέσσερις υποπεριόδους. Αρχικά, η **πρώτη υποπερίοδος (1912-1922)** αποτελεί την προπαρασκευαστική περίοδο για όσα πρόκειται να ακολουθήσουν. Στη συνέχεια, η **δεύτερη υποπερίοδος (1923-1936)** αφορά τη διακυβέρνηση του Mario Lago η οποία χαρακτηρίζεται από ευρείες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις και ακολουθείται από την

⁵Κωνσταντίνος Καρανάσος, *Διδακτορική Διατριβή «Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947»* Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2009.

⁶ Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943)* 2002, σελ.12

τρίτη υποπερίοδο (1936-1947), όπου Κυβερνήτης αναλαμβάνει ο De Vecchi και χαρακτηρίζεται έντονα από τη φασιστική ιδεολογία.

Κατά την **πρώτη υποπερίοδο (1912-1922)**, το Βασίλειο της Ιταλίας αποσκοπώντας να θεμελιώσει πολιτικά και κοινωνικά τις εδαφικές αξιώσεις του , είχε αποστείλει τον Giuseppe Gerola⁷ από τα μέσα του 1912 προκειμένου να μελετήσει και να καταγράψει τα μνημεία της Ρόδου, αλλά και ολόκληρης της Δωδεκάνησου, επισημαίνοντας ιδιαίτερα στην καταγραφή των μνημείων της περιόδου των Ιπποτών.⁸ Συγκεκριμένα κατά την πρώτη υποπερίοδο (1912-1923) «δημιουργείται το έδαφος για τα γεγονότα των επόμενων χρόνων, καθώς η κατάσταση χαρακτηριζόταν από ένα ασταθές διεθνές πολιτικό κλίμα και από αβεβαιότητα σχετικά με το θέμα της παραμονής των ιταλικών στρατευμάτων στην περιοχή. Σημαντικό έργο διατέλεσε εκτός από τον G. Gerola⁹ και ο νεαρός αρχαιολόγος Amedeo Maiuri, ο οποίος έφθασε στη Ρόδο στις αρχές του 1914 ως αντικαταστάτης του Gerola στη διεύθυνση της Αρχαιολογικής Αποστολής. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η συμβολή του Giuseppe Gerola αλλά και του Amedeo Maiuri στα πλαίσια της δράσης τους στη μόνιμη Αρχαιολογική Αποστολή ήταν καταλυτική. Με τον δεύτερο, μέσω της οργάνωσης του γραφείου της Εφορείας Μνημείων και ανασκαφών, τέθηκαν οι βάσεις για την προστασία της περιτειχισμένης πόλης της Ρόδου και τα αποτελέσματα

⁷ Στις 23 Ιουνίου 1899 το Istituto Veneto του ανακοίνωσε επίσημα την ανάθεση αποστολής για την καταγραφή των μνημείων στην Κρήτη με άμεση κάλυψη όλων των εξόδων του. Άρχισε να ενημερώνεται αμέσως κατά τη διάρκεια των επισκέψεών του σε θέματα σχετικά με την Κρήτη. Στις 14 Ιανουαρίου 1900 ο Giuseppe Gerola απέπλευσε από την Πεσκάρα με κατεύθυνση την Ελλάδα ξεκινώντας με την φωτογράφιση μνημείων της βενετοκρατίας τόσο στο κέντρο των πόλεων όσο και στα περίχωρα της Κρήτης. Εργαζόταν καθημερινά για πολλές ώρες ακόμα και στα πιο απόμακρα μέρη του νησιού με το υλικό από τις καταγραφές των μνημείων να είναι πλούσιο. Μετά από εικοσιέξι μήνες στην Κρήτη είχε ολοκληρώσει ένα μεγάλο έργο στο οποίο συγκέντρωνε πάνω από εξακόσιες χιλιάδες φωτογραφίες από τις οποίες χίλιες από αυτές δημοσιεύτηκαν στα Monumenti Veneti, εβδομήντα γύψινα εκμαγεία, πενήντα σκίτσα, τετρακόσιες επιγραφές, χίλια γκράφιτι. Επέστρεψε στην Κρήτη άλλες δύο φορές για συγκεκριμένες αποστολές, παρέμεινε από τις 30 Ιουνίου μέχρι τις 10 Ιουλίου 1910. Τέλος επέστρεψε στις 28 Μαΐου μέχρι τις 15 Ιουνίου 1914, με σκοπό την αναστήλωση της Loggia του Ηρακλείου. Ένα σημαντικό έργο αποτέλεσε το Monumenti Veneti nell'isola di Creta μια από τις σημαντικότερες μελέτες που διαθέτουμε για την περίοδο της βενετοκρατίας στην Κρήτη.

⁸Μαριάντζελα Στεφάνου, Ερευνητική εργασία, *Η Διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου από την Ιταλοκρατία έως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή αρχιτεκτόνων μηχανικών, Χανιά, 2015, σελ. 11

⁹ Κώστας Γ.Τσιγκνάκης, *Η αποστολή του Giuseppe Gerola στην Κρήτη (1900-1902) και η καταγραφή των μνημείων της βενετικής περιόδου, Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος, Εταιρία κρητικών ιστορικών μελετών*, (pdf), Ηράκλειο 2001, σελ.561-583.

των ενεργειών του είναι ορατά και σήμερα». Ο Maiuri¹⁰ κατάφερε αφενός να έχει καλή συνεργασία με τον υπεύθυνο για την προστασία μνημείων, τον Μηχανικό της στρατιωτικής Διοίκησης, αφετέρου βοήθησε στην αλλαγή του αρνητικού διεθνούς κλίματος που είχε δημιουργηθεί κατά την πρώτη υποπερίοδο της Ιταλοκρατίας. Επιπλέον στη Ρόδο, οι βλέψεις της Ιταλίας διαφαίνονταν και μέσω της οργάνωσης της αρχαιολογικής έρευνας από τον Amedeo Maiuri, με την αποκατάσταση των μνημείων της μεσαιωνικής πόλης, αλλά και τις επεμβάσεις ανάδειξης της ιπποτικής αρχιτεκτονικής και κληρονομιάς, οι οποίες αποσκοπούσαν στο να επισημάνουν το ιστορικό παρελθόν της ιταλικής παρουσίας στην περιοχή.¹¹

Κατά το τέλος της πρώτης υποπεριόδου, η διάλυση της οθωμανικής Τουρκίας βρίσκεται σε εξέλιξη και οι βλέψεις των Ιταλών για χρήση των «Νότιων Σποράδων» και συγκεκριμένα της Ρόδου, ως γέφυρας για την οικονομική τους διείσδυση στη Συρία και την Ανατολία αποτελεί γεγονός. Η παρουσία των κατακτητών χαρακτηρίστηκε ήδη από την προηγούμενη περίοδο από μια άμεση διοικητική οργάνωση η οποία με την επικύρωση της Συνθήκης οδήγησε εν τέλει το 1924 στην προσάρτηση τους στο Βασίλειο της Ιταλίας, αποκαλώντας το νησιώτικο σύμπλεγμα «Κτήση» (Possedimento) και όχι αποικία (colonia), επιθυμώντας έτσι να τονίσουν το υψηλότερο πολιτιστικό επίπεδο που χαρακτήριζε τα Δωδεκάνησα συγκριτικά με τα υπόλοιπα υπό ιταλική κατοχή εδάφη.¹²

¹⁰Ο Amedeo Maiuri (1886-1963) γεννήθηκε στο Veroli κοντά στη Ρώμη. Μετά τις σπουδές του (1908) στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Ρώμης απέκτησε πολύ γρήγορα τη φήμη του διακεκριμένου αρχαιολόγου. Μεταξύ 1911 και 1913 συμμετείχε σε ανασκαφές της Ιταλικής Αποστολής στη ρωμαϊκή Γόρτυνα της Κρήτης, ενώ από το 1912 είχε αναλάβει τα καθήκοντά του Επιθεωρητή στο Εθνικό Μουσείο της Νεάπολης. Μετά τη δεκαετή παραμονή του στη Ρόδο, ανέλαβε τη διεύθυνση του Μουσείου της Νεάπολης καθώς και των ανασκαφών στην Πομπηία και στο Ηράκλειον (Herculaneum). Καρανάσος, 2009, σελ. 32 (Από υποσημειώσεις Μαριάντζελας Στεφάνου)

¹¹Κωνσταντίνος Καρανάσος, *Διδακτορική Διατριβή «Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947»*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2009.

σελ 13-14.

¹²Μαριάντζελα Στεφάνου, Ερευνητική εργασία, *Η Διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου από την Ιταλοκρατία έως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή αρχιτεκτόνων μηχανικών, Χανιά, 2015,

Εικόνα 1. Οι Ιταλικές κτήσεις στη Μεσόγειο και την Ανατολική Αφρική κατά το 1938,

Πηγή: Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943), Vassilis Colonas, σελ. 10

Η δεύτερη υποπερίοδος (1923-1936), χαρακτηρίζεται από την επιβλητική παρουσία του Mario Lago ο οποίος υπήρξε ο μακροβιότερος Ιταλός κυβερνήτης στα Δωδεκάνησα και έθεσε τις βάσεις του αρχιτεκτονικού εκσυγχρονισμού της Ρόδου, της Κω αλλά και όλων των νήσων γενικότερα. Το γεγονός αυτό, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό για την Κω, ειδικά μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1933. Οι πρωτοβουλίες του Lago υπήρξαν αποφασιστικής σημασίας για τη μετέπειτα μορφή που θα αποκτούσαν τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Δωδεκάνησου.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ρόδος όπου το αποτύπωμα του Lago παρέμεινε ζωντανό ακόμα και μετά την απελευθέρωση του νησιού. Η προσπάθεια του Κυβερνήτη να μετατρέψει αφενός τη Ρόδο σε τουριστικό θέρετρο της Μεσογείου και αφετέρου σε σημαντικό κέντρο σπουδών αρχαιολογικού και ιστορικό-καλλιτεχνικού χαρακτήρα, αποτέλεσαν προτεραιότητά του. Έτσι, η Ρόδος ξαναβρήκε την παλιά της αίγλη ως πνευματικό κέντρο, με την ταυτόχρονη ανάδειξη και προβολή των ρωμαϊκών μνημείων της αρχαιότητας, αλλά και των μεσαιωνικών μνημείων που βρίσκονται στο έδαφός της.

Επιχειρώντας μια πιο επισταμένη ανάλυση, ο Mario Lago κατά τη διακυβέρνησή του στα Δωδεκάνησα ξεκινάει μια σειρά από αρχαιολογικές ανασκαφές, αποκαταστάσεις και αποτυπώσεις των μεσαιωνικών μνημείων, πολεοδομικές επεμβάσεις σε ιστορικά

κέντρα, αλλά και εκτεταμένα έργα ανέγερσης δημόσιων κτιρίων, ιδρύοντας τέλος και αγροτικούς οικισμούς. Αναλαμβάνει ιδιαίτερα μέτρα για την ανοικοδόμηση της Κω μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1933.¹³

Εικόνα 2. Ο Κυβερνήτης των Ιταλικών Νήσων του Αιγαίου Mario Lago (1923-1936), **Πηγή:** *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 : la ricerca archeologica, la conservazione, le scelte progettuali / a cura di Monica Liviadotti, Giorgio Rocco., Atene 1997, σελ. 286*

Εικόνα 3. Το κτίριο του Ναυαρχείου. Η αποκατάσταση υπό τη μορφή ανακατασκευής. **Πηγή:** *Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943), Vassilis Colonas, σελ. 36*

Σημαντική υπήρξε η πρωτοβουλία του να αναθέσει στον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto την επέκταση της πόλης της Ρόδου και την οργάνωση ενός ρυθμιστικού σχεδίου αναβίωσης. Το αποτέλεσμα των ιταλικών επεμβάσεων υπήρξε η έντονη διαφοροποίηση μεταξύ της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και της νέας, ιδιαίτερα κατά μήκος του θαλάσσιου μετώπου της πόλης, η οποία ήταν εμφανής τόσο στο νησί της Ρόδου όσο και στις υπόλοιπες ιταλικές αποικίες. Ωστόσο, μια σημαντική διαφορά με τα τεκταινόμενα στην Ιταλία εκείνης της εποχής είναι ότι δεν πραγματοποιήθηκαν

¹³Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943)* 2002, σελ.27

μαζικές κατεδαφίσεις στη Ρόδο όπως σε αντίστοιχα κέντρα της Ιταλίας με στόχο την ανοικοδόμηση ή τη δημιουργία δημόσιου χώρου, αλλά αντίθετα με το νομοθετικό διάταγμα του 1929 θεσπίστηκε πρόβλεψη για την ειδική μνημειακή ζώνη η οποία καθόριζε τα όρια της παλιάς με τη νέα πόλη, οριοθετώντας έτσι και τα πλαίσια των επιτρεπόμενων επεμβάσεων.

Η έως τότε επικρατούσα αρχιτεκτονική των Δωδεκανήσων δεν διέφερε από αυτήν των νησιών του Αιγαίου κατά το 1912. Παρατηρείται το φαινόμενο σύζευξης λαϊκής και λόγιας αρχιτεκτονικής όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο κ. Κολώνας «Οι καθαρές γραμμές και οι γεωμετρικοί όγκοι που ακολουθούν τον ακανόνιστο παραδοσιακό ιστό και τη φυσιολογία του εδάφους, ενσωματώνονται με τη λόγια αρχιτεκτονική, αλλά και την τοπική παράδοση».¹⁴ Ο λόγος αυτού του φαινομένου έγκειται στην ιστορία της Ρόδου όπου προγενέστερα, κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας και μετά το 1480 παρατηρήθηκαν πολλές δυτικές επιρροές και στοιχεία υστερογοθικής αρχιτεκτονικής, ενώ σημαντικές υπήρξαν επίσης οι γαλλικές ή καταλανικές επιρροές.¹⁵

Τα κτίρια της ιταλικής διοίκησης που βρίσκονται στη Ρόδο χαρακτηρίζονται από αρχιτεκτονικά στοιχεία της Αναγέννησης, του Μανιερισμού και του Νεοκλασικισμού. Βασικά στοιχεία της ιταλικής αρχιτεκτονικής εμπλουτίζονται από στοιχεία διαφορετικών περιόδων του νησιού, όπως της βυζαντινής και της οθωμανικής περιόδου. Για παράδειγμα, το Διοικητήριο της Ρόδου φέρει πολλά ενετικά μοτίβα με νεογοθικά στοιχεία στην όψη προς τη θάλασσα, τα οποία αποτελούν επί της ουσίας απομίμηση του Palazzo Ducale της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, το οποίο υπήρξε σύμβολο της Ιταλικής κυριαρχίας στην Ανατολή.¹⁶

¹⁴Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943) 2002*, σελ. 35-36

¹⁵Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943) 2002*. 36-37

¹⁶Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943) 2002* σελ. 42, σελ. 44

Εικόνα 4. Το Διοικητήριο της Ρόδου, βόρεια όψη (Florestano di Fausto 1926-27)

Πηγή: Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943), Vassilis Colonas, σελ.47

Κατά την υπό μελέτη περίοδο, εγκρίνεται η επέκταση του σχεδίου της πόλεως γύρω από το κλειστό λιμάνι του Μανδρακίου εκτός των τειχών και θεσμοθετούνται μέτρα για την προστασία της περιτειχισμένης πόλης, των παλαιών τουρκικών συνοικιών, την απαγόρευση της κατεδάφισης ή τροποποίησης υφιστάμενων κτιρίων σύμφωνα με το ρυθμιστικό σχέδιο του 1928. Τα πρώτα δημόσια κτίρια όπως και στη Ρόδο χτίζονται πλησίον του λιμένα και έξω από τον παραδοσιακό πυρήνα κατά μήκος της παραλίας. Το Διοικητήριο χτίστηκε στο Foro Italico, η μητρόπολη και η Ιταλική λέσχη κοντά στο μέτωπο της θάλασσας, ενώ σχολεία και νοσοκομεία οικοδομήθηκαν εντός της πόλης.¹⁷

Στην περίπτωση της Κω, ωστόσο, παρατηρείται μια τάση τα κτίρια να διατηρούν τα στοιχεία της αρχιτεκτονικής ιστορίας του νησιού με αρκετές αφαιρετικές τάσεις, και οι απλές κατοικίες να χαρακτηρίζονται από αυστηρές γραμμές ως προς το ύψος, τον όγκο και τη θέση τους επί του οικοπέδου.

¹⁷Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943)* 2002) σελ. 60

Εικόνα 5. Το Foro Italico στην παραλία της Κω

Πηγή: *Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943)*, Vassilis Colonas, σελ. 60

Παράλληλα τα αποτελέσματα της Διεθνούς Συνδιάσκεψης των Αθηνών αποτυπώθηκαν στην Χάρτα των Αθηνών που αφορούσε στον προβληματισμό γύρω από τις επεμβάσεις σε μνημεία του, που αποτέλεσε τον πρώτο διεθνή καταστατικό Χάρτα του 1931 για την Αποκατάσταση Μνημείων της Τέχνης.¹⁸

Η προσπάθεια ένταξης χώρων πρασίνου στον πολεοδομικό ιστό της πόλης θα αποτελέσει εις το εξής πρωταρχικό σκοπό των επεμβάσεων. Ο στόχος της σύζευξης της νέας πόλης με τον προϋπάρχοντα μεσαιωνικό πυρήνα θα αποτελέσει το λεγόμενο «οργανικό σχέδιο» (*riano organico*). Η σχέση φυσικού και αρχιτεκτονικού τοπίου θεωρείται αναπόσπαστο μέρος της πολιτιστικής τους κληρονομιάς, κάτι το οποίο

¹⁸ Εδώ πρέπει να τονιστεί ο διαχωρισμός μεταξύ της Χάρτας των Αθηνών και των CIAM. Τα CIAM (*Congres Internationales de l' Architecture Moderne*) ιδρύονται το 1928 στον πύργο της La Sarraz στην περιοχή Vaud υπό τη φιλοξενία της Helene de Mandrot. Στο IV CIAM συζητήθηκαν θέματα από την αρχιτεκτονική μέχρι τον σχεδιασμό της πόλης. Το συνέδριο αυτό πρότεινε ότι τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πόλεις μπορούν να λυθούν μέσω αυστηρών λειτουργικών διαχωρισμών, αλλά και μέσω της διανομής του πληθυσμού σε καθ' ύψος οικοδομικά τετράγωνα με διαμερίσματα. Όλα αυτά τα θέματα συζητήθηκαν το 1933 εν πλώ στο κρουαζιερόπλοιο <<ΠΑΤΡΙΣ>> όμως δεν δημοσιοποιήθηκαν από το 1933 μέχρι το 1943, όταν ο Le Corbusier δρώντας μόνος του, τα δημοσίευσε στο Παρίσι σε μια μεγάλη έκδοση επονομαζόμενη ως η *Χάρτα της Αθήνας*. Διαβάζοντας κανείς και συγκρίνοντας τα συμπεράσματα του 1933 και τη Χάρτα των Αθηνών διακρίνει πολλές διαφορές και απλοποιήσεις κάτι το οποίο αποδεικνύει ότι η Χάρτα ήταν η ερμηνεία των συμπερασμάτων του IV CIAM και των απόψεων που εκφράστηκαν από τον Le Corbusier υπο το δικό του πρίσμα.

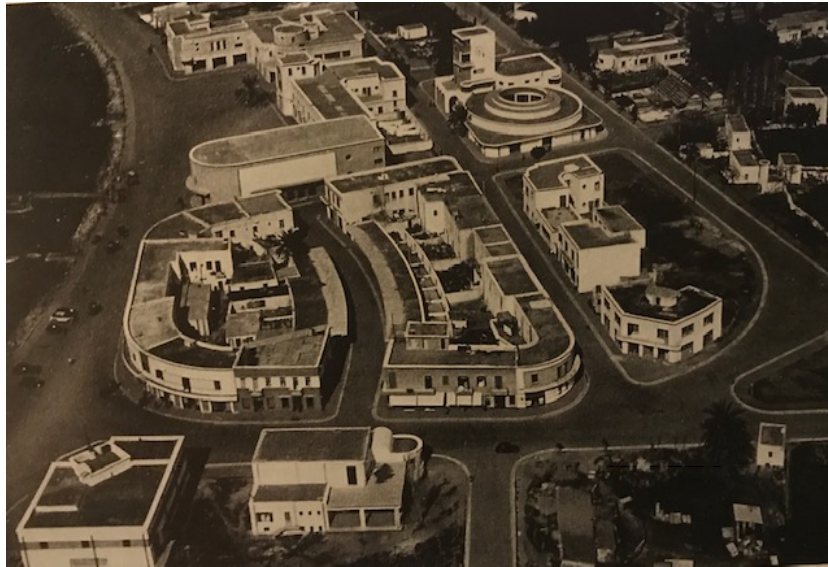
διαφαινόταν από την προσπάθεια των Ιταλών να εντάξουν ζώνες πρασίνου τόσο εντός αλλά και εκτός των πόλεων. Πέρα από στοιχείο αισθητικής το πράσινο λειτουργούσε «και σαν ρυθμιστής των παραμέτρων των συνθηκών διαβίωσης σε μια πόλη, γεγονός που αποδείκνυε και ταυτόχρονα ενδυνάμωνε τον ρόλο του εκπολιτιστή του τόπου στο πλαίσιο της αποικιακής πρακτικής». ¹⁹

Ένα ακόμα στοιχείο που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη περίοδο είναι η μοντέρνα αρχιτεκτονική. Τα κτίρια που έχουν κατασκευαστεί από το 1924 έως το 1930 παρουσιάζουν ποικιλία στους όγκους και αρμονία στις αναλογίες. Επιπλέον η εν λόγω περίοδος χαρακτηρίζεται από σαφήνεια στην οργάνωση της κάτοψης, λειτουργικότητα, ασυμμετρία στις όψεις, αλλά και στροφή στη σύνθεση των καμπύλων γωνιακών όγκων. Ενδεικτικά παραδείγματα της συγκεκριμένης περιόδου αποτελούν το συγκρότημα των Δημοτικών Σφαγείων «Mattattoio», το οποίο κατασκευάστηκε το 1925 από τον Florestano di Fausto, και οι οινολογικές εγκαταστάσεις της Αγροτικής Βιομηχανικής Εταιρείας Ρόδου C.A.I.R. (1928) στην περιοχή του Κόβα. Ένα ακόμα παράδειγμα είναι η καπνοβιομηχανία T.E.M.I. στη συνοικία του Αγ. Ιωάννου, μια περιοχή εκτός της βιομηχανικής ζώνης, η οποία οικοδομείται το έτος 1927. ²⁰

Σημαντικό γεγονός αποτελεί η ίδρυση της πόλης Πόρτο Λάγο (Porto Lago) στο νησί της Λέρου το 1932. Η δημιουργία μίας βάσης σε δύο ζώνες δημιουργήθηκε μετά από μια σειρά απαλλοτριώσεων κατά την περίοδο 1927-32. Η πόλη χαρακτηρίζεται από μονώροφα και διώροφα οικήματα σε ένα χώρο με δενδροφυτεμένες αλέες, κήπους και φυλάκιο εισόδου και αποτελεί χαρακτηριστικό σύμβολο της ιταλικής αρχιτεκτονικής της περιόδου στα Δωδεκάνησα.

¹⁹ Μαριάντζελα, Στεφάνου Ερευνητική εργασία, *Η Διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου από την Ιταλοκρατία έως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή αρχιτεκτόνων μηχανικών, Χανιά, 2015, σελ.34

²⁰ Μαριάντζελα, Στεφάνου, Ερευνητική εργασία, *Η Διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου από την Ιταλοκρατία έως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή αρχιτεκτόνων μηχανικών, Χανιά, 2015, σελ.49-50

Εικόνα 6. Αεροφωτογραφία της νέας πόλης του Porto Lago

Πηγή: Vassilis Colonas, *Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943)*, σελ. 67

Στόχος των επιλογών τους ήταν η ένταξη του αγροτικού πληθυσμού και η αξιοποίησή του ως εργατικό δυναμικό στα δημόσια έργα των Ιταλών, αλλά και στις γεωργικές εργασίες. Έτσι οι αγροτικοί πληθυσμοί ωθήθηκαν σε αλλαγές μέσω μιας σειράς μέτρων. Αποτέλεσμα των εν λόγω μέτρων υπήρξε η δημιουργία πολλών ιταλικών χωριών στα νησιά των Δωδεκανήσων.²¹

Με την ολοκλήρωση της διακυβέρνησης του Mario Lago εισερχόμαστε στην **τρίτη υποπερίοδο (1936-1947)** όπου Κυβερνήτης αναλαμβάνει ο Cesare Mariade Vecchi, εξέχων στέλεχος του φασιστικού κόμματος της Ιταλίας, ο οποίος μετέβη στη Ρόδο με σκοπό να αφήσει ανεξίτηλο τον χαρακτήρα της πολιτικής του. Κυβέρνησε από το 1936 έως το 1941 και θεωρήθηκε ο καταλληλότερος για την ολοκληρωτική εξυγίανση, πνευματική και υλική της «Κτήσης», έχοντας ως στόχο τα νησιά να μετατραπούν στις πιο πειθαρχημένες και οργανωμένες επαρχίες του Βασιλείου της Ιταλίας. Η επιβολή της ολοκληρωτικής πολιτικής του φασισμού, η αποκορύφωση της καθεστωτικής προπαγάνδας και η επέκταση της επιβολής αυτής της πολιτικής στις αποικίες συμπίπτει με την περίοδο διακυβέρνησης του Vecchi. *Στόχος του ήταν η εξομοίωση του προσώπου και της ψυχής της Δωδεκανήσου με τη μητρόπολη του φασισμού.* Όμως υπήρχαν ελλείψεις που αφορούσαν την πειθαρχία, την ισχύ και την επιβολή των αρχών της «romanità», προκειμένου να επιτευχθεί εξομοίωση με το περιβάλλον

²¹Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943)* 2002 σελ. 71-72

της Μητρόπολης, οι οποίες επέβαλαν στο νησί μια νέα τάξη πραγμάτων. Προς την επίτευξη αρκετών από τους παραπάνω στόχους εφαρμόστηκαν παρεμβάσεις σε μνημεία και μοντέρνα κτίρια που είχαν οικοδομηθεί επί διακυβέρνησης του Mario Lago. Ο ίδιος ο Mariade Vecchi²² υποστήριζε ότι το ανασκαφικό έργο <<δεν θα έπρεπε να αφήνει τα κατάλοιπα σε μια στείρα μορφή, αλλά θεωρούσε απαραίτητες τις εργασίες αποκατάστασης με συμπληρώσεις, βάσει όμως επιστημονικών κριτηρίων, με στόχο αφενός την απόδοση του μνημειώδους και επιβλητικού ύφους, αλλά και την αποφυγή της ψυχρής ύλης και να είναι προσιτά από όλους, αλλά και από τους ίδιους τους επισκέπτες, αφετέρου>>.

Εκείνη την εποχή, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η αρχιτεκτονική τέχνη επιστρατεύεται ως μέσο εκπλήρωσης σκοπιμοτήτων και διάδοσης της φασιστικής ιδεολογίας. Επιπλέον στα τέλη του '20 παρατηρείται αναβάθμιση της πολεοδομίας σε πολύ σημαντικό εργαλείο. Διαφορετική μεθοδολογία και τεχνικές εφαρμόζονται στο πλαίσιο των συμπληρώσεων και ανακατασκευών από τους αρχαιολόγους οι οποίοι ασχολούνται και με τις αποκαταστάσεις μνημείων κάτι το οποίο θα αναλυθεί εκτενέστερα στη συνέχεια.

Στο πλαίσιο της επιστημονικής εκλαΐκευσης και της πολιτιστικής διάδοσης διεξάγονται εργασίες σχετικές τόσο με τα μνημεία όσο και του περιβάλλοντα χώρου τους. Υιοθετούνται νέες τεχνικές στις εργασίες στερέωσης των μνημείων όπου παρατηρείται η πρακτική απόκρυψης των σιδερένιων στοιχείων ενίσχυσης και οπλισμών στις τοιχοποιίες, αλλά και στα λίθινα μέρη αυτών, οι οποίες έγιναν σε στάδια, ενώ η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος τυγχάνει κοινής αποδοχής. Σε μνημεία της ρωμαϊκής αρχαιότητας εντοπίζονται ανασυστάσεις, με έντονες αυθαιρεσίες με στόχο την αναγνωσιμότητα τους, αλλά και τη διάκριση των νέων αναστηλωμένων μερών από τα αρχαία. Η πραγματοποίηση των επεμβάσεων κατά την υπό μελέτη περίοδο εξυπηρετεί ιδεολογικές και πολιτικές σκοπιμότητες οι οποίες αποσκοπούν στην προβολή του καθεστώτος, μέσω της σύνδεσής του με τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Επίσης η περίοδος χαρακτηρίζεται από την επικράτηση της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής η οποία συνδέεται με τη φασιστική ιδεολογία. Τα

²²Κωνσταντίνος Καρανάσος, Διδακτορική Διατριβή «Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947», Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο Αθήνα 2009, σελ. 240-244

λιτά και γεωμετρικά κτίρια δημιουργούν στον παρατηρητή το αίσθημα του απρόσιτου και επιβλητικού, φέροντας διάκοσμο και σύμβολα συναφή με αυτά του φασισμού. Τα κτίρια είναι επιμήκη και χαρακτηρίζονται από ορθολογική οργάνωση και πειθαρχία των όψεων, καθώς και της διάταξης των ανοιγμάτων των εσωτερικών χώρων. Ενδεικτικό παράδειγμα της ρασιοναλιστικής περιόδου αποτελεί το συγκρότημα αλευροβιομηχανίας S.A.M.I.C.A., με έτος ίδρυσης το 1938, το οποίο χαρακτηρίζεται από καθαρές γεωμετρικές δομές και έκδηλη λιτότητα.

Η οικοδομική και πολεοδομική δραστηριότητα του Lago όσο και του De Vecchi οδηγούν και στην επονομαζόμενη πολιτική της «αποτύπωσης σε λίθο». Αυτό δηλαδή το οποίο επιδιώχθηκε ήταν μέσω των μνημειακών κατασκευών να γίνει προσπάθεια για αναβίωση και επιβεβαίωση της διαχρονικότητας της εξουσίας και της ιταλικής ταυτότητας όπως έχει ειπωθεί και παραπάνω. Η εκτεταμένη αυτή δραστηριότητα ξεκίνησε το 1924 και διήρκεσε μέχρι το 1936²³, μια πολιτική η οποία θεωρήθηκε ανάλογη με την πολιτική της αρχαιολογικής σκαπάνης, η οποία συνεισέφερε στην ανάδειξη και ανασκαφή του ρωμαϊκού παρελθόντος. Η επιδίωξη των Ιταλών της αναβίωσης της ιταλικότητας, της επιβεβαίωσης της εξουσίας τους, της επιβολής και αναβίωσης του γοήτρου τους πραγματοποιείται μέσω της ανάδειξης των μνημείων. Η μίμηση της ιπποτικής αρχιτεκτονικής σε συνδυασμό με το ρεύμα του Εκλεκτικισμού, η οποία περιείχε κάποια ιταλικά χαρακτηριστικά, οδήγησε σε νέα κτίσματα τα οποία δεν σχετίζονταν με την προϋπάρχουσα μεσαιωνική πολιτεία, αλλά ούτε και με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική των νησιών.²⁴

Οι δύο Κυβερνήτες γενικά επέφεραν και πολλές πολιτικές αλλαγές όπως την κατάργηση των προνομίων της Τουρκοκρατίας, την παύση της συμμετοχής του ντόπιου πληθυσμού στη δικαστική ή διοικητική εξουσία και την καθιέρωση της Ιταλικής ως επίσημης γλώσσας. Το 1937, οι δήμαρχοι έπαυσαν να εκλέγονται από το λαό και διορίζονταν από τον Κυβερνήτη. Οι αυτόνομες ελληνικές κοινότητες

²³ Ευθυμία Γ. Αναγνωστίδου, *Η αστική ανάπτυξη της πόλης της Κω κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας: 1912-1943*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2011.σελ. 295

²⁴ Μαριάντζελα Στεφάνου, Ερευνητική εργασία, *Η Διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου από την Ιταλοκρατία έως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή αρχιτεκτόνων μηχανικών, Χανιά, 2015, σελ.65

περιορίστηκαν στα θεσμικά πλαίσια μιας ιταλικής επαρχίας και το προνομιακό καθεστώς των νησιών παραβιάστηκε.²⁵

Η πολιτική που ακολουθείται από τους Ιταλούς σε σχέση με τα μνημεία παρουσιάζει έντονες διαφοροποιήσεις σε σύγκριση με ανάλογες παρελθόντων ετών. Οι Ιταλοί θεωρούν ότι κατέχουν τα Δωδεκάνησα νόμιμα και έτσι προσπαθούν με κάθε τρόπο να επισημαίνουν τη ρωμαϊκή τους ταυτότητα. Οι νέες τεχνικές ξεκινούν από τη μητρόπολη η οποία επηρεάζει και κατευθύνει τα πράγματα μέσω των πολιτικών γεγονότων που επικρατούν. Η προσπάθεια αλλοτρίωσης (ιταλοποίησης) του περιβάλλοντος σε συνδυασμό με την εκτέλεση συστηματικών αναστηλώσεων αποτελεί χαρακτηριστικό της περιόδου.²⁶

Παρόλα αυτά, πρέπει να σημειωθεί υπέρ των Ιταλών ότι συνέβαλαν στη διάσωση του πλούτου των μνημείων των Δωδεκανήσων, καθώς ανέδειξαν ειδικά τα μνημεία της Ρόδου με τη δημιουργία ζωνών προστασίας και ελεγχόμενες χρήσεις γης, πράγμα καινοτόμο για την εποχή και άγνωστο για την υπόλοιπη Ελλάδα.

²⁵ Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943) 2002*, σελ.9

²⁶ Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943) 2002*

1.2. Η κουλτούρα της προστασίας του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20^{ου}

Οι ανάγκες λόγω των επεκτάσεων των πόλεων και της αυξανόμενης αστικοποίησης άλλαξαν τα δεδομένα την περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης, διαμοφώνοντας νέες συνθήκες για τα μνημεία και την προστασία αυτών. Μέσα από μια χρονική αναδρομή μπορούμε να μελετήσουμε πολλές σπουδαίες προσωπικότητες των οποίων οι αντιλήψεις σχετικά με τις αποκαταστάσεις των μνημείων επηρέασαν τις δεινότερες δράσεις μέσα στη διάρκεια των χρόνων.²⁷

Πιο συγκεκριμένα μέσα από μια χρονική αναδρομή παρατηρείται ότι κατά τη **Γαλλική Επανάσταση** το 1789²⁸ εμφανίζονται νέες αντιλήψεις²⁹ αναστήλωσης ενώ στα **τέλη 18^{ου}-19^{ου} αιώνα**, αλλάζουν τα δεδομένα καθώς οι συντηρήσεις γίνονται με στόχο την καλλιτεχνική αξία και όχι την επανάχρηση.³⁰ Στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα τα κατάλοιπα του μεσαιωνικού παρελθόντος αποτελούσαν εθνικά μνημεία, σύμβολα του γαλλικού πνεύματος. Από την τέταρτη δεκαετία καταβάλλονται προσπάθειες για την δημιουργία υπηρεσιών για την διάσωση ιστορικών μνημείων. Θα δημιουργηθεί το υπόβαθρο για την ανάπτυξη της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης των μνημείων. Πρώτος εκπρόσωπος αυτής της θεωρίας ήταν ο Mérimée ο οποίος τάχθηκε υπέρ της μορφικής αποκατάστασής τους

Προγενέστερα δείγματα των πρώτων σύγχρονων αντιλήψεων αναστήλωσης μνημείων εμφανίζονται μετά τη Γαλλική επανάσταση και συγκεκριμένα το 1840 με κύριο εκφραστή τον **Viollet-le-duc**. Υποστήριξε πολύ την προσπάθεια του Mérimée και εισήγαγε νέες αντιλήψεις σχετικά με τις αποκατάσεις μνημείων αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι <<ένα μεσαιωνικό μνημείο μπορεί να ανακατασκευαστεί όχι μόνο

²⁷ Φανή, Μαλλούχου Tufano *Προστασία και διαχείριση μνημείων, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2011-2012/2015.

²⁸ Εδώ αξίζει να σημειωθεί η διαφορά του Νεοκλασικισμού από την Αναγέννηση: στα 1700 το αρχαίο θεωρείται έργο του παρελθόντος ολοκληρωμένο ήδη στην εποχή του, σε αντίθεση με την Αναγέννηση που θεωρείται ότι μπορεί να δεχθεί περαιτέρω επεμβάσεις. Τα πρώτα αυτά δείγματα αποτέλεσαν την αρχή για την γέννηση της Αναστήλωσης με τη σύγχρονη έννοιά της.

²⁹ Δημήτρης, Ζυγομαλάς *Διεθνείς χάρτες για την συντήρηση και αποκατάσταση των ιστορικών κατασκευών: Μια απόπειρα αξιολόγησης*. 3^ο Εθνικό Συνέδριο. 574-582

³⁰ Επιπλέον, η άποψη ότι το έργο της καταστροφής των μνημείων ανήκε στους βαρβάρους αρχίζει να απορρίπτεται από τους κανόνες που εφαρμόζει ήδη ο Πάπας Λέων ο 10ος από τη μια για την προστασία των μνημείων, ενώ από την άλλη διέταζε την ανασκαφή κάτω από τον Άγιο Πέτρο της Ρώμης ψάχνοντας υλικό για να το χρησιμοποιήσει κάπου αλλού. Ενώ και άλλοι αρχιτέκτονες μεγάλοι όπως ο Μιχαήλ Άγγελος και ο Raffaello είχαν ακολουθήσει παρόμοιες παρεμβάσεις.

με βάση τα στοιχεία του ίδιου, αλλά και με στοιχεία άλλων μνημείων>> εφευρίσκοντας έτσι την επιστήμη της μνημειακής αποκατάστασης. Αναστήλωσε πολλά ιστορικά μνημεία και εγκαθίδρυσε την <<Σχολή>> της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης.

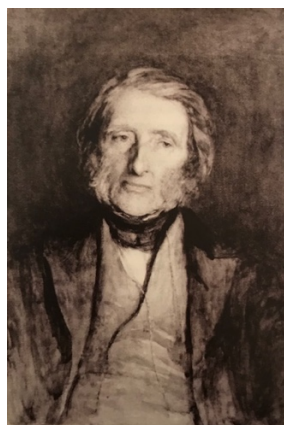
Εικόνα 7. Viollet-le-duc

Πηγή: Καραδέδος Γιώργος, *Ιστορία & Θεωρία της αποκατάστασης*, Θεσ/νίκη 2009, σελ. 78

Ο Viollet le Duc αν στη Γαλλία εφηύρε την επιστήμη της μνημειακής αποκατάστασης στην Αγγλία ο **John Ruskin** ³¹ (1819-1900) γέννησε τη θεωρία της συνολικής προστασίας των πολιτιστικών αγαθών στο φυσικό τους χώρο. Σπουδαίος κοινωνιολόγος σύμφωνα με τον οποίο *το μνημείο έχει τον κύκλο ζωής του, που ολοκληρώνεται με την γέννησή του*. Στην Αγγλία, κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αναδύεται ένα καινούριο κίνημα το οποίο αποκαλείται «**Antirestoration movement**» με βασικούς εκπρόσωπους τους John Ruskin και William Morris. Αυτό το οποίο πρέπει να σημειωθεί είναι ότι δεν μπόρεσαν ποτέ να πραγματοποιήσουν αναστηλώσεις. Οι θεωρίες του α' μισού του 19^{ου} αιώνα στην Γαλλία και στην Αγγλία με κύριους εκφραστές τους Viollet-le-Duc και John Ruskin είχαν μεγάλη απήχηση και στο β' μισό του ίδιου αιώνα.

³¹ Ο John Ruskin ήταν Άγγλος συγγραφέας, κοινωνιολόγος, ζωγράφος και κριτικός τέχνης με επιρροές από τον Αγγλικό ρομαντισμό, ανέφερε και τις εξής σημαντικές φράσεις: «*Το έργο τέχνης και επομένως το μνημείο είναι ένα δημιούργημα που ανήκει αποκλειστικά στον δημιουργό του*». «*Τα μνημεία συντηρούνται κατά τη διάρκεια της ζωής τους, τα αφήνουμε όμως να πεθάνουν όταν έρθει η ώρα τους γιατί όπως είναι αδύνατο να αναστήσεις έτσι είναι και απίθανο να ξαναβρείς κάτι που χάθηκε. Η συντήρηση είναι ο καλύτερος τρόπος να καταστρέψεις και αυτή είναι η χειρότερη καταστροφή την οποία το μνημείο μπορεί να υποστεί*». (Ruard 2007:32).

Ο Ruskin υποστήριξε στη θεωρία του ότι το μνημείο έχει τον κύκλο ζωής του, που ολοκληρώνεται με την γέννησή του, το έργο είναι δημιουργία που ανήκει στο δημιουργό του και εμείς μπορούμε να επέμβουμε θαυμάζοντας τα ερείπια συνεισφέροντας στην παρακμή τους, αλλά δεν μπορούμε να το αγγίξουμε γιατί δεν μας ανήκει.

Εικόνα 8 John Ruskin

Πηγή: Ιστορία & Θεωρία της αποκατάστασης,
Καραδέδος Γιώργος, Θεσ/νίκη 2009, σελ. 87

Εικόνα 9 Camillo Boito

Πηγή: Ιστορία & Θεωρία της αποκατάστασης,
Καραδέδος Γιώργος, Θεσ/νίκη 2009, σελ. 87

Εξίσου σπουδαία προσωπικότητα για τον τομέα των αναστηλώσεων και αποκαταστάσεων υπήρξε επίσης ο Camillo Boito (1836-1914)³², ο οποίος διέκρινε τις υπάρχουσες απόψεις για τις αναστηλώσεις των κλασικών μνημείων από την Αναστήλωση των μεσαιωνικών μνημείων την οποία και ονόμασε «restauro pittorico». Αναφέρθηκε στη μεγάλη σημασία των επεμβάσεων, αλλά και στην ταπεινή στάση που πρέπει να κρατάει ο συντηρητής. Σε περιπτώσεις επέμβασης οι οποίες κρίνονται αναπόφευκτες πρέπει να χρησιμοποιούνται διαφορετικές τεχνικές και υλικά έτσι ώστε να είναι ευδιάκριτη η νεότερη επέμβαση και να γίνεται διαχωρισμός του παλιότερου τμήματος με το πρωτότυπο.³³

Από τις απόψεις του Camillo Boito, καταλήγουμε στον **Gustavo Giovannoni** (1873-1947) μιας σπουδαίας προσωπικότητας σε ό,τι αφορά τις αποκαταστάσεις και θερμός υποστηρικτής της επιστημονικής-φιλολογικής αναστήλωσης.³⁴

³² Ο Camillo Boito ήταν Ιταλός συγγραφέας, αρχιτέκτονας και ιστορικός της τέχνης. Έπαιξε σημαντικό ρόλο στη συζήτηση για την αποκατάσταση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στο έργο του « Conservare o restaurare », συντήρηση ή αποκατάσταση του 1893, προσπαθεί να πετύχει τη συμφιλίωση μεταξύ των αντίθετων θέσεων του John Ruskin και του Eugène Viollet-le-Duc.

³³ Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation, The contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property*, Ed. Butterworth-Heinemann, 1999, pg 335-338.

³⁴ Νικολία Ιωαννίδου, *Η αποκατάσταση των μνημείων και των παραδοσιακών οικισμών στη θεωρία και στην πράξη*, Αρχιτέκτων Μηχανικός ΑΠΘ, Μ. Sc. Αναστ/σης Μνημείων Παν. Ρώμης, Δρ. Ιστ. Αρχ/κής και Πολ/μίας Παν. Βενετίας (IUAV) ΥΠ.ΠΟ., ΔΑΒΜΜ

Εικόνα 10: Gustavo Giovannoni, Πηγή: διαδίκτυο.

Αξίζει βέβαια να αναφερθεί ότι οι αναστηλώσεις τον 19^ο αιώνα εντοπίζονται σε κλασικά μνημεία με κριτήρια αυστηρά και καθαρά, σε μεσαιωνικά και νεότερα κτίρια με αυθαίρετες προσθήκες ενώ εντοπίζονται σε κάποιο ρυθμό και κατεδαφίσεις σε όσες φάσεις δεν «συνέφεραν» τους αναστηλωτές. Η τελευταία λόγω ανεπαρκούς εξυπηρέτησης για αρκετές από τις περιπτώσεις των μνημείων οδήγησε στο να μην είναι αποδεκτή για πολύ ακόμη, αφού σαν μέθοδος εφαρμοζόταν σε κλασικά μνημεία όχι όμως και στα υπόλοιπα. Ο Giovannoni στον αντίποδα υπήρξε υποστηρικτής της ανάδειξης των ιστορικών κέντρων, της μνημειώδους διασφάλισης, της προστασία της φυσικής ομορφιάς, αλλά και των νόμων που τα προάγουν.³⁵ Ο ίδιος διέκρινε τα στοιχεία που διαχωρίζουν την παλιά από τη μοντέρνα πόλη εντοπίζοντας τα κάπου στο ενδιάμεσο. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως η παλιά ζώνη μιας πόλης δεν πρέπει να μετατραπεί σε κέντρο της νέας, καταλήγοντας στο ότι όλες οι επεμβάσεις προστασίας και αποκατάστασης πρέπει να εκτελούνται με έξυπνο τρόπο ώστε να μην χάσουν την ταυτότητά τους.³⁶ Εισήγαγε πολύ μεθοδικά την άποψη την οποία δανείστηκε και από τον Αριστοτέλη ότι μια πόλη πρέπει να προσφέρει στους κατοίκους τις ανέσεις και σιγουριά. Έτσι πρέπει να διαχωρίζονται οι βιομηχανικές ζώνες, οι δημόσιοι χώροι, οι αθλητικές ζώνες, οι αρχαιολογικές ζώνες και τα μνημεία, αλλά και τα οικοδομικά τετράγωνα. Επηρεάστηκε ιδιαίτερα και από τα γραπτά του Αυστριακού πολεοδόμου και αρχιτέκτονα Camillo Sitte περί αισθητικής, ανωτερότητας και ποιότητας των ιστορικών κέντρων στις πόλεις σε

³⁵ Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation, The contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property*, Ed. Butterworth-Heinemann, 1999, pg 353-356.

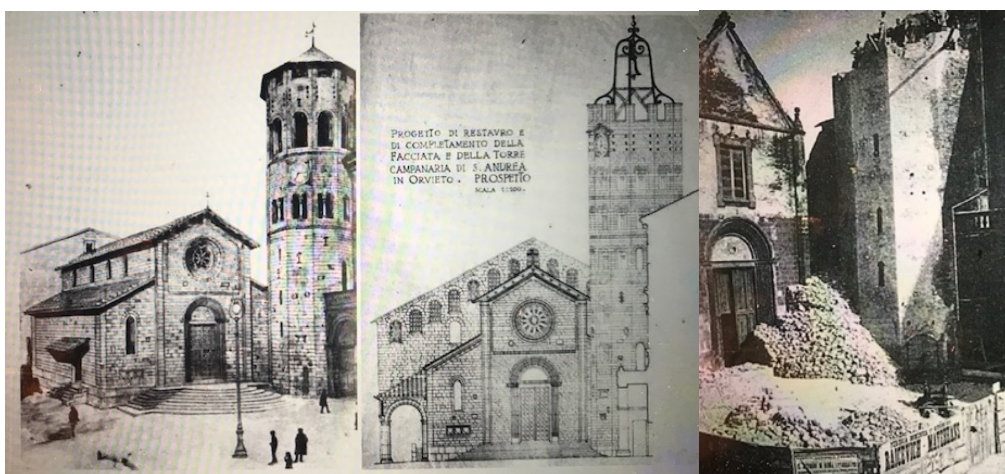
³⁶ Gustavo Giovannoni, *Vecchie citta' ed edilizia nuova*, prima edizione Torino 1931, seconda edizione 1995.

σχέση με τις νεώτερες επεκτάσεις τους. Έπαψε να προσεγγίζει τα μνημεία μόνο ως ιστορικά τεκμήρια αλλά σαν φορείς καλλιτεχνικών και περιβαλλοντικών αξιών.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΤΟΥ GIOVANNONI

Σημαντικό ρόλο στη δυναμική των επεμβάσεων στην Ρώμη σχετικά με τις αποκαταστάσεις αποτελούν αρκετά έργα του Giovannoni, ο οποίος το 1930 επικέντρωσε την δραστηριότητά του πάνω σε θέματα Ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής στην μοντέρνα εποχή. Πιο συγκεκριμένα τον απασχόλησε πρακτικά και θεωρητικά το πρόβλημα της αποκατάστασης και αναστήλωσης. Με την Χάρτα των Αθηνών το 1931 τόνισε ο ίδιος έντονα την ανάγκη επέκτασης του τομέα της αποκατάστασης και ιδιαίτερα την διεύρυνση της προστασίας σε αστική κλίμακα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελούσε για εκείνον η σύνδεση και η σχέση ανάμεσα στα μνημεία και το αστικό τοπίο.³⁷ Πολλές επεμβάσεις του περιλάμβαναν τόσο κτίρια εντός του αστικού ιστού από αρχιτεκτονικής άποψης όσο και διαμόρφωση νέων σχεδίων πόλεων, τα οποία διαχώριζαν τα νέα πρότυπα από τα παλιά προσπαθώντας να τα διαχωρίσουν, προστατεύσουν και αναδείξουν αντίστοιχα.

Μερικά παραδείγματα αποκαταστάσεων είναι τα εξής:

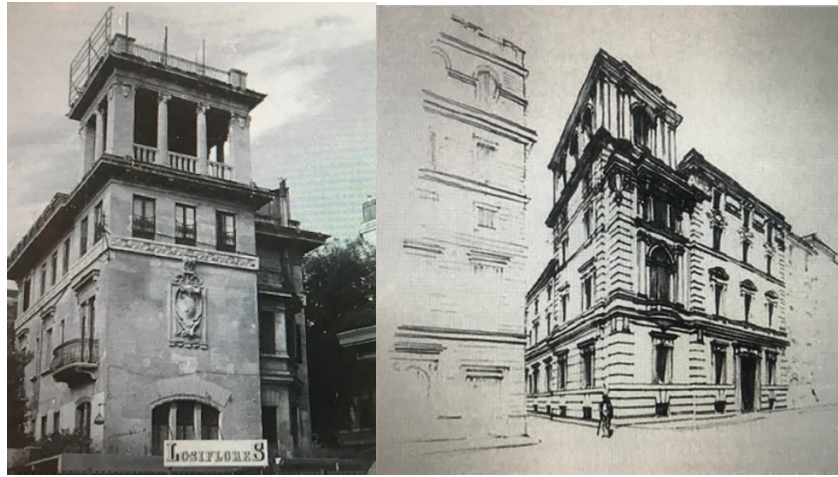

³⁷ Guido Zucconi, Gustavo Giovannoni, *A Theory and a Practice of Urban Conservation*(pdf),2014. σελ.76-91.

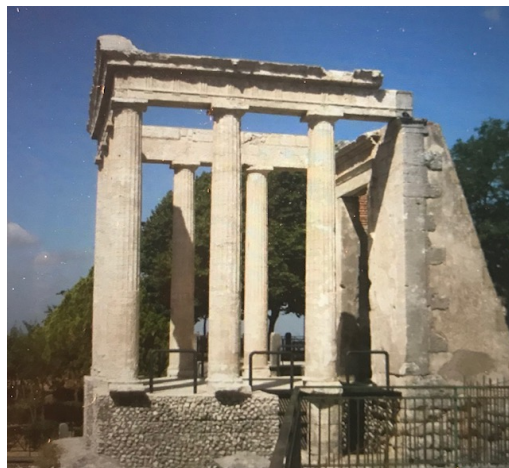
Εικόνα 11 Chiesa di Sant'Andrea /Orvieto/Πριν την αποκατάσταση και κατά την διάρκεια των εργασιών,1930(αρχιτεκτονική επέμβαση)

Στην περίπτωση της *Chiesa di Sant'Andrea /Orvieto* οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι πριν την αποκατάσταση και την ολοκλήρωση της πρόσοψης και του καμπαναριού, η εκκλησία αποτελούνταν από μια πρόσοψη με τρία φράγματα και έναν οκτάγωνο πύργο, μια συμπαγή κατασκευή ανάμεσα στην εκκλησία και το δημαρχείο. Η πρώτη φάση των αποκαταστάσεων περιλάμβανε τον πύργο, ο οποίος είχε καταστραφεί και ανοικοδομηθεί με το μοτίβο με πλέγματα. Στην πρόσοψη ο αρχιτέκτονας απομάκρυνε τα τύμπανα, ενώ ο κεντρικός ναός σχεδιάστηκε έτσι ώστε να τελειώνει σε μια κεκλιμένη οροφή με τους πλευρικούς τοίχους να έχουν μια απλή κλίση προς τα έξω. Τέλος αύξησε το μέγεθος των παραθύρων και των δύο ανοιγμάτων πλευρικά του κτιρίου. Ο Gioannoni, κατεδάφισε τα παλιά κτίρια τα οποία υπήρχαν στην πλευρά της εκκλησίας και τα αντικατέστησε με μια στοά.

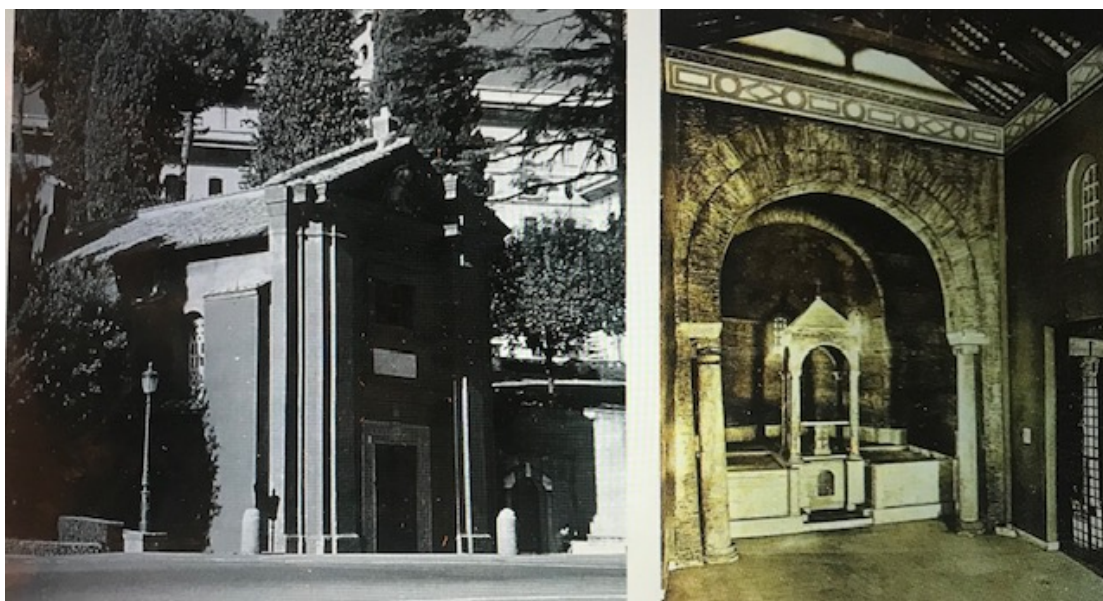
Εικόνα 12 Villino Calderai Torlonia ,σχέδιο G.Giovannoni Roma 1910

Ο Giovannoni το 1910 στην περίπτωση του *Villino Calderai Torlonia*, αναδιάρθρωσε και άλλαξε αρκετά το προϋπάρχον κτίσμα εξαλείφοντας όλα τα ίχνη των ελεύθερων στοιχείων που το διέκριναν. Ρύθμισε και δημιούργησε μια ομοιομορφία.

Tempio di Ercole , Cori 1913

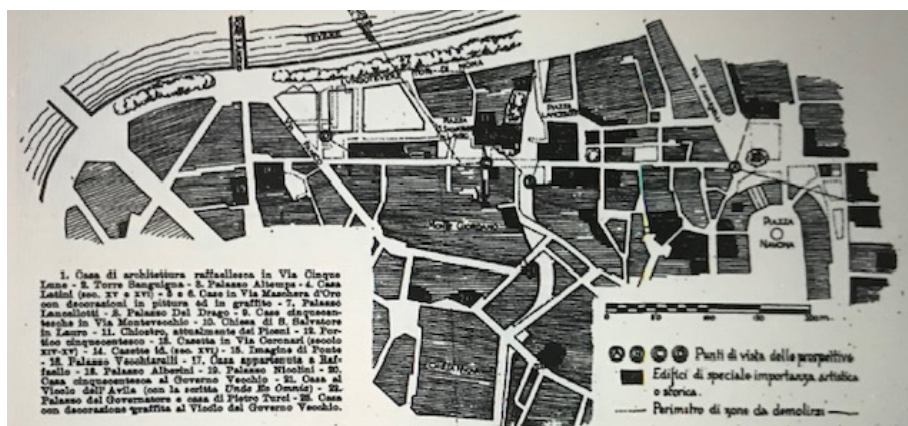
Ο ναός του Ηρακλή οφείλει την διάσωσή του σήμερα στο ότι είχε μετασχηματιστεί στην εκκλησία του Αγίου Πέτρου. Ο Giovannoni μελέτησε επισταμένως την καμπυλότητα των γραμμών θεωρώντας σημαντική την απελευθέρωσή τους. Επιθυμούσε να απελευθερώσει το καμπαναριό ,το οποίο υπήρχε στην εκκλησία του Αγίου Πέτρου.

Chiesa di Santo Stefano degli Abissini, Citta del Vaticano 1931

Η *Chiesa di Santo Stefano degli Abissini* αποκαταστάθηκε από τον πάπα Σίστο IV (1475) και το 1483 παραδόθηκε στους Αβυσσινούς. Έπειτα νέες αποκαταστάσεις έγιναν από τον Κλήμη XI και τον Πίο XI, ο δεύτερος ανέθεσε τις εργασίες στον Γιοβαννονί. Η εκκλησία δεν καταστράφηκε και οι επεμβάσεις αποκατάστασης περιλάμβαναν εργασίες οι οποίες ακολουθούσαν κυρίως τις ιστορικές ανάγκες του κτιρίου. Εξάλειψε όλο τον μπαρόκ διάκοσμο, ανέδειξε την τοιχοποιία, υπογραμμίζοντας τα ανασκαφικά ευρήματα των κογχών και τις στήλες. Στόχος ήταν να εφαρμοστεί μια μινιμαλιστική αρχιτεκτονική δίχως διάκοσμο προβάλλοντας την αρχαία δομή.

Ενώ στο κομμάτι των παρεμβάσεων του στον αστικό ιστό αποτελούν:

Sistemazione di via dei Coronari Roma 1913, αποτύπωση 1913.

Ο Giovanni στη περίπτωση της *-via dei Coronari* -πρότεινε μια οδό διαφορετική, αποκατεστημένη οργανώνοντας μια άμεση είσοδο στην μοντέρνα πόλη. Σκοπός ήταν ο διαχωρισμός μεταξύ ιστορικής και μοντέρνας πόλης, με την συντήρηση σε καθεμία της ταυτότητάς της μέσα στο χρόνο.

Quartiere del Rinascimento , Roma 1913-1918

Στο *Quartiere del Rinascimento* Giovanni πρότεινε να αμβλύνουν και να κατεδαφίσουν τα κτίρια που προκάλεσαν μείωση του οδοστρώματος. Σε άλλες περιπτώσεις προτάθηκε η υποχώρηση του μπροστινού μέρους των κτιρίων για να διευρυνθούν οι δρόμοι στους οποίους έβλεπαν.

Piano per la sistemazione edilizia di Bergamo Alta, 1934

Στο πρόγραμμα για την *-Bergamo Alta-* προτάθηκαν πολλές αλλαγές σχετικά με την ορατότητα , την διάνοιξη νέων οδών και τον καθαρισμό των κτιρίων τα οποία θα καλυτέρευαν την κατάσταση της πόλης. Υπήρξε η πρόθεση αποκατάστασης των ιστορικών περιοχών ,αποδίδοντας τους νέες σημαντικές δημόσιες λειτουργίες.³⁸

³⁸ Gustavo Giovannoni 1873-1947, opera pp.1-64.

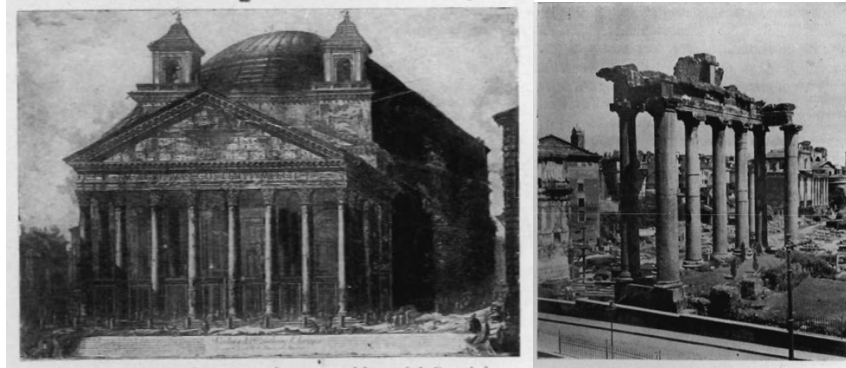
Piano per la sistemazione edilizia di Bari vecchia , 1931

Τέλος για τις αλλαγές στο -Bari- το πρόγραμμα περιλάμβανε την νέα οργάνωση της παλιάς πόλης το 1931, από τον αρχιτέκτονα Concenzio Petrucci, προτείνοντας δύο οδούς, μια κεντρική και μια εγκάρσια, με τέτοιο τρόπο ώστε να περνούν από το ιστορικό κέντρο μορφοποιώντας μικρότερες περιοχές. Το κτιριακό απόθεμα παρέμεινε αμετάβλητο, δεν ακολουθήθηκαν κατεδαφίσεις ή κατασκευές καινούριων προσόψεων.³⁹

Η αποκατάσταση, οι τεχνικές και οι εργασίες επεμβάσεων αποτελούν σύγχρονες έννοιες οι οποίες εφαρμόζονται ανά περίπτωση και οι παρεμβάσεις εξαρτώνται από το περιβάλλον και την περιοχή στην οποία βρίσκεται το εκάστοτε μνημείο. Το μνημείο του Κρόνου με την αποκατάστασή του, το Πάνθεον, αλλά και αρκετές εκκλησίες ακολουθούσαν τεχνικές αποκατάστασης οι οποίες ακολουθούσαν αυτό το οποίο ανέφερε χαρακτηριστικά ο Giovannoni ότι <<Το μνημείο έχει δει, έχει ζήσει, έχει μεταμορφωθεί>>. Επιπρόσθετα παραδείγματα αποτελούν η Santa Maria Maggiore, το Castel Angelo, το Palazzo ducale στη Βενετία, αλλά και το Duomo στο Παλέρμο. Χαρακτηριστικά αναφέρεται στο Κολοσσαίο με τον Valadier, όπως και στην αψίδα του Τίτου, αλλά και σε ελληνικά μνημεία όπως ο ναός της Απτέρου Νίκης και

³⁹ Gustavo Giovannoni 1873-1947, opera pp.1-64.

στο Ερέχθειο. Όλες οι αποκαταστάσεις κινούνταν σε ένα πλαίσιο αρμονίας κενού και πλήρους, στην προσπάθεια απόδοσης μιας ολοκληρωμένης αντίληψης του συνόλου.⁴⁰

Εικόνα13. Πάνθεον, Ρώμη, πηγή: Gustavo Giovannoni, *Restauri di monumenti*, *Bolletino d'arte*, 1913, pp.1-42.

Εικόνα 14. Το ιερό του Κρόνου, πηγή: Gustavo Giovannoni, *Restauri di monumenti*, *Bolletino d'arte*, 1913, pp.1-42.

Εικόνα15. Το Κολοσσαίο, η Αψίδα του Αγίου Τίτου, ο ναός της Απτέρου Νίκης. πηγή: Gustavo Giovannoni, *Restauri di monumenti*, *Bolletino d'arte*, 1913, pp .1-42.

Ακολουθεί λοιπόν το ρεύμα της κριτικής αποκατάστασης του **Giulio Argan** και του **Caesare Brandi** το 1939 όπου προκύπτει ίσως λόγω της δυσχερούς κατάστασης των πόλεων μετά τις επαναστάσεις και τους πολέμους το οποίο οδήγησε σε μια άλλη προσέγγιση των πραγμάτων. Ανάλογα λοιπόν με την περίπτωση οι αναστηλωτές έπρεπε να έχουν την κριτική σκέψη ώστε να ξέρουν ποιο ακριβώς στοιχείο θα χρησιμοποιήσουν για να αναστηλώσουν ή να συντηρήσουν ένα μνημείο.

⁴⁰ Gustavo Giovannoni, *Restauri di monumenti*, *Bolletino d'arte*, 1913, σελ. 1-42.

1.3 Οι αποκαταστάσεις στην Ιταλία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Στην Ιταλία και συγκεκριμένα στη Ρώμη ξεκινώντας από τον 19^ο αιώνα παρατηρούνται οι πρώτες αποκαταστάσεις μνημείων όπου ένας μεγάλος αριθμός ατόμων εργάζεται εμπειρικά και με βάση το ένστικτο όπως οι Canova, G.Valadier, R. Stern, και οι αδελφοί Comprouse. Μέσω της πείρας και της συχνής πρακτικής τους εξάσκησης σε θέματα κλασικής αρχιτεκτονικής τούς δύνανται να παρέμβουν σε μνημεία της κλασικής αρχαιότητας. Ο στόχος εκείνης της περιόδου αφορούσε την απομάκρυνση των επιχώσεων που κάλυπταν τα μνημεία, με απώτερο σκοπό την αποκάλυψη τους, καθώς και την απομάκρυνση μεταγενέστερων προσθηκών για την ανάκτηση της αρχικής μορφής τους.

Σημαντικό μέρος των αποκαταστάσεων εκείνης της εποχής αποτελούν κυρίως οι καθιερωμένες έως τότε τεχνικές και υλικά, *«οι υποστηρίξεις με εξωτερικά υποστυλώματα-αντηρίδες, ανακατασκευές πεσμένων πεσσών και των τόξων, τειχίσεις ετοιμόρροπων ανοιγμάτων, κατασκευασμένες από λίθους, τούβλα και κονιάματα, εξωτερικές περιδέσεις με στεφάνες, στεγανώσεις των εκτεθειμένων επιφανειών των μνημείων»* όπως αναφέρει σχετικά η Φανή Μαλλούχου.⁴¹

Σημαντική μορφή κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα είναι αυτή του Camillo Boito όπως αναγράφεται και στη συνέχεια, ο οποίος διατύπωσε τις βασικές αρχές επέμβασης στα μνημεία και υπήρξε προσωπικότητα με μεγάλη επιρροή στον τομέα των αναστηλώσεων, προβάλλοντας ως κύριο στόχο τη διάκριση των αναστηλωμένων τμημάτων από τα αρχικά. Επιπλέον θα πρέπει να αναφερθεί η σημαντική συμβολή του Giacomo Boni, ο οποίος ανέσκαψε το Φόρο Ρομάνο και τον Λόφο Παλατίνο, καθώς και του Gustavo Giovannoni, ο οποίος ίδρυσε την πρώτη έδρα αποκαταστάσεων μνημείων στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης και αργότερα υπήρξε ο εμπνευστής της Χάρτας των Αθηνών. Ο Giacomo Boni ασχολήθηκε συστηματικά με τις επεμβάσεις και εφαρμογές συντήρησης στην πράξη με στόχο την ανάδειξή τους, ενώ το ενδιαφέρον του Gustavo Giovannoni στράφηκε κυρίως στα είδη των επεμβάσεων, αλλά και τους

⁴¹ Φανή Μαλλούχου-Tufano, *Ενισχύσεις αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα και την Ιταλία. Ιστορική αναδρομή: διαφορές και ομοιότητες*, Θεσσαλονίκη 2014, Πρακτικά Ημερίδας <<Εμφανείς και αφανείς ενισχύσεις μνημείων>>, (ΕΤΕΠΑΜ)

τρόπους εφαρμογής αυτών. Ο Gioannoni υιοθετεί τη χρήση των συγχρόνων και καινοτόμων προϊόντων της τότε χημικής βιομηχανίας όπως για παράδειγμα τσιμεντενέσεις, λιθόκολλες, φθοριοπυριτικά άλατα για τη συντήρηση της επιφάνειας των λίθων των μνημείων. Ενώ κατά τις εργασίες στερέωσης προτείνει την πραγματοποίηση τειχίσεων, περιδέσεων με στεφάνες, αντιστηρίξεων με εξωτερικά στοιχεία ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη χρήση εξελιγμένων υλικών και τεχνικών, όπως το οπλισμένο (ή μη) σκυρόδεμα.⁴² Οι νέες αυτές τεχνικές και εφαρμογές αποτέλεσαν σημαντικά εργαλεία στις επεμβάσεις των μνημείων, ακολουθώντας το δρόμο τον οποίο είχαν ήδη ανοίξει επεμβάσεις σε προγενέστερα μνημεία όπως το Κολοσσαίο στη Ρώμη, η αψίδα του Κωνσταντίνου και η αψίδα του Τίτου.

Μετά την ανακήρυξη του Βασιλείου της Ιταλίας παρατηρείται μεγάλη προσπάθεια επεμβάσεων επί των μνημείων που βρίσκονται στην επικράτειά του. Πολλές επεμβάσεις σε περιοχές όπως την Κυρηναϊκή, την Πτολεμαΐδα, την Τριπολίτιδα και τα Δωδεκάνησα αποσκοπούσαν στην ανάδειξη της ρωμαϊκότητας, δηλαδή την επισήμανση της παρουσίας της Ρώμης στις εν λόγω περιοχές. Ενδιαφέρον προκαλούν κατά την ίδια περίοδο και αξίζει να αναφερθούν ως παρένθεση, οι πρώτες επεμβάσεις με απόηχο την τουριστική αξιοποίηση, σε περιοχές όπως αυτήν του Βεζούβιου, τις αρχαίες πόλεις της Καμπανίας, αλλά και την Όστια. Οι εν λόγω επεμβάσεις αποσκοπούν κυρίως στην καλύτερη ανάδειξη, αλλά και βιωματική προσέγγιση των αρχαιολογικών χώρων.⁴³

Πίσω στις επεμβάσεις, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι πραγματοποιούνται ανά περίπτωση, χρησιμοποιώντας παραδοσιακούς τρόπους στερέωσης με εξωτερικές ενισχύσεις όπως στην περίπτωση της αναστήλωσης των κιόνων στα Φόρα του Νέρβα, του Αυγούστου, του Ιουλίου Καίσαρα, και στους ναούς της Γεννήτριας Αφροδίτης (Venus Genitrix) και του Άρη Εκδικητή (Mars Ultor). Αξίζει να γίνει μνεία επίσης στους τρόπους συμπλήρωσης όπου παρατηρείται διάκριση των αναστηλωμένων μερών από τα αρχαία, με χρήση διαφορετικών υλικών ή κατεργασίας, ενώ ανά περιπτώσεις

⁴² Φανή Μαλλούχου-Tufano, *Ενισχύσεις αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα και την Ιταλία. Ιστορική αναδρομή: διαφορές και ομοιότητες*, Θεσσαλονίκη 2014, Πρακτικά Ημερίδας <<Εμφανείς και αφανείς ενισχύσεις μνημείων>>, (ΕΤΕΠΑΜ)

⁴³ Ceschi Carlo, *Teoria e storia del restauro*, Roma, 1970, σελ. 115-129

αποκρύβονται οι μεταλλικές ενισχύσεις στο εσωτερικό της δομής των μνημείων για λόγους αισθητικής.

Κατά την περίοδο 1885-1939 παρατηρείται η πραγματοποίηση σημαντικών επεμβάσεων όπως η ανάκτηση του κτηρίου της Συγκλήτου (Curia) στο Φόρο Ρομάνο και η ανασύσταση του Βωμού της Αυγούστειας Ειρήνης (Ara Pacis) στη Ρώμη. Η χρήση νέων πυρήνων από οπλισμένο σκυρόδεμα ή χάλυβα είναι ευρέως διαδεδομένη σε περιοχές της Sabratha και της Leptis Magna στην Τριπολίτιδα όπως και στην κατασκευή της Ρωμαϊκής Οικίας (Casa Romana) στην Κω. Παρατηρείται επίσης χρήση οπλισμένου σκυροδέματος για ανακατασκευή στεγών και οροφών περιστυλίων σε οικίες και δημόσια κτήρια της Πομπηίας και του Ηρακλείου (Herculaneum).

Εικόνα 16. Στερέωση κίωνων ναών Γενήτριας Αφροδίτης (αριστερά) και Άρη Εκδικητή (κέντρο), καθώς και της Ουλπίας Βασιλικής στο Φόρο του Τραϊανού (δεξιά) με εξωτερικές μεταλλικές στεφάνες, **Πηγή:** Φ.Μαλλούχου- Tufano

Η πρώτη εφαρμογή της μεθόδου νέων πυρήνων από χάλυβα ή σκυρόδεμα εφαρμόστηκε το 1938 σε αρχαίο μνημείο από τον Amedeo Maiuri, στον τάφο των Intalcredi στην Πομπηία.⁴⁴ Μερικά από τα πιο σημαντικά παραδείγματα εμβληματικών επεμβάσεων μέσα από τα οποία μπορούμε να κατανοήσουμε τη φυσική συνέχεια, αλλά και την εξέλιξη τόσο των υλικών όσο και των τεχνικών αποτελούν τα εξής: (1) η στερέωση της Αψίδας του Κωνσταντίνου το 1855 και (2) η στερέωση της μετέωρης πτέρυγας του Αμφιθέατρου της Βερόνας κατά το ίδιο έτος, καθώς και (3) πολύ αργότερα από την περίοδο που εξετάζουμε οφείλουμε να αναφερθούμε και στη στερέωση του δυτικού θριγκού του ναού της Αθήνας (του επονομαζόμενου της

⁴⁴ Φανή Μαλλούχου-Tufano, *Ενισχύσεις αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα και την Ιταλία. Ιστορική αναδρομή: διαφορές και ομοιότητες*. Θεσσαλονίκη 2014, Πρακτικά Ημερίδας «Εμφανείς και αφανείς ενισχύσεις μνημείων», (ΕΤΕΠΑΜ)

Δήμητρας) στην Ποσειδωνία το 1962.⁴⁵ Αξιοσημείωτο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρώτη περίπτωση όπου κρίθηκε αναγκαία η στερέωση, λόγω ελαφράς απόκλισης από την κατακόρυφο που εμφάνιζαν κάποιοι κίονές της. Εκτελώντας διάτρηση και τοποθετώντας χαλύβδινες ράβδους στο εσωτερικό τους επιτεύχθηκε η αποκατάστασή τους.⁴⁶

Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος παρατηρούμε ότι οι προσπάθειες προστασίας των μνημείων, εντοπίζονται μέσα από παραδείγματα της Οθωνικής περιόδου με το νεοσύστατο κράτος πλέον με την ανάδειξη των μνημείων της Ακρόπολης. Οι πρώτες ενέργειες παρατηρούνται στην Ελλάδα το 1834 με την άφιξη στην Αθήνα, του μυστικού συμβούλου της Βαυαρίας Leo von Klenze, ο οποίος εισηγείται στην Αντιβασιλεία την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης και ειδικότερα του Παρθενώνα. Οι απόψεις του Leo von Klenze⁴⁷ συνάδουν με τις απόψεις κλασικιστών αρχιτεκτόνων οι οποίοι βασίζονταν στην εμπειρία των παρεμβάσεων στα μνημεία της Ρώμης του 19^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναστήλωση της Αψίδας του Τίτου, κατά την περίοδο 1817-1824 από τον κλασικιστή θεωρητικό της περιόδου Antoine Chrysostome Quatremère de Quincy ο οποίος επηρέασε τον Klenze. Ο Klenze θεωρεί την ανάδειξη των μνημείων της Ακρόπολης ως καλλιτεχνικών προτύπων, με την απελευθέρωσή τους από τα μεταγενέστερα προκτίσματα και την ανόρθωση των πεσμένων μελών τους με συμπληρώσεις οι οποίες είναι διακριτές από τα προγενέστερα μέρη.

⁴⁵ Ceschi Carlo, *Teoria e storia del restauro*, Roma. 1970.

⁴⁶ Κατά το ίδιο έτος 1955, είναι σημαντικό να σημειωθεί η πρώτη εφαρμογή της μεθόδου προεντεταμένου σκυροδέματος, γνωστής ως μέθοδος Morandi, σε αρχαία μνημεία. Η μέθοδος αυτή εφαρμόστηκε στη στερέωση και ανάταξη της βόρειας πτέρυγας του Αμφιθεάτρου (Arena) της Βερόνας, η οποία παρουσίαζε σοβαρή απόκλιση από την κατακόρυφο. Η μέθοδος θεωρήθηκε ως η καταλληλότερη καθώς στόχευε στην αποφυγή της εκτεταμένης αποσυναρμολόγησης της πτέρυγας και τη διατήρηση του «αέρινου μετέωρου» της σύμφωνα με πληροφορίες που παρατίθενται από την Μαλλούχου - Tufano.

⁴⁷ Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation, The contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property*, Ed. Butterworth-Heinemann, 1999, pg 151-157

Εικόνα17. Ο Leo von Klenze (1784-1864), **Πηγή:** Μαλλούχου-Tufano 2008, Προστασία και διαχείριση μνημείων, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2011-2012/2015, σελ. 143

Μια μεταγενέστερη αναστήλωση, αυτή του ναού της Αθήνας Νίκης⁴⁸ αποτελεί την πρώτη αναστήλωση μνημείου της αρχαιότητας, στο πλαίσιο του όρου «κλασικού» στην Ευρώπη, αντιπροσωπεύοντας τη νεοκλασική αντίληψη στην αποκατάσταση των αρχαίων μνημείων. Για τη στερέωση των αρχαίων μελών, τη συμπλήρωσή τους, την πλήρωση των χασμάτων των μνημείων ή την αποκατάσταση του αρχικού πάχους των τοίχων τους χρησιμοποιήθηκε αργολιθοδομή και τέλος μηχανοποιήτοι οπτόπλινθοι στο πλαίσιο των εργασιών αναστήλωσης του ναού.⁴⁹

Εικόνα 18. Ο ναός της Αθηνάς Νίκης από ΒΑ κατά την αναστήλωσή του το 1836. Chr.Hansen, 1836

Πηγή: Μαλλούχου -Tufano 2008, σελ.144,**Εικόνα19.** Ο ναός της Αθηνάς Νίκης από ΝΑ. J.Skene, 1838.,**Πηγή:** Αρχείο ΙΕΕΕ, σελ. 144

Η οικονομική δυσπραγία, οι όροι προώθησης και εκτέλεσης έργων καθώς και η έλλειψη λιθοξόνων τεχνιτών, αποτελούν θέματα που επηρεάζουν τους τρόπους επεμβάσεων στα μνημεία, όπως ήταν καθιερωμένοι στη Ρώμη.

^{48 48} Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation, The contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property*, Ed. Butterworth-Heinemann, 1999, pg 234.

⁴⁹ Φανή Μαλλούχου Tufano, *Προστασία και διαχείριση μνημείων, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2011-2012/2015, σελ148

Εικόνα 20. Γενική άποψη του εσωτερικού του Παρθενώνα από Α. Διακρίνονται οι αναστηλωμένοι πλάγιοι τοίχοι του σηκού στερεωμένοι με μηχανοποιήτα τούβλα. W.J.Stillman 1869, **Πηγή:** William J. Stillman, *The Acropolis of Athens: Illustrated Picturesquely and Architecturally in Photographs*, London 1870, pl.14

Εικόνα 21. Ο Νικόλαος Μπαλάνος (1860-1942) το 1929 μπροστά στη δυτική ζωφόρο του Παρθενώνα. **Πηγή:** Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, σελ. 157, Ο Παρθενώνας από Δ το 1902. **Πηγή:** Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας), σελ. 158

Οι επεμβάσεις στα μνημεία τροφοδοτούνται και εμπλουτίζονται με τις θεωρητικές κατακτήσεις του 19^{ου}-20^{ου} αιώνα. Οι πρακτικές των Boito, Boni και Giovannoni επιτάσσουν αλλαγές των μεθόδων, των τεχνικών και των υλικών. Χαρακτηριστικό των επεμβάσεων αποτελεί η διάκριση μεταξύ των αναστηλωμένων μερών και των προγενέστερων, καθώς παρατηρείται η χρήση τούβλων για τις συμπληρώσεις των λίθινων μελών έτσι ώστε να διακρίνεται το παλιό από το νέο υλικό. Ανά περιπτώσεις παρατηρείται επίσης χρήση των τεχνικών προεξέχουσας ή σφυροκοπημένης πλίνθου ή τούβλου. Επιπλέον συχνή ήταν η προστατευτική επικάλυψη των τοιχοποιιών με οστρακοκονίαμα ή μείγμα από τσιμέντο, τούβλα, θρύμματα από τούβλα, αλλά και από τον ίδιο τον λίθο, ένα είδος *opus caementicium*, με αντιγραφή του εσωτερικού πυρήνα των ρωμαϊκών τοιχοποιιών. Μεγάλο μέρος των επεμβάσεων αποτελούν οι συγκρατήσεις των κονιαμάτων και των απολεπισμάτων με χάλκινους ή ορειχάλκινους

γόμφους καθώς και η χρήση μεταλλικών στεφανιών, ράβδων, δοκών και ελκυστήρων για την συγκράτηση ετοιμόρροπων μελών. Στις περιπτώσεις πλήρωσης κενών, σφράγισης ρωγμών αλλά και αντιμετώπισης προβλημάτων διάβρωσης παρατηρείται εφαρμογή των τσιμεντενέσεων και τσιμεντοκονιαμάτων.⁵⁰

Η απόκρυψη των σιδερένιων ενισχύσεων και οπλισμών στις τοιχοποιίες και στα λίθινα μέλη των μνημείων, αλλά και η γενίκευση της χρήσης του οπλισμένου σκυροδέματος διαδίδεται πλέον ευρέως. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν η αρχαία Ostia, με την ενσωμάτωση ισχυρών μεταλλικών οπλισμών στις προσόψεις των κτηρίων της για την αποκατάσταση των εξωστών των ορόφων. Επιπλέον έγινε συστηματική χρήση οπλισμένου σκυροδέματος στις ανακατασκευές των στεγών, των δαπέδων των οροφών και στις αναστηλώσεις των θριγκών των περιστυλίων των οικιών της Πομπηίας και του Ηρακλείου, η αναστήλωση των κιόνων και του αετώματος του πρόναου του Καπιτωλίου της Brescia και τέλος η μερική αναστήλωση του βορείου περιστυλίου του ναού C της Σελινούντος.

Ο Maiuri στην Πομπηία αρχίζει να εφαρμόζει την τεχνική της εσωτερικής διάτρησης και σύνδεσης των κιόνων με μεταλλικό οπλισμό. Η συγκεκριμένη τεχνική θα γενικευθεί στην Ιταλία κατά τη μεταπολεμική περίοδο.⁵¹

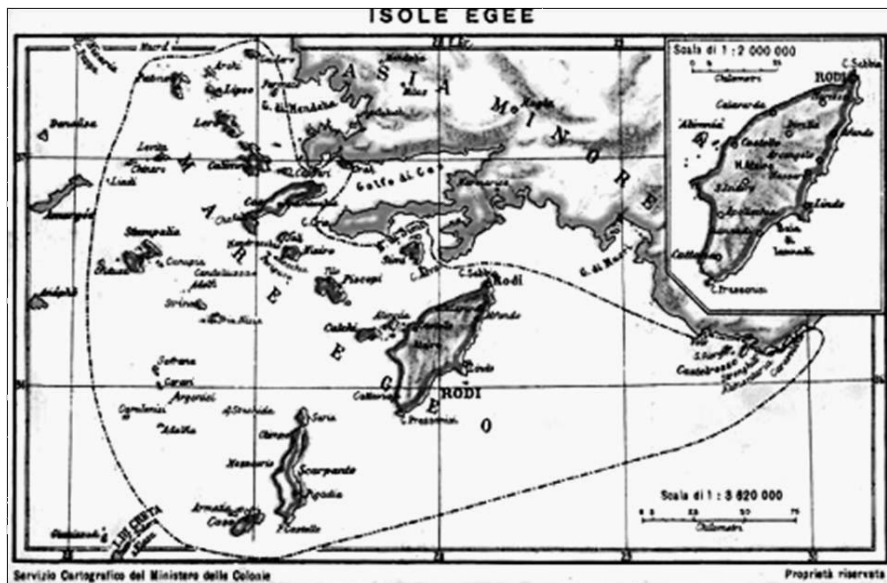

Εικόνα 22 Διαμόρφωση της Ουλπίας Βασιλικής στο φόρο του Τραϊανού στη Ρώμη τον Μεσοπόλεμο, με αρχαία θραύσματα και άφθονη χρήση τσιμέντου και άλλων σύγχρονων υλικών. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Tufano, 2011, **Πηγή:** Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως, σελ. 201

⁵⁰ Φανή Μαλλούχου Tufano, *Προστασία και διαχείριση μνημείων, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2011-2012/2015.

⁵¹ Φανή Μαλλούχου Tufano, *Προστασία και διαχείριση μνημείων, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2011-2012/2015.

1.4 Η ιταλική Σχολή των αποκαταστάσεων στα αρχαία μνημεία των Δωδεκανήσων.

Εικόνα 23 .Χάρτης των Δωδεκανήσων επι Ιταλοκρατίας,πηγή-Βασίλης Χατζιβασιλείου

Η Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα γέννησε υψηλές προσδοκίες στον ντόπιο πληθυσμό ο οποίος είχε στενάξει κάτω από τον ζυγό της Τουρκοκρατίας για αιώνες. Οι ντόπιοι έτρεφαν την ελπίδα ότι έχοντας ευρωπαίους και χριστιανούς κυβερνήτες η ζωή τους θα άλλαζε προς το καλύτερο. Η παρουσία ωστόσο των Ιταλών στα Δωδεκάνησα δεν υπογράμμισε την ύπαρξη ενός «κατακτητή» ή πρόβαλε κάποιο είδος πίεσης ή επιβολής από τους στρατιωτικούς Ιταλούς διοικητές. Οι πρώτοι διοικητές προσπάθησαν να δημιουργήσουν ένα αίσθημα στους κατοίκους ότι η οικονομική τους κατάσταση θα αλλάξει, προσφέροντας τη δυνατότητα απόκτησης της ιταλικής υπηκοότητας, εφόσον το επιθυμούσαν, καθώς και πρόσβαση σε διάφορες δημόσιες θέσεις και πολλά άλλα προνόμια. Πέρα από τις παραπάνω πολιτικές ενέργειες, ιδιαίτερης σημασίας υπήρξαν οι προσπάθειες αποκατάστασης και αναστήλωσης πολλών μνημείων των νησιών με απώτερο σκοπό είτε την ανάδειξη της ιστορικής παρουσίας τους την ενίσχυση της κυριαρχίας τους στις εκάστοτε περιοχές, υπογραμμίζοντας έμμεσα μια σχέση συγγένειας ανάμεσα σε κατακτητές και κατακτημένους.

Βάσει της παραπάνω συλλογιστικής συνεπώς ξεκινά η εφαρμογή τεχνικών, αλλά και ενεργειών επεμβάσεων μεγάλης κλίμακας οι οποίες ξεκινούν να πραγματοποιούνται

στα μνημεία της Δωδεκανήσου κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας και ιδιαιτέρως κατά το διάστημα 1938-1940. Σύμφωνα με τη Φανή Μαλλούχου επισημαίνονται αρκετά παραδείγματα τέτοιων επεμβάσεων. Αξίζει να αναφερθεί η αποκατάσταση της ΒΑ γωνίας του ναού του Πυθίου Απόλλωνα στην περιοχή της Ρόδου από τον αρχιτέκτονα Mario Paoletti, με χρήση οπλισμένου σκυροδέματος, αλλά και η ανακατασκευή του Ωδείου με νέο μάρμαρο σε εκείνη την περιοχή. Στην Ακρόπολη της Ιαλυσού εντοπίζεται αναστήλωση της δωρικής κλασικής κρήνης, προγενέστερα κατά το 1926. Οι δράσεις των Ιταλών στα Δωδεκάνησα συνεχίστηκαν με χρήση οπλισμένου σκυροδέματος για την αποκατάσταση της ελληνιστικής στοάς και τμήματος του ναού του ιερού της Αθήνας στην Ακρόπολη της Λίνδου από τους M. Paolini και L. Laurenzi το 1937. Το 1940 πραγματοποιείται ανακατασκευή με τρόπο παρόμοιο με την Λίνδο, της ελληνιστικής στοάς του ιερού της Αθήνας και του Διός Πολιέως στην ακρόπολη της Καμείρου από τον Paolini.⁵²

Στην περιοχή της Ρόδου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πιο συγκεκριμένα αξίζει να σχολιαστεί το εγκαταλελειμμένο και μετασκευασμένο σε φυλακές, Παλάτι του μεγάλου Μαγίστρου, το οποίο δεν είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους μελετητές. Ο πρώτος που ασχολήθηκε με τη μελέτη του ήταν ο Γάλλος αρχιτέκτονας A. Gabriel. Οι Ιταλοί ασχολήθηκαν ιδιαίτερα κάνοντας τις πρώτες επεμβάσεις με στόχο την ανάδειξη των σωζόμενων τμημάτων του Παλατιού οι οποίες ξεκινήσαν το 1927. Στερεωτικά έργα έγιναν σε τμήματα της δυτικής πλευράς του μνημείου, το δεύτερο εξάμηνο του 1934, κάτω από την καθοδήγηση του Loiacono. Οι εργασίες αυτές σχετιζόνταν είτε με αντικαταστάσεις λίθων με νέους ίδιας προέλευσης, είτε με διάλυση και ανακατασκευή τους, είτε με διαφορών ειδών ενισχύσεις, όπως τσιμεντενέσεις, αλλά και διάφορες αντιστηρίξεις. Η αναστήλωση του Παλατιού από τον de Vecchi, σχετιζόταν άμεσα με τα ζητήματα της πολιτικής της «αποτύπωσης σε λίθο». Η επιβεβαίωση της ισχύος, το μνημειώδες του Παλατιού, η εξουσία και η διαχρονικότητα του μέσω της λίθινης κατασκευής δεν ήταν άλλη από το ίδιο το κτήριο που συμβόλιζε την λατινική κυριαρχία στην Ανατολή, βασικά στοιχεία τα οποία αποκρυστάλλωνε και υπογράμμιζε το αναστηλωμένο Παλάτι, ακόμα και αν δεν

⁵² Φανή Μαλλούχου Tufano, *Προστασία και διαχείριση μνημείων, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2011-2012/2015.

ήταν ακριβώς το ίδιο με την αρχή. Μέσω αυτής της απόφασης εκφράστηκε και ο έφορος Luciano Laurenzi, ο οποίος υποστήριζε τη σημασία της διδακτικής αξίας των αρχαίων μνημείων, ώστε να υπάρχει δυνατότητα πλήρους αποκατάστασης τους, ακόμα και όταν τα στοιχεία για την αρχική τους μορφή είναι ελλιπή. Η παρουσία του Laurenzi, συνέπεσε με τη διακυβέρνηση των Νησιών από τον De Vecchi και έπαιξε καθοριστικό ρόλο όχι μόνο στην εξέλιξη των εργασιών στο Παλάτι, αλλά και στις αναστηλώσεις των αρχαιολογικών μνημείων. Επίσης επηρέασε τις ευρύτατες ανακατασκευές κατοικιών σε ιπποτικό ύφος, κυρίως στο δυτικότερο τμήμα της Οδού Ιπποτών. Τέλος καταλυτική ήταν η παρουσία του για τις αποκαταστάσεις και μετεγκαταστάσεις των μωσαϊκών τα οποία είχαν ανακαλυφθεί και μεταφερθεί από την Κω. Η αποκατάσταση του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, η οποία χρονολογείται στις αρχές του 1937 ολοκληρώθηκε την άνοιξη του 1940, αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς και του τρόπου προσέγγισης της κτήσης αυτής της Ανατολικής Μεσογείου αυτή την περίοδο, με σκοπό την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων στόχων.

Εικόνα 24Η casa romana της Κω. Φωτ. Φ.Μαλλούχου-Tufano, 2009

Πηγή: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως, σελ.. 202

Αναφορικά με την Κω κατά το ίδιο διάστημα, πραγματοποιείται η ανακατασκευή της Ρωμαϊκής Οικίας με σύγχρονα υλικά και χρήση σκυροδέματος. Επιπροσθέτως το 1936, εκτελείται η αναμαρμάρωση του κοίλου και μικρής κλίμακας ανακατασκευή του τοίχου της σκηνής του Ωδείου, ενώ το 1940, πραγματοποιούνται επεμβάσεις αποκατάστασης με την ένθεση οπλισμένου σκυροδέματος στην περιοχή της

κιονοστοιχίας της ανατολικής στοάς του Δυτικού Γυμνασίου. Στην περιοχή του Νυμφαίου των Δυτικών Θερμών πραγματοποιήθηκε αυθαίρετη και ολική ανακατασκευή του με τα ευρήματα της ανασκαφής στην ευρύτερη περιοχή όπως θα δούμε και στην συνέχεια. Στην περίπτωση του Ασκληπιείου από την άλλη εντοπίζονται επεμβάσεις αποκατάστασης από τον Raolini, των αναλημματικών τοίχων και των κλιμάκων των δυο πρώτων ανδρών. Πολλά από τα παραδείγματα θα παρουσιαστούν εκτενέστερα στη συνέχεια. Το γεγονός όμως το οποίο ανέκοψε την πορεία των επεμβάσεων που έμελλε να πραγματοποιηθούν σε μεγαλύτερο βαθμό στους υπερκείμενους ναούς ήταν ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Εικόνα 25. Η αναστηλωμένη το 1940 κιονοστοιχία της ανατολικής στοάς του δυτικού γυμνασίου της Κω. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Tufano, 2009 (Πηγή: Μαλλούχου)., **Εικόνα 26.** Η υβριδική και αυθαίρετη ολική ανακατασκευή του νυμφαίου των δυτικών θερμών της Κω. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Tufano, 2009 (Πηγή: Μαλλούχου).

Εικόνα 27 Το Ασκληπιείο της Κω μερικώς αναστηλωμένο.

Πηγή: προσωπικό αρχείο Φ. Μαλλούχου-Tufano, σελ. 203

Μέσω όλων των εργασιών οι οποίες έχουν διεξαχθεί στον τομέα των ιταλικών αποκαταστάσεων των μνημείων της Δωδεκανήσου, κοινό είναι το στοιχείο του

σεβασμού προς την αξία των μνημείων, κάτι το οποίο χαρακτηρίζει το σύνολο των επεμβάσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιοχή της Λίνδου στη Ρόδο, όπου οι Ιταλοί ακολούθησαν ένα εκτεταμένο πρόγραμμα αποκαταστάσεων και αναστηλώσεων. Οι επεμβάσεις υπαγορεύονταν από αισθητικά κριτήρια, με κύριο πυλώνα τον σεβασμό απέναντι στην αξία των μνημείων και με κάποιες ευρέως διαδεδομένες τεχνικές τις οποίες εφάρμοσαν και στην Κω. Η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος για τη σύνδεση των αρχιτεκτονικών μελών, η διάτρηση των αρχαίων σπονδύλων, αλλά και των νέων ώστε να κατασκευαστεί ένας νέος πυρήνας από οπλισμένο σκυρόδεμα, καθώς και η συγκόλληση μη συνανηκόντων αρχαίων θραυσμάτων για τη διάτρηση των αρχιτεκτονικών μελών αποτέλεσαν συχνές πρακτικές.

Σε αρκετές περιπτώσεις των επεμβάσεων όμως προέκυψαν προβλήματα όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της αποκατάστασης της Λίνδιας Αθηνάς στη Ρόδο, όπου παρατηρείται μια σειρά από αστοχίες, καθώς και μια εμφανής παθολογία του μνημείου. Οι επεμβάσεις που εκτελέστηκαν το 1938 εμφάνισαν μια σειρά προβλημάτων ήδη από το 1970, τόσο δομικών όσο και μορφολογικών. Τα δομικά προβλήματα προέκυψαν κυρίως λόγω της έλλειψης συνεργασίας του οπλισμένου σκυροδέματος με τον προϋπάρχοντα χαμηλής αντοχής ψαμμίτη, γεγονός το οποίο προκάλεσε θραύσεις στα δομικά υλικά, αλλά και διάβρωση του σιδερένιου οπλισμού. Επίσης, πολλά σημεία του μνημείου είχαν αναστηλωθεί σε διαφορετικό μέρος και ύψος σε σχέση με το αρχικό, καθώς και έγιναν πολλές παρατοποθετήσεις αρχαίων λιθόπλινθων στους τοίχους κάτι το οποίο αλλοίωνε μορφολογικά την εικόνα, αλλά και την ομοιομορφία του ναού.⁵³

⁵³Βασιλική Ελευθερίου, *Νέες επεμβάσεις στο Ναό της Λίνδιας Αθηνάς, Αίτια-Αποτελέσματα μιας ανακατασκευής*, 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων ΕΤΕΠΑΜ, Θεσσαλονίκη 2006.

Εικόνα 28 Εικόνα των επεμβάσεων επί Ιταλοκρατίας στον Ναό της Λίνδιας Αθηνάς καθώς και παθολογίες οι οποίες έπρεπε να αντιμετωπιστούν μεταγενέστερα. Βασιλική Ελευθερίου, Νέες επεμβάσεις στο Ναό της Λίνδιας Αθηνάς, Αίτια-Αποτελέσματα μιας ανακατασκευής, 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων ΕΤΕΠΑΜ, Θεσσαλονίκη 2006.

Ωστόσο από τη σύγκριση του είδους των επεμβάσεων στην Κω και στην Ιταλία θα παρατηρήσουμε ότι κυριαρχούν οι ίδιες γενικές αρχές με ορισμένες διαφοροποιήσεις που προκύπτουν κυρίως λόγω του είδους των μνημείων, του επικρατούντος καθεστώτος, των αναγκών, αλλά και των δυνατοτήτων της κάθε περιοχής, πράγμα στο οποίο θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας.

Ο τελικός απολογισμός των ιταλικών επεμβάσεων έχει δύο όψεις: Ενώ οι επεμβάσεις των Ιταλών πολεοδόμων και αρχιτεκτόνων αλλοίωσαν το παραδοσιακό τοπίο, προβάλλοντας τη δική τους ταυτότητα, δημιούργησαν ωστόσο ισορροπημένα και αξιοθαύμαστα οικιστικά σύνολα. Στον τομέα των αποκαταστάσεων εισήγαγαν καινοτομίες όπως τον διαχωρισμό των επεμβάσεων συντήρησης και στερέωσης από εκείνον της αναστήλωσης των μνημείων, ως καθημερινή μέριμνα από τις αρχαιολογικές υπηρεσίες. Τέλος έδωσαν έμφαση στο αισθητικό κριτήριο στις επεμβάσεις, με αποτέλεσμα να δοθεί μεγαλύτερο βάρος στην ανάδειξη των καλλιτεχνικών, περιβαλλοντικών και διδακτικών αξιών των μνημείων και όχι μόνο στην επιστημονική και ιστορική τους διάσταση.

Στις επεμβάσεις αυτές δεν εφαρμόζονται τα προβλεπόμενα της Χάρτας των Αθηνών, αν και οι Ιταλοί είχαν ενεργή συμμετοχή στις συζητήσεις για την κατάρτιση αυτής. Κατά την τελευταία δεκαετία της ιταλικής διοίκησης των Νήσων, και ειδικότερα από το 1937 και μετέπειτα, οι επεμβάσεις επηρεάστηκαν από ιδεολογικές και πολιτικές σκοπιμότητες που προέβαλε το φασιστικό καθεστώς.

Καταλήγοντας, κατά την περίοδο 1912-1923 παρατηρούνται οι πρώτες προσπάθειες των έργων αποκατάστασης. Κατά τη δεύτερη περίοδο 1923-1936 τα νησιά αποτελούν πλέον *Κτήση* των Ιταλών και αντιμετωπίζονται όπως οι υπόλοιπες ιταλικές κτήσεις. Μεταφέρονται έτσι σε αυτά μεθόδοι οι οποίες εφαρμόζονταν και στη μητρόπολη, που όμως έρχονται σε διαφοροποίηση με την προηγούμενη περίοδο. Τέλος κατά την τρίτη χρονική περίοδο 1936-1947, επέρχονται ριζικές αλλαγές αφού στόχο αποτελεί πλέον η ανάδειξη της ρωμαϊκής ταυτότητας των Ιταλών οι οποίοι θεωρούνται νόμιμοι κληρονόμοι των μνημείων στα Δωδεκάνησα, μια άποψη την οποία υποστηρίζει η ίδια η μητρόπολη. Με τέτοιες πολιτικές εξελίξεις, όλα αυτά που υποστηρίχθηκαν στην Ιταλία για τις αποκαταστάσεις των μνημείων όπως και για την προστασία του περιβάλλοντος των ιστορικών πόλεων τα προηγούμενα χρόνια, αναιρέθηκαν τόσο στην ίδια τη μητρόπολη όσο και στις αποικίες της μετέπειτα.⁵⁴ Αυτή η οπισθοδρόμηση λοιπόν και η αναίρεση του τρόπου επέμβασης όπως προαναφέρθηκε σχετικά με τις αποκαταστάσεις, θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε μια εκ νέου και με μεγαλύτερη βαρύτητα ανάδειξη της ιταλικής ταυτότητας.

⁵⁴Μαριάντζελα, Στεφάνου, Ερευνητική εργασία, *Η Διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου από την Ιταλοκρατία έως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή αρχιτεκτόνων μηχανικών, Χανιά, 2015.σελ 98-100-101

Κεφάλου από το ακρωτήριο Χελώνα μέχρι τον Λακητήρα και ο Βόρειος κόλπος της Κεφάλου βρίσκεται στο βόρειο τμήμα από το ακρωτήριο Δρέκανο ή Δρέπανο ή Χωνές μέχρι την Άτσα ή Λυκαρίτσα.

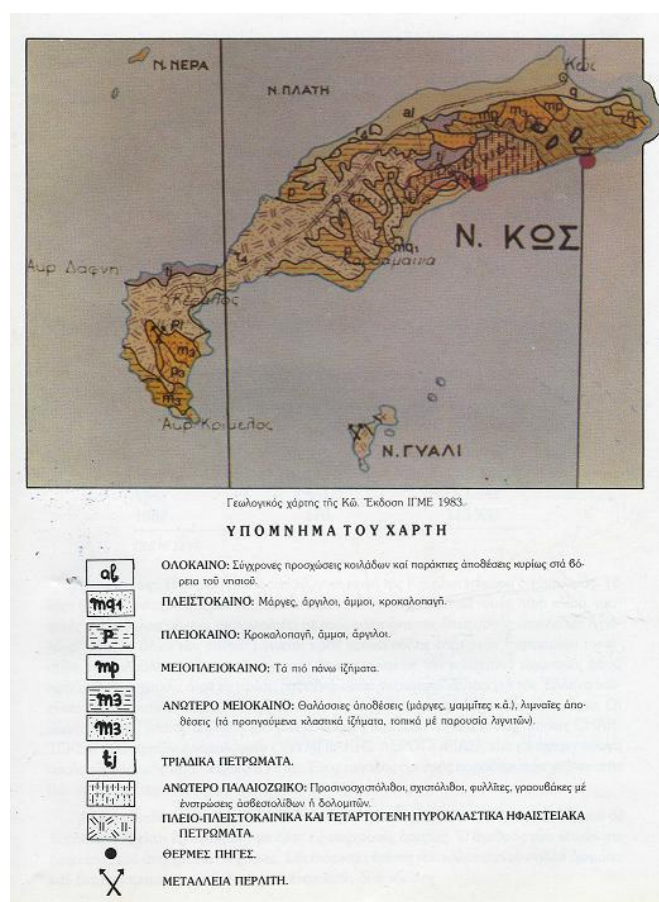
Οι **οροσειρές** εκτείνονται από τα Ανατολικά προς τα Δυτικά του νησιού καλύπτοντας έτσι το ήμισυ της νότιας πλευράς του νησιού. Το βουνό Σύμπετρος βρίσκεται στα νότια του νησιού και δυτικά τα βουνά Τρουτσούλλοι, Ερημίτης και Κεφάλα. Άλλα όρη είναι ο Δίκαιος, στα ΝΔ στην περιοχή της Κεφάλου τα όρη Ζηνί, Λάτρα ή Λάθρα μέχρι τον κάβο της Κρίκελλου. Χαμηλότερου ύψους βουνά είναι ο Προφήτης Ηλίας, τα Μεροθίγλια, το Μαρμαροβούνι, αλλά και τα Δικάμια, οι Κορακίες, ο Κάλαμος η Ράχη και η Βίγλα και ο Θυμιανός.

Στη βόρεια πλευρά του νησιού υπάρχουν **λίμνες**. Συγκεκριμένα, η λίμνη της Αλυκής από την οποία παράγεται τεχνικά μαγειρικό αλάτι αποτελεί τη μοναδική του είδους της στα Δωδεκάνησα.

Το νησί από γεωλογικής απόψης χωρίζεται σε τρία τμήματα την ανατολική, κεντρική και δυτική Κω ενώ πιο συγκεκριμένα παρατηρείται διαχωρισμός σε τρεις επιμέρους ζώνες την νότια ορεινή, κεντρική λοφώδη και τη βόρεια πεδινή.⁵⁶ Πιο αναλυτικά, η ορεινή ζώνη αποτελείται από ασβεστόλιθους, ηφαιστειακά πετρώματα και φλύσχη. Στα δυτικά συναντάμε ηφαιστειακά πετρώματα όπως διορίτες, τραχειανδεσίτες καθώς και ασβεστόλιθους κρητιδικής ηλικίας τα οποία είναι ιδιαίτερα ανθεκτικά στη διάβρωση και επικαλύπτουν παλαιοζωικούς σχιστόλιθους. Στα ανατολικά υπάρχουν τα ψαμμιτομαργαϊκά ιζήματα και φλύσχη τα οποία και είναι λιγότερο ανθεκτικά στη διάβρωση. Μέσα στον φλύσχη υπάρχουν φλέβες εκρηξιγενών πετρωμάτων και αρκετές ασβεστολιθικές παρεμβολές. Στην κεντρική λοφώδη ζώνη υπάρχουν ιζήματα νεογενούς ηλικίας συνεκτικά ανά σημεία (μάργες αργλικές ψαμμιτικές, μαργαικούς ασβεστόλιθους και κροκαλοπαγή). Τέλος στα βόρεια υπάρχουν προσχωματικά υλικά με ποικίλη κοκκομετρική διαταξιθέτηση. Ενδεικτικά, το εύρος πάχους τους είναι ένα μέχρι λίγες εκατοντάδες μέτρα. Στην ανατολική πλευρά του νησιού παρατηρείται μια χαρακτηριστική κλιμακωτή διάταξη των γεωλογικών σχηματισμών λόγω κυρίως των ορογενετικών κινήσεων. Τα αίτια ήταν κυρίως η διάβρωση και καταστροφή υλικών

⁵⁶Vasilis Hatzivasileiou, *History of the island of Kos*, second edition, Kos 2015, σελ. 21-33

ηφαιστειακών εκχύσεων τα οποία έχουν επικαλύψει νεογενή κυρίως ιζήματα. Στη δυτική πλευρά υπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία. Κεντρικά υπάρχουν οι ηφαιστειακοί τόφφοι, ενώ βόρεια κραστικοί ασβεστόλιθοι. Νότια του νησιού επικρατούν τα ηφαιστειακά πετρώματα. λάβες κυρίως όπως τραχείτες και τραχειανδεσίτες.

Εικόνα 30 Γεωλογικός χάρτης Κω, Πηγή: Ιστορία νήσου Κω

Σημαντικό για την παρούσα μελέτη και την κατάσταση των μνημείων είναι το γεγονός ότι όλος ο θαλάσσιος χώρος νότια της Κω (χερσόνησος Κεφάλου και νοτιανατολικές περιοχές της Κω) είναι έδρα ηφαιστειογενούς δράσης. Έχουν καταγραφεί αρκετοί μικροί και μεγάλοι σεισμοί ανά διαστήματα οι οποίοι ήταν κυρίως υποθαλάσσιοι.⁵⁷

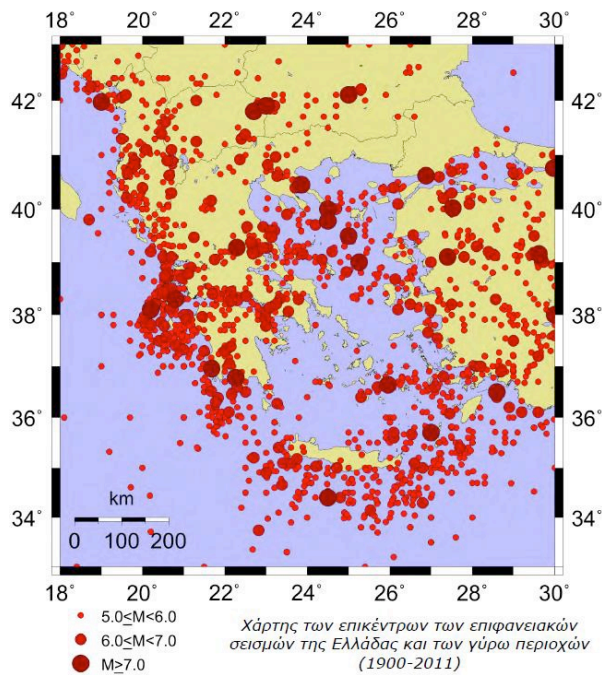
⁵⁷ Ενδεικτικά ο πρώτος καταγεγραμμένος σεισμός συνέβη το 413-412 π.Χ. όπου σύμφωνα με τον Θουκυδίδη αποτέλεσε πολύ σοβαρό πλήγμα για την περιοχή με αρκετές καταστροφές. Στη συνέχεια το 6^ο ή 5^ο αιώνα π.Χ. σύμφωνα με τον Ευσέβιο ακόμα ένας σεισμός έπληξε το νησί οδηγώντας σε μερική καταστροφή του νησιού, όμως είναι πολύ δύσκολο σύμφωνα και με τον Morricone να εντοπιστούν στοιχεία αυτού του σεισμού. Επίσης ο σεισμός του 142 μ.Χ. όταν ο Αντώνιος Πίος (131-161 μ.Χ.) ήταν αυτοκράτορας της Ρώμης, δεν κατέστρεψε μόνο την Κω αλλά και την Καρία και την Λυσία. Ο σεισμός του 469 μ.Χ. οδήγησε σε καταστροφή του νησιού για ακόμα μία φορά οδηγώντας στο τέλος της αρχαίας ζωής και ξεκίνησε η ανοικοδόμηση της λεγόμενης πρωτο-χριστιανικής περιόδου με πολλές κατασκευές εκκλησιών.

Ο σεισμός του 554 μ.Χ. κατά την περίοδο του Ιουστινιανού, μια καταστροφή που οδήγησε σε πλήρη εγκατάλειψη του νησιού καθώς τα πάντα ισοπεδώθηκαν με τον ιστορικό Αγαθία να αναφέρει την

Το 1926 και το 1933, έχουμε δύο σεισμούς, με σημαντικότερο και μεγαλύτερο τον δεύτερο ο οποίος κατέστησε το νησί ακατάλληλο για κατοίκηση. Με 1076 νεκρούς και πάνω από 80 βαριά τραυματίες, ο φονικός σεισμός κατέστρεψε όλα σχεδόν τα κτίρια ακόμα και εκείνα τα οποία δημιουργήθηκαν από το νέο αστικό σχέδιο από τους Ιταλούς. Είναι πολύ σημαντικό να αναφερθεί ότι το αποτέλεσμα της σεισμογένειας από το 366 π.Χ. και μετά ήταν να αυξηθεί το ύψος της πόλης. Αυξήθηκε με την εκκαθάριση γης λόγω της οποίας σε κάποια σημεία το στρώμα της Βυζαντινής περιόδου συνέπεσε με τα σπίτια του 1933. Μεταγενέστεροι σεισμοί συνέβησαν κατά τα έτη 1955-56 με αποκορύφωμα τον πιο πρόσφατο σεισμό του 2017 ο οποίος άφησε πίσω του μεγάλες ζημιές τόσο σε νέα οικοδομήματα όσο και σε περιοχές του αστικού ιστού οι οποίες περιλαμβάνουν μνημεία (Κάστρο, ιταλικά κτήρια κτλ.). Μετά αυτόν τον τραγικό σεισμό, η πολιτιστική κληρονομιά της Κω υπέστη ανυπολόγιστη ζημιά.

Όσον αφορά το κλίμα της χαρακτηρίζεται από ήπιους χειμώνες και καλοκαίρια. Η ετήσια θερμοκρασία ανέρχεται στους 18,7°C και στο νησί επικρατεί γενικότερα ηλιοφάνεια. Ο πιο κρύος μήνας είναι ο Φεβρουάριος και ο θερμότερος ο Ιούλιος. Στο ΒΑ τμήμα μέχρι την Αντιμάχεια, το κλίμα είναι μέτρια υγρό κάτι το οποίο οφείλεται στα πολλά νερά και την πλούσια βλάστηση, ενώ από την Αντιμάχεια μέχρι την Κέφαλο το κλίμα γίνεται ξηρό.

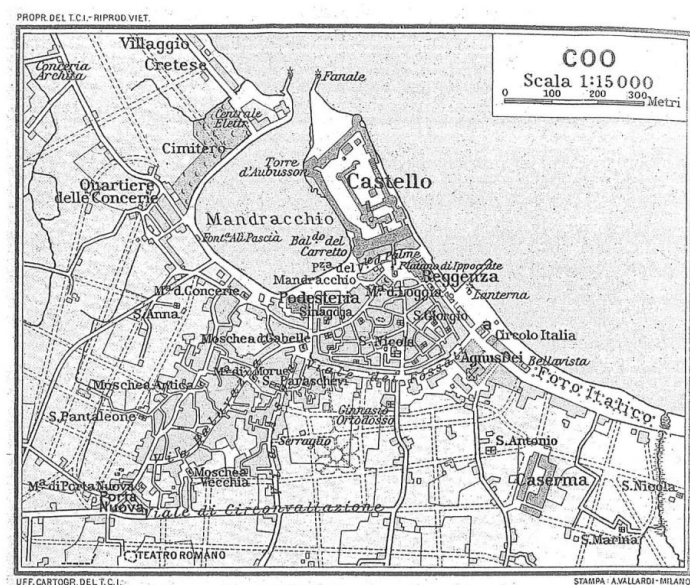
καταστροφή και του διάσημου Ασκληπιείου. Το 1481 για κάποιους ενώ για κάποιους άλλους το 1493 ο σεισμός οδήγησε στην πτώση όλων των φρουρίων αλλά και στον θάνατο 5000 κατοίκων.

Εικόνα 31 Πηγή: ΠΑΝΑΓΑΙΝΑ ΕΛΕΝΗ-ΑΛΚΗΣΙΣ, σελ 14.

2.2 Σημαντικά γεγονότα της ιστορίας του νησιού της Κω

Το ρυθμιστικό σχέδιο του 1928, το πρώτο σχέδιο που εγκρίνεται στην Κω, περιλαμβάνει μια περιοχή επέκτασης εκτός των τειχών γύρω από το λιμάνι του Μανδρακίου.

Εικόνα 32 Πολυεποδομικό σχέδιο της Κω 1929,

Πηγή: The history of the island of Kos. σελ. 530

Προβλέπει επίσης μέτρα προστασίας για την τειχισμένη πόλη και τις παλαιές τουρκικές συνοικίες απαγορεύοντας την κατεδάφιση ή τροποποίηση των υφιστάμενων κτιρίων.⁵⁸ Τα πρώτα ιταλικά κτίρια χτίστηκαν γύρω από το λιμάνι και κατά μήκος της παραλίας, κτίρια όπως το Διοικητήριο, η μητρόπολη και η Ιταλική Λέσχη, τα σχολεία και το νοσοκομείο. Η πόλη ήταν άναρχα δομημένη, με στενούς, ελικοειδείς και λιθόστρωτους δρόμους με πολλά αδιέξοδα, περιβαλλόμενη από οπωρώνες που κατά την τουρκική εποχή έδωσαν το όνομα στην πόλη Νεραντζιά.⁵⁹ Τα οικοδομικά τετράγωνα ήταν συνεκτικά με ιδιαίτερη ανάπτυξη στην ενδοχώρα, χωρίς ελεύθερους χώρους και με κάθετους δρόμους προς την ακτή.⁶⁰ Δεν υπήρχε αποχετευτικό σύστημα παρά μόνο χαντάκια. Κάθε σπίτι χρησιμοποιούσε το δικό του πηγάδι και το νερό ήταν πάντα άφθονο. Τα περισσότερα σπίτια προτιμούσαν να παίρνουν νερό από δημόσιες βρύσες, παρόλο που στον Αμπάβρι είχε κατασκευαστεί μια δεξαμενή ύδρευσης από τους Ιταλούς.

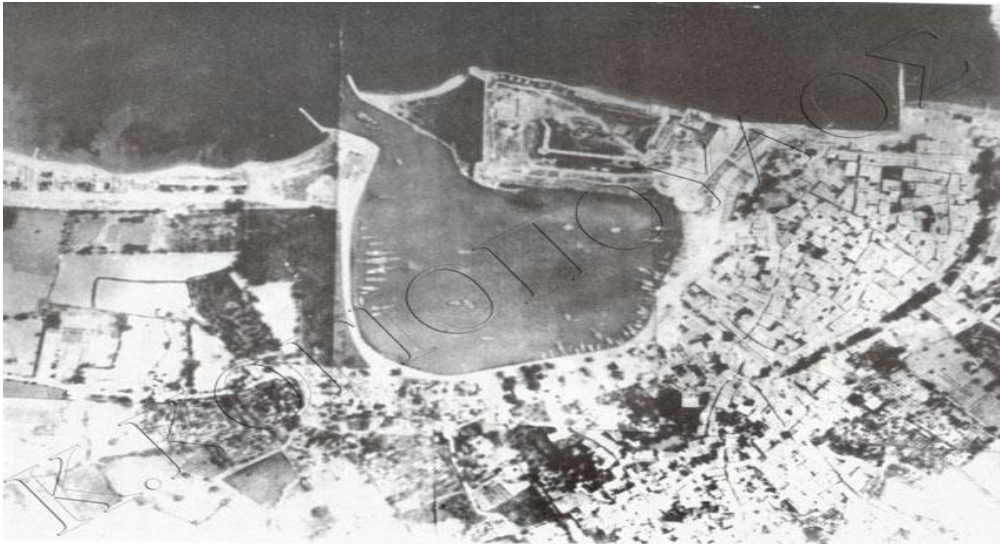
Τα πιο πολλά σπίτια ήταν πλινθόκτιστα χωρίς θεμέλια και ακουμπούσαν σε αρχαίους τοίχους, με πιο παλαιά συνοικία την πόλη της Κω και κεντρική πλατεία την Πλατεία της Λότζιας στην οποία βρισκόταν ο πλάτανος του Ιπποκράτη και το τζαμί. Η διαφοροποίηση της αρχαίας πόλης πριν το σεισμό και μετέπειτα είναι έντονα αντιληπτή.

Όμως η εικόνα της Κω επρόκειτο να αλλάξει καθώς οι Ιταλοί είχαν ξεκινήσει να σχεδιάζουν μια νέα πόλη με ευρωπαϊκή φυσιογνωμία ήδη πριν το σεισμό εισάγοντας το 1924 το Κτηματολόγιο γεωμετρικού τύπου και κατά την περίοδο 1927-32 κατασκεύασαν κυρίως δημόσια κτίρια μεγαλύτερου μεγέθους τα οποία βρίσκονται σε χρήση μέχρι και σήμερα.

⁵⁸Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943)*, 2002, pg 60-66

⁵⁹Giorgio Rocco-Monica Livadiotti *Το ρυθμιστικό Σχέδιο της Κω 1934, Μελέτη μιας αρχαιολογικής πόλης*, (pdf) 53-62.

⁶⁰ Ευθυμία Γ.Αναγνωστίδου, *Η αστική ανάπτυξη της πόλης της Κω κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας :1912-1943*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2011.σελ. 255-256

Εικόνα 33 Αεροφωτογραφία της πόλης της Κω από την γεωγραφική υπηρεσία του ιταλικού στρατού.

Ο μεγάλος σεισμός του 1933

Ο απολογισμός του τραγικού σεισμού του 1933 μεγέθους 6,6 ρίχτερ ο οποίος συνέβη στις 08.05 το πρωί, ήταν 178 νεκροί και πάρα πολλοί τραυματίες, με μεγάλες καταστροφές σπιτιών σχεδόν σε όλη την ανατολική Κω. Οι περισσότεροι κάτοικοι αναγκάστηκαν να μένουν σε αντίσκηνα και παραπήγματα. Λόγω του μεγέθους της ζημιάς που υπέστησαν τα κτίρια κρίθηκαν κατεδαφιστέα, ξεκινώντας με την κατεδάφιση των κτιρίων της παλαιάς πόλης και την ανέγερση νέων. Αρχικά κρίθηκαν κατεδαφιστέα κτίρια με μικρότερες ζημιές και απαγορεύθηκε η ανέγερση νέων στη θέση τους.⁶¹

Εικόνα 34 Εικόνα της Κω μετά τον σεισμό του 1933 *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 88*

⁶¹Vasilis Hatzivasileiou, *History of the island of Kos*, second edition, Kos 2015, σελ.33

Εικόνα 35 Εικόνα της Κω μετά τον σεισμό του 1933 La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali,, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 88., **Εικόνα 35α.** Εικόνα της Κω μετά τον σεισμό 1933, πηγή La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali,, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 88

Εικόνα 36. Καταστροφές από το μεγάλο σεισμό του '33
Πηγή: The history of the island of kos, Xatzivasileiou,pg 522

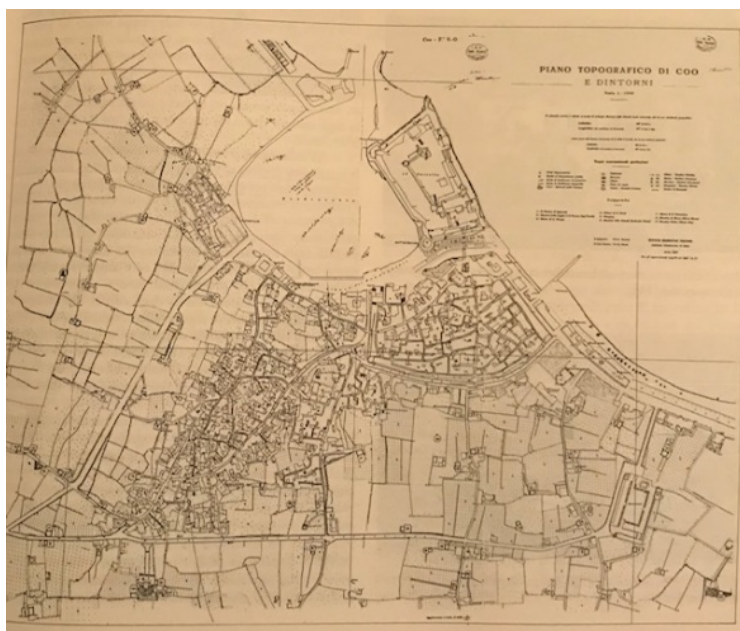
Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί ο σημαντικός ρόλος του Mario Lago, Κυβερνήτη των Δωδεκανήσων, για την εξέλιξη της Κω. Υπήρξε λάτρης των αρχαίων κάτι το οποίο διαφαίνεται και μέσα από το ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης μετά το σεισμό.

Μετά τον σεισμό γίνονταν συνέχεια διεργασίες και δοκιμαστικές τομές σε όλη την πόλη για να εντοπισθούν μνημεία μεγάλης σημασίας με αποτέλεσμα στο τέλος ο Laurenzi να προτείνει να δεσμευτούν 12 ζώνες για αρχαιολογική έρευνα. Ο αρχιτέκτονας Rodolfo Petracco ο οποίος ήταν ο εκπονητής του σχεδίου της Κω δέσμευσε τις 8 από τις 12 ζώνες προκειμένου να κατεδαφιστούν όλα τα κτίρια είτε είχαν υποστεί ζημιές είτε όχι. Μέχρι το 1956 η Ιταλική διοίκηση παρέδωσε περίπου 150 λαϊκές κατοικίες για την στέγαση των σεισμόπληκτων.⁶²

⁶²Giorgio Rocco-Monica Livadiotti, *Το ρυθμιστικό Σχέδιο της Κω 1934, Μελέτη μιας αρχαιολογικής πόλης*, (pdf) 53-62.

Το ρυθμιστικό σχέδιο του 1934

Μετά τον μεγάλο σεισμό του 1933, ο οποίος προκάλεσε πολλές ζημιές στην λεγόμενη Citta Murata (Χώρα), καταρτίζεται το μεγάλο ρυθμιστικό σχέδιο του 1934, βάσει του οποίου χτίστηκε στο εσωτερικό της ιπποτικής οχύρωσης και η λαϊκή συνοικία Άσπα, πάνω από την οποία δέσποζε το τούρκικο Σεράι. Μια πρώτη εικόνα της πόλης πριν το σεισμό μας είναι γνωστή από το χάρτη του 1926 που αναθεωρήθηκε το 1932 από το γεωγραφικό Ινστιτούτο του ιταλικού στρατού.⁶³

Εικόνα37.Κως, Η πόλη πριν το σεισμό του 1933 σύμφωνα με την επιτεδομετρία που συνέταξε το 1926 το Γεωγραφικό Ινστιτούτο του Ιταλικού Στρατού, πηγή : *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948* ,*La ricerca archeologica* ,*La conservazione*, *Le scelte progettuali*,, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg 87

Οι ρυθμίσεις του νέου σχεδίου περιλάμβαναν ζωνοποίηση του αστικού ιστού, εξυγιαντικά έργα, σύνδεση του παλιού με τον νέο πολεοδομικό ιστό με δημιουργία αναπτυγμένων οδικών αξόνων οι οποίοι συνδέονταν με περιφερειακούς δακτυλίους ενώ παράλληλα πραγματοποιήθηκαν έργα χωροθέτησης για τους ντόπιους στα δυτικά και για τους ευρωπαίους στα ανατολικά και νότια. Τέλος σημαντική υπήρξε η προστασία οικισμών με τοπική αρχιτεκτονική και της όασης. Πρέπει να αναφερθεί ότι οι ζημιές που είχε προκαλέσει ο σεισμός στην περιοχή καθιστούσε αναγκαία την

⁶³Giorgio Rocco-Monica Livadiotti *Το ρυθμιστικό Σχέδιο της Κω 1934, Μελέτη μιας αρχαιολογικής πόλης*, (pdf) 53-62.

ολοκληρωτική ανοικοδόμησή της πόλης. Αυτό έδωσε μια πολύ καλή ευκαιρία για την αντιμετώπιση του προβλήματος του σχεδίου της νέας πόλης το οποίο αντιμετωπιζόταν με δυσπιστία λόγω της ιδιαιτερότητας της Κω ως αρχαιολογικής πόλης.⁶⁴ Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή βασίστηκαν σε δύο συνισταμένες: από τη μία πλευρά στις προταγές του Βασιλείου της Ιταλίας το οποίο επιζητούσε να αναβιώσει το ρωμαϊκό παρελθόν, και από την άλλη στη μεσαιωνική ιστορία της πόλης (όπως συνέβη και στη Ρόδο των Ιπποτών).⁶⁵ Το σχέδιο αυτό όριζε τη διατήρηση και τη προστασία των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων, κάτι πολύ πρωτοποριακό τόσο για την ίδια την πόλη της Κω, καθώς και για τα δεδομένα της Ιταλίας εκείνη την περίοδο όπου τέτοιου είδους ενέργειες βρίσκονταν ακόμη στα σπάργανα.⁶⁶

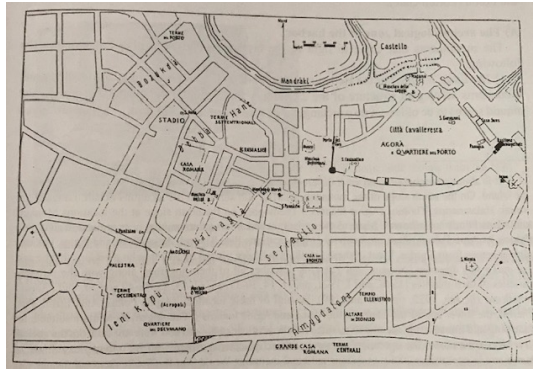

Εικόνα38. Το νέο σχέδιο της Κω μετά το σεισμό του 1933. Με μαύρο είναι τα κτίρια που οφείλονται σε ιταλική πρωτοβουλία. Πηγή: *Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943)* Vassilis Colonas, σελ. 61

⁶⁴Giorgio Rocco-Monica Livadiotti, *Το ρυθμιστικό Σχέδιο της Κω 1934, Μελέτη μιας αρχαιολογικής πόλης*, (pdf) 53-62

⁶⁵Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκανήσα (1912-1943)*, σελ. 60-66

⁶⁶ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997

Εικόνα 39α Σχέδιο της Κω μετά το 1933, από τον Morriconne **Πηγή:** The history of the island of Kos, σελ. 191.

Η νέα τάξη πραγμάτων ωστόσο δείχνει πως η αρχιτεκτονική της ανοικοδόμησης στην Κω διαφοροποιείται και ήταν αποδεκτή κατά τη διάρκεια διοίκησης του Lago.⁶⁷ Η δράση των Ιταλών στην περιοχή της Κω δεν παρουσίαζε την εικόνα ενός κατακτητή, εν αντιθέσει με εκείνη της Ρόδου.⁶⁸

Εικόνα 39β. Καταστατικός χάρτης με καταγραφή των διαφόρων βαθμών καταστροφής που υπέστησαν τα κτίρια της Κω. Με καφέ χρώμα οι κατασκευές που κατεδαφίστηκαν, με πράσινο οι επισκευάσιμες και με ροζ τα κτίρια σε καλή κατάσταση, **πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali,, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg89

Ενσωμάτωση του νησιού και πολεοδομική οργάνωση

Μετά την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα μέχρι και το 1975 δεν υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό του νησιού. Η φυσιογνωμία του νησιού ωστόσο άλλαξε πολύ μετά το ρυθμιστικό σχέδιο του 1934.

⁶⁷Giorgio Rocco-Monica Livadiotti, *Το ρυθμιστικό Σχέδιο της Κω 1934, Μελέτη μιας αρχαιολογικής πόλης*, (pdf) 53-62.

⁶⁸Βασίλης Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943)*, 2002, σελ. 60-66

Εικόνα 7γ. Ρυθμιστικό σχέδιο 1990, πηγή: Πολεοδομία Κω.

Το αρχικό ιταλικό σχέδιο της πόλης του 1933 τροποποιήθηκε και επεκτάθηκε το 1967 και αναθεωρήθηκε το 1990. Με τη νέα αναθεώρηση καθορίστηκαν και ζώνες προστασίας παραδοσιακών συνόλων στο ιστορικό κέντρο της πόλης της Κω.

Δομημένο Περιβάλλον

Ο αστικός ιστός της πόλης προσαρμόζεται στο φυσικό υπόβαθρο του νησιού. Γειτνιάζει με ορεινό όγκο από τα ανατολικά προς τα δυτικά του νησιού. Το λιμάνι βρίσκεται στα βορειοανατολικά της πόλης. Η πόλη παρουσιάζεται πιο οργανική στη δομή της στο ιστορικό της κέντρο, καθώς οι δρόμοι και τα οικοδομικά τετράγωνα ακολουθούν παλιότερες χαράξεις και πιο «κανονική» σε σχέση με τις σύγχρονες επεκτάσεις. Η εικόνα που παρουσιάζει ο αστικός ιστός έχει διαφορετικό χαρακτήρα στο κέντρο με τα μνημεία και τα ιστορικά κτίρια και διαφορετικό στα πιο σύγχρονα κομμάτια με πιο φαρδύς δρόμους και τα ψηλότερα κτίρια (πολυκατοικίες, δημόσια κτίρια, σχολεία κτλ.).

Επίσης, υπάρχουν αρκετές πλατείες και πάρκα. Το πράσινο είναι διάσπαρτο σε όλη την πόλη όπου εναλλάσσονται μνημεία, σύγχρονες κατοικίες, πολυκατοικίες και ελεύθεροι χώροι. Οι αρχαιολογικοί χώροι βρίσκονται σε όλο το νησί, αλλά οι περισσότεροι είναι συγκεντρωμένοι στην πόλη και κυρίως κοντά στο λιμάνι (π.χ. αρχαία αγορά).

Συνοπτικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο ιστός χαρακτηρίζεται από έναν πυρήνα στην περιοχή του λιμανιού, το κάστρο, η λειτουργία της πόλης έχει τη μορφή ενός μικρού οικισμού σαν αγορά. Πολεοδομικά χαρακτηρίζεται από μια ακτινωτή δομή, με το ναό

αρχικά και το φρούριο-πλατεία Πλατάνου και στη συνέχεια με την αγορά του Φόρου. Η ανάπτυξη του αστικού ιστού γινόταν με προσανατολισμό Βορρά-Νότου, καθώς οργανώνονταν οι κάτοικοι ανάλογα τη θρησκεία, π.χ. οι μουσουλμάνοι κατοικούσαν στα δυτικά, ενώ οι χριστιανοί και οι Εβραίοι στα ανατολικά.

Η διαρρύθμιση της πόλης μέσα στα χρόνια άλλαξε πολύ σε συνάρτηση με τις εκάστοτε συνθήκες και πολιτικές συγκυρίες. Η ανυπαρξία πολεοδομικών και οικοδομικών παρεμβάσεων χαρακτήρισε την περίοδο 1912-1933 μέχρι τη Συνθήκη της Λωζάνης και την περίοδο του φασισμού. Η πλειονότητα των επεμβάσεων έγινε κατά την προσεισμική φασιστική περίοδο 1923-1933 στην περιοχή της πόλης. Τέλος κατά την μετασεισμική περίοδο 1933-1943, έχουμε οικοδομικές παρεμβάσεις ως επί το πλείστον στο πλαίσιο της πολεοδομικής οργάνωσης του αστικού ιστού.⁶⁹ Το πλαίσιο των επεμβάσεων στα ιστορικά κέντρα χαρακτηρίζεται από εκτεταμένες κατεδαφίσεις και ανακατασκευές με βασικά τα μέτρα εξυγίανσης και κυκλοφοριακής βελτίωσης.⁷⁰

Η διαμόρφωση μιας νησιώτικης ακτινωτής κοινότητας ήταν αυτό που απέμεινε από την κατάληψη των νησιών από τους Ιταλούς το 1912. Οι οικίες βρίσκονταν στην περιτειχισμένη ιπποτική Πόλη και στις γύρω γειτονιές, με συνεκτική δομή κατά μήκος τριών οδικών αξόνων με τυχαία χάραξη.⁷¹

⁶⁹ Ευθυμία Γ.Αναγνωστίδου, *Η αστική ανάπτυξη της πόλης της Κω κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας :1912-1943*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2011. σελ. 212

⁷⁰ Ευθυμία Γ.Αναγνωστίδου, *Η αστική ανάπτυξη της πόλης της Κω κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας :1912-1943*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2011. σελ. 194-195

⁷¹ Ευθυμία Γ.Αναγνωστίδου, *Η αστική ανάπτυξη της πόλης της Κω κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας :1912-1943*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2011. σελ. 304

Εικόνα 40.Χάρτης της Κω

Χαρακτηρισμένοι οικισμοί

Ένα ιδιαίτερο στοιχείο του νησιού είναι η δημιουργία οικισμών κατά τη διάρκεια της παρουσίας των Ιταλών κάτι το οποίο αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του αστικού ιστού αλλά και του νησιού εν γένει. Στην Κω υπάρχουν συνολικά 7 οικισμοί αυτοί είναι: η Αντιμάχεια, το Τιγκάκι, το Πυλί, το Μαστιχάρι, το Ασφενδιού, ο Άγιος Νεκτάριο Κω, η Λάμπη, το Παραδείσι. Εκ των οποίων παραδοσιακός σύμφωνα με το Π.Δ. 594 της 13/11/1978 στο νησί χαρακτηρίζεται ο οικισμός Παλαιό Πυλί που βρίσκεται στο ορεινό τμήμα στο κέντρο περίπου του νησί⁷². Ωστόσο την περίοδο της Ιταλοκρατίας όπως προαναφέρθηκε δημιουργήθηκαν κάποιοι οικισμοί για τους ίδιους του Ιταλούς εποίκους όπως αυτός της σημερινής Λάμπης ο λεγόμενος «Torre di Lambi», και ο σημερινός οικισμός Λινοπότι ο επονομαζόμενος «Aquillara» ή «Fiorenza».

2.3 Σημασία των λατομείων του νησιού για τα μνημεία

Στο πλαίσιο των κατασκευών των μνημείων πολύ σημαντικό ρόλο παίζει η προέλευση των υλικών δόμησης, η ύπαρξη δηλαδή ενδεχόμενων λατομείων για την εκπόνηση αυτών των εργασιών σε όλες τις περιόδους. Το νησί της Κω υπήρχε πληθώρα υλικών μέσω εξορύξεων τα οποία χρησιμοποιούσαν για να μπορέσουν να κατασκευάσουν τα περισσότερα μνημεία.

⁷² ΥΠΕΚΑ, Μελέτη μορφολογικών κανόνων δόμησης και αρχιτεκτονικής, στις περιοχές εντός και εκτός οικισμών μέχρι 2000 κατοίκων, των περιφερειακών ενοτήτων Καλύμνου, Καρπάθου, Κω, Ρόδου της περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου. Α' ΦΑΣΗ, Νοέμβριος 2013, Σελ.27-28

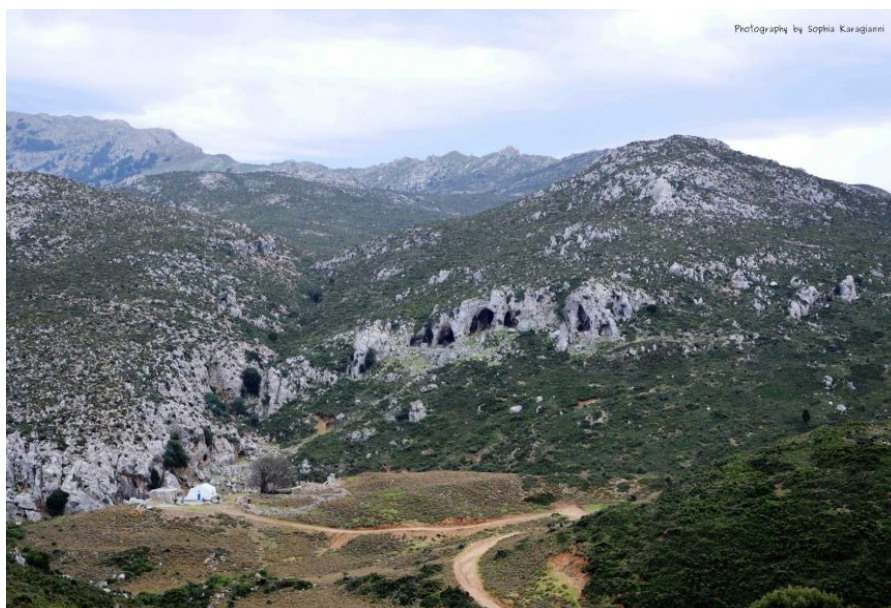
Στην περιοχή του **Όρους Δικαίου στον Άη Γεώργιο το Θεωριώτη στη Ζιά**, υπάρχουν σημάδια ύπαρξης υπαίθριου λατομείου όπου το είδος του εξορυχθέντος υλικού ήταν το μάρμαρο λευκό χονδρόκοκο, χρησίμευσε στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο στην γλυπτική της Κω, της Ρόδου και περιοχών της Μικράς Ασίας ειδικά στη λάξευση κυλινδρικών βωμών με ανάγλυφη διακόσμηση, για αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες, τμήματα επιστυλίων, κιονόκρανα ιωνικά ή κορινθιακά) από τον 3^ο αιώνα π.Χ., για αγγεία, βωμούς, επιγραφές από την ελληνιστική εποχή και άλλα. Τα ίχνη της λατόμησης φαίνεται ότι είναι λατύπη και κομμένοι όγκοι, ενώ είναι σημαντικό να επισημανθεί το ότι δεν υπήρχαν μέτωπα εξόρυξης παρά μόνο έτοιμοι όγκοι αποσπασμένοι από βράχους που έχουν κυλήσει από υψηλότερα.⁷³

Ακόμα ένα υπαίθριο λατομείο υπήρχε στην περιοχή του **Όρους Δικαίου Αγ. Πόκκος**, με παρόμοιες λειτουργίες, χρήσεις και εξορυχθέντα υλικά, όμως εδώ τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αναγνωρίζονται σε νεότερες ποιμενικές εγκαταστάσεις και υπόσκαφη δεξαμενή. Χρονολογείται από την αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους και πρώτη αναφορά για το αρχαίο αυτό λατομείο έχουμε από τον Ζαράφτη, όπου πρόκειται για θέση αρχαίας εξόρυξης, όπως διαφαίνεται από τους αποσπασμένους όγκους και τη λατύπη που έχουν κατρακυλήσει στη νότια απόκρημνη ακτή ή έχουν εντοιχιστεί σε νεότερες εγκαταστάσεις και στο ίδιο το ναυδρίο.⁷⁴

Σε μικρή απόσταση από το προηγούμενο λατομείο έχουμε το **Κακό Σκαλί** ενός ακόμα υπαίθριου λατομείου του οποίου το προϊόν ήταν μάρμαρο λευκό χονδρόκοκο χωρίς φλέβες. Χρονολογείται από την αρχαιότητα μέχρι και τους νεότερους χρόνους. Καλό είναι να αναφέρουμε ότι Κακό σκαλί ή Κακιά σκάλα ή Κακόσκαλο ονομάζεται η ευρύτερη περιοχή του «λατομείου του Ιπποκράτη».

⁷³ Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, Ειρήνη Πουπάκη, Αλέξης Ευσταθόπουλος, Αχιλλέας Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Αρχαίων λατομείων, Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα 2014

⁷⁴ Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, Ειρήνη Πουπάκη, Αλέξης Ευσταθόπουλος, Αχιλλέας Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Αρχαίων λατομείων, Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα 2014 σελ.31

Εικόνα 41. Λατομείο μαρμάρου Κακό Σκαλί (το λατομείο από το οποίο φημολογείται ότι προήλθαν τα μάρμαρα που χρησιμοποιήθηκαν στο Ασκληπιείο)

Εν συνεχεία στην περιοχή του **Όρους Δικαίου στο Κοναριό** υπάρχει ένα ακόμα υπαίθριο λατομείο με ίχνη λατόμευσης δύο επιμήκη ίχνη σφηνών και με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μια λιθόστρωτη οδό.

Στην ίδια περιοχή του **Όρους Δικαίου στον Μαρμαρά**, ένα ακόμα λατομείο υπαίθριο, με εξορυχθέν υλικό μάρμαρο λευκό, χονδρόκοκκο και με ίχνη λατόμευσης λατύπη και κομμένα ογκοικοκατακόρυφα μέτωπα με ευθύγραμμη ίχνη τύκου. Ενώ τέλος χρονολογείται την περίοδο της αρχαιότητας μέχρι τους νεότερους χρόνους .

Το λατομείο στην περιοχή του **Όρους Δικαίου, Πλακέρη** βρίσκεται υπαίθριο λατομείο με υλικό το μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο σε στρώσεις κακής ποιότητας το οποίο χρησιμοποιούνταν σε πλακοστρώσεις και αργολιθοδομές. Χρονολογείται την περίοδο της αρχαιότητας το οποίο όμως λειτούργησε στους ελληνιστικούς χρόνους.

Στην περιοχή **Κέφαλος, Καστέλλι** το υπαίθριο λατομείο με υλικό σιδερόπετρα ρυόλιθος σκούρου φαιού χρώματος με την ίδια σύσταση με αυτήν του ρυόλιθου των Πελεκητών. Χρησίμευε σε αγγεία, μυλόλιθους, εργαλεία και άλλα εργαστηριακά αντικείμενα της Κω. Ίχνη σφηνών κυκλικά ή κυκλοτερή. Πολλά από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι λείψανα παλαιοχριστιανικής εγκατάστασης και οχύρωσης. Ευρήματα του υλικού είναι πολλά, αβαφή θραύσματα αγγείων υστερορωμαϊκών - παλαιοχριστιανικών χρόνων καθώς και κτενωτά ερυθροβαφή και ένα terra sigillata των ίδιων χρόνων. Χρονολογείται στην κλασική εποχή και λειτουργούσε μέχρι και

τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Τέλος αξίζει να αναφερθεί η χρήση του έως και τη ρωμαϊκή περίοδο ενώ αιώνες μετά μετατράπηκε σε οχυρό.⁷⁵

Στην περιοχή **Κέφαλος, Πελεκητά** υπαίθριο λατομείο, με υλικά τη σιδερόπετρα και τον ρυόλιθο. Χρησίμευε σε αγγεία μυλόλιθους, εργαλεία και άλλα εργαστηριακά αντικείμενα της Κω. Τα ίχνη λατόμησης είναι άφθονη λατύπη, χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ. και την παλαιοχριστιανική εποχή.

Στην περιοχή **Κέφαλος, Τηγάνι και θέση Καμήλα**, λατομείο υπαίθριο, από οποίο εξορυσσόταν Πώρος Κεφάλου ή μαλακόπετρα, ιγνιμβρίτης μαλακός, ερυθρός έως ροδόφαιος. Η χρήση του εξορυχθέντος υλικού είχε χρήση ως υλικό κατασκευής θεμελιώσεων και βάσεων ελληνιστικών κτιρίων, σε αγωγούς κτιρίων και αναλήμματα δρόμων, σαρκοφάγους και τάφους ελληνιστικών χρόνων. Τέλος σημαντικό ρόλο έπαιξε η χρήση του στη θεμελίωση παλαιοχριστιανικών βασιλικών, όπως αυτής του Αγίου Στεφάνου, και στην τοπική παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική της Κεφάλου. Ως αποδείξεις της λατόμευσης υπάρχουν τα ίχνη εργαλείων και περιμετρικές αύλακες, ίχνη από κατακόρυφη και οριζόντια τοποθέτηση ξύλινων σφηνών. Χρονολογείται στο 2^ο αιώνα π.Χ. έως και την παλαιοχριστιανική εποχή.

Τέλος στο **Πυλί, Παλιόμυλος**, το είδος του υλικού ήταν τραβερτίνης (αμυδαλόπετρα), χρησιμοποιούνταν από τον 5^ο αιώνα π.Χ. σε αγγεία, επίπεδα και βάρη ελαιο-σταφυλοπιεστηρίων, σε επιτύμβιες στήλες, επιγραφές, βάθρα και βάσεις αγαλμάτων. Τα ίχνη της λατόμευσης είναι οπές σφηνών περιμετρικές αύλακες, κατακόρυφες αύλακες από αερόσφυρα.⁷⁶

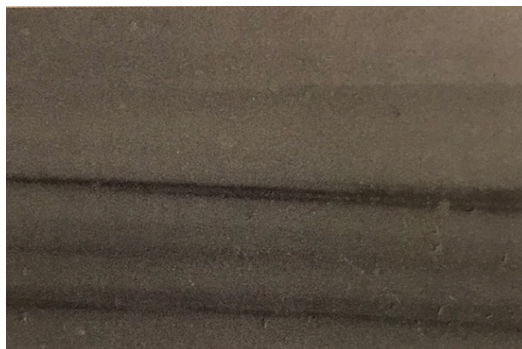
Η μελέτη των υπαίθριων λατομείων μας δίνει πολύ σημαντικές πληροφορίες για το είδος και τον τρόπο προέλευσης των υλικών κατασκευής των μνημείων στο νησί της Κω όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Λατομεία μαρμάρου

⁷⁵Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά,Ειρήνη Πουπάκη, Αλέξης Ευσταθόπουλος,Αχιλλέας Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Αρχαίων λατομείων, Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα 2014 σελ.34

⁷⁶Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά,Ειρήνη Πουπάκη, Αλέξης Ευσταθόπουλος,Αχιλλέας Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Αρχαίων λατομείων, Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα 2014 σελ 35

Στην περιοχή του όρους Δικαίου το μάρμαρο που έχει εξωρυχθεί έχει κρυστάλλινη μορφή χρώματος λευκού και μερικές φορές γκρίζου. Χρησιμοποιούνταν κυρίως σε εξωτερικές μορφές συγκροτημάτων και μερικές φορές μαζί με τραβερτίνο (αμυγδαλόπετρα). Αναφερόμαστε κυρίως στον 2^ο αιώνα κατά τη διάρκεια του Μιθριδατικού πολέμου πριν από το 50 μ.Χ.

Εικόνα 42 .Τοπικό γκρίζο μάρμαρο

Λατομεία αμυγδαλόπετρας

Η αμυγδαλόπετρα αποτελεί ένα από τα πιο συχνά χρησιμοποιημένα υλικά τοπικά στα αρχαία μνημεία της Κω. Σαν υλικό είναι πορώδες και συμπαγές, υπόλευκου και κιτρινωπού χρώματος. Παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον τραβερτίνο ενώ σύμφωνα με τον Ζαρράφτη αυτό το είδος ασβεστόλιθου βρισκόταν στην περιοχή του Δικαίου συγκεκριμένα κοντά στο χωριό του Πυλίου. Η χρήση της αμυγδαλόπετρας έχει εντοπιστεί και στα τείχη της πόλης συνδυασμένη με πέτρες ηφαιστείου, ενώ η πρώτη φάση της αγοράς, αλλά και η ανατολική Στοά στο τετράγωνο του λιμανιού ανοικοδομήθηκαν με τη χρήση του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού υλικού.⁷⁷

⁷⁷ Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, Ειρήνη Πουπάκη, Αλέξης Ευσταθόπουλος, Αχιλλέας Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Αρχαίων λατομείων, Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα 2014

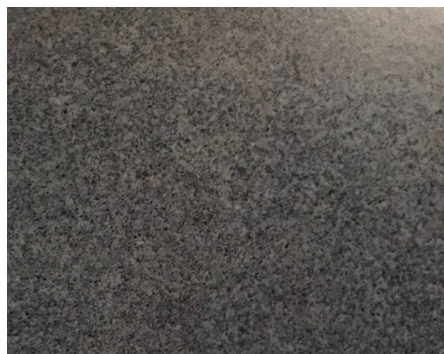

Εικόνα 43. Αμυγδαλόπετρα, παρόμοιο υλικό εντοπισμένο στην περιοχή της αγοράς .

Λατομείο γρανίτη

Η χρήση του γρανίτη ήταν πολύ συχνή στην Κω, λόγω κυρίως των φυσικών-μηχανικών χαρακτηριστικών του και κυρίως της υψηλής αντίστασης που παρουσίαζε στην πίεση. Χρησιμοποιήθηκε αρκετά κατά τη ρωμαϊκή περίοδο για την κατασκευή πυλώνων, στηλών και άλλων. Ήταν ένα υλικό χρώματος κρυστάλλινου λευκού και μαύρου ενώ κάποιες φορές είχε και κιτρινωπούς χρωματισμούς.

Στην περιοχή του Δικαίου έχουμε ένα μεγάλο αριθμό πετρωμάτων χρώματος λευκού-πρασινωπού το οποίο αποδίδεται σε χαλαζία.

Εικόνα44.. Γρανίτης

Λατομεία μαλακόπετρας, πρασινόπετρας και σιδηρόπετρας

Η ηφαιστιογενής δράση στο νησί της Κω έχει δώσει μια μεγάλη ποικιλία πετρωμάτων στην περιοχή της Κεφάλου στο όρος Ερημίτα, το λατομείο στην τοποθεσία της Καμήλας αλλά και στο Τινγκάκι. Έντονη ήταν η χρήση της μαλακόπετρας σε οικοδομήματα κυρίως λόγω της καλής αντίστασής της σε πίεση αλλά και στα σεισμικά φαινόμενα. Η παρουσία της πρασινόπετρας, της σιδηρόπετρας αλλά και

του κόκκινου τραχίτη υπήρχαν σε λατομεία στην περιοχή της Κεφάλου στις τοποθεσίες Πελεκητά, Όρος Καστέλι και Πύργι. Ανάμεσα στην τοποθεσία Πελεκητά και Καστέλι υπάρχουν αρχαία λατομεία τα οποία παρήγαγαν ριόλιθους χρώματος κοκκινωπό-πορφυροειδές, πρασινωπό, γκρίζο.

Εικόνα45. Πρασινόπετρα

Εικόνα46. Σιδηρόπετρα

Εικόνα 47. Πέτρωμα μαύρο-γαλάζιο

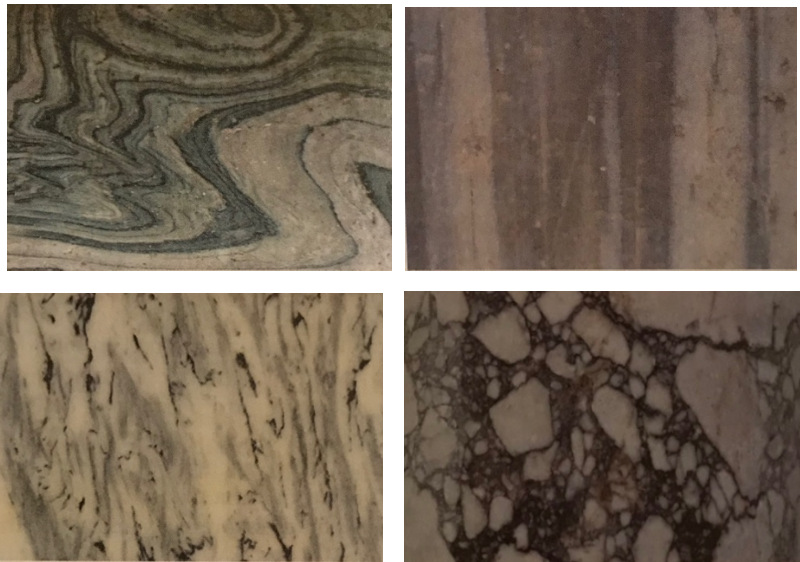
Εικόνα 48. Κόκκινος τραχίτης

Εικόνα49. Θεμέλια στοάς νότιας αγοράς από μαλακόπετρα.

Λατομεία μαρμάρου

Η χρήση του μαρμάρου στην Κω ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη κυρίως για δημόσια οικοδομήματα όπως ιερά, ξεκινώντας με την εξόρυξη του από το όρος Δίκαιο το οποίο μεταφερόταν προς την θάλασσα με σχετική ευκολία. Το χρησιμοποιούσαν κυρίως λόγω της ανάγκης που είχαν να αναδείξουν και να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των πλούσιων πελατών. Έντονη ήταν και η παρουσία μαρμάρων για την κατασκευή οικοδομημάτων από άλλες περιοχές αυτή την περίοδο όπως το μάρμαρο Καρύστου πρασινωπού χρώματος, το Προκοννησιακό μάρμαρο, το ελληνικό μάρμαρο λευκού χρώματος με γραμμώσεις γκρίζου και τέλος μάρμαρο Σκύρου το λεγόμενο μάρμαρο με τις επτά βάσεις.⁷⁸

Ενδεικτικά στις παραπάνω εικόνες έχουμε με τη σειρά το μάρμαρο της Καρύστου, το Προκοννησιακό μάρμαρο, το ελληνικό μάρμαρο και το μάρμαρο της Σκύρου.

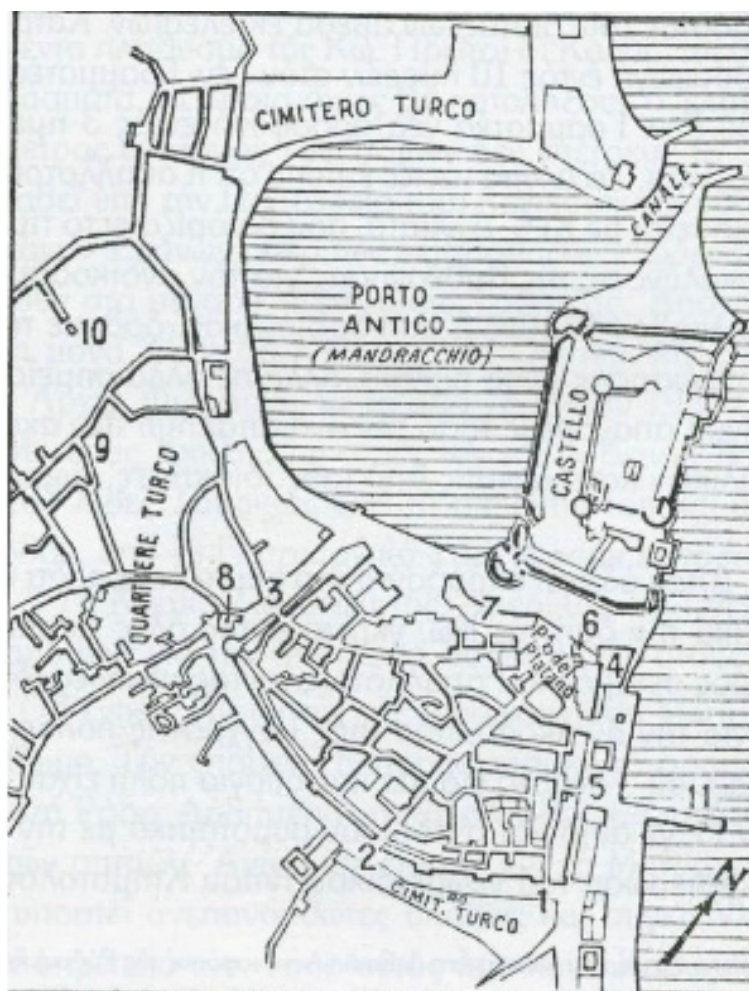
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ

Η εικόνα της σημερινής Κω απορρέει από ένα πρόγραμμα αρχιτεκτονικών επεμβάσεων, που πραγματοποιήθηκε από το ιταλικό φασιστικό καθεστώς και που αποσκοπούσε στην κατασκευή μεμονωμένων κτιρίων τα οποία θα κάλυπταν τις

⁷⁸Baldini Isabella, Livadiotti Monica, *Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28*, Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011.

στεγαστικές ανάγκες όλων των δημόσιων υπηρεσιών από τη μια και από την άλλη θα απέβλεπαν στο να αναζωογονήσουν τη δόξα της Ιταλίας επάνω στα πρότυπα της Ναυτικής Αυτοκρατορίας της Βενετίας.

Κύριος εκφραστής αυτής της ιδέας ήταν ο κυβερνήτης Mario Lago, ο οποίος στόχευε σε μια ανάπτυξη της Ρόδου και της Κω, με επεμβάσεις σε περιφερειακή αλλά και σε πολεοδομική κλίμακα. Σημαντική μορφή των περισσότερων κτισμάτων της σύγχρονης πόλης ήταν ο αρχιτέκτονας και συνεργάτης του κυβερνήτη Florestano di Fausto. Τα έργα ολικής αναμόρφωσης της πόλης ήταν σχέδιο των ιταλικών αρχών, διστάζοντας ωστόσο να απαλλοτριώσουν τις απαραίτητες για τη διεκπεραίωση του έργου εκτάσεις.

Εικόνα 50 Ιταλικό σχεδιάγραμμα της Κω το 1927: 1) Είσοδος του περιμετρικού τείχους, με το οικίσκιο του Schlegelholz, 2) Είσοδος καταστραμμένη, 3) Πόρτα του φόρου και της αγοράς, 4) Οχύρωση της τάφρου, 5) Ανάχωμα με διάσπαρτα τεμάχια αρχαίων και νεότερων μαρμάρων, 7) Τουρκικό νεκροταφείο, 8) Τζαμί, 9) Κατάλοιπα αρχαίου Γυμνασίου, 10) Αρχαία ερείπια, 11) Αποβάθρα. **Πηγή:** Ιστορία της Νήσου Κω σελ.531.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΩ

Οι αρχαιολογικές έρευνες ξεκίνησαν από το 1900-1905 και συνεχίστηκαν το 1922-48 από Ιταλούς αρχαιολόγους όπως έχει προαναφερθεί. Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο ότι όρισαν και χώρισαν τις αρχαιολογικές ζώνες με τρόπο ιδιαίτερα κατατοπιστικό σχετικά και με την μετέπειτα μελέτη. Οι ζώνες λοιπόν έχουν ως εξής: α) περιτειχισμένη πόλη ή πόλη των ιπποτών στην περιοχή του λιμανιού, περιλαμβάνοντας το μισό ανατολικό της συνοικίας του λιμανιού και το βόρειο τμήμα της αρχαίας πόλης, β)δυτική αρχαιολογική ζώνη, ο χώρος ο οποίος βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, νότια του σταδίου , βόρεια του ωδείου και κάτω από το λόφο της Ακρόπολης. Σε αυτό το χώρο έχουν ανακαλυφθεί οι θέρμες, το Νυμφαίο, η οικία της Ευρώπης, του Σιληνού, το ψηφιδωτό της κρίσης του Πάρη και δύο παλαιοχριστιανικές εκκλησίες, γ)κεντρική αρχαιολογικής ζώνη η οποία βρίσκεται στην περιοχή Αμυγδαλών αριστερά της οδού Γρηγορίου Ε' 27, περιλαμβάνοντας τη Ρωμαϊκή Οικία, ναό παλαιοχριστιανικής περιόδου, το Ωδείο τις κεντρικές θέρμες και άλλα ευρήματα, δ)ανατολική ζώνη η οποία έχει καλυφθεί από οικοδομές εκτός της περιοχής του Αγίου Νικολάου, σε αυτή τη ζώνη ανακαλύφθηκαν κυρίως ψηφιδωτά με φιγούρες από ψάρια, λαγούς, παγώνια τα οποία όμως έχουν μεταφερθεί στο Καστέλλο της Ρόδου. Παρακάτω λοιπόν θα παρουσιαστούν σε μεγαλύτερη έκταση τα μνημεία του νησιού στα οποία αναφέρεται η συγκεκριμένη μελέτη.Συγκεντρωτικά θα αναφερθούν τα εξής:

- το Ασκληπίειο ένα από τα πιο σπουδαία μνημεία της Κω, το Ωδείο, ο Βωμός του Διονύσου,η Ρωμαϊκή οικία, η Αρχαία πόλη και Αγορά της Κω, η Στοά του Λιμένος, τα Ιαματικά λουτά, το Αρχαίο στάδιο, το Ανατολικό Γυμνάσιο,το Νυμφαίο,η Βασιλική του Αγίου Στεφάνου.Επίσης θα αναφερθούν το Βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου τα 'Επτά Βήματα' το οποίο χρονολογικά είναι μεταγενέστερο των μνημείων των οποίων εξετάζουμε όμως είναι ιδιαίτερου ενδιαφέροντος στο πλαίσιο των αποκαταστάσεων του επι Ιταλοκρατίας και η Παλαιοχριστιανική Βασιλική του Αγίου Γαβριήλ. Τέλος γίνεται αναφορά και στο σημαντικό έργο το οποίο υλοποιήθηκε στα Ψηφιδωτά της Κω από τους Ιταλούς

Εικόνα 51. Χάρτης της πόλης με τα κυριότερα μνημεία. Ίδια Επεξεργασία Χάρτη.
Πηγή υπόβαθρου: Δήμος Κω.

Εικόνα 52. Χάρτης του νησιού με τα αναφερόμενα μνημεία. Επεξεργασία Χάρτη.
Πηγή υπόβαθρου: Google Earth

Εικόνα53. Κως, γενικός χάρτης αρχαίας πόλης, 1. Πλατεία, 2. Αγορά, 3. Κεντρικό Γυμναστήριο, 4.δυτικό γυμναστήριο, 5.βόρειο γυμναστήριο, 6.στάδιο, 7.θέατρο, 8.ακρόπολη, 9.τείχη πόλης, 10.τείχη συνοικίας, 11.ιερό Αφροδίτης Πάνδαμος και Ποντία, 12.ιερό Ηρακλή Καλλίνικος, 13.δυτική στοά, 14. Εμπόριο πώλησης ψαριών ,15.πλοία, 15β. περιοχή πλοίων κοντά στα λουτρά, 16.πιθανή τοποθεσία αρχαίας, 17. περιοχή πλατείας, 18. Πιθανός ναός στο τέλος δυτικά της μεγαλύτερης πλατείας, 19.ελληνιστικό δημόσιο κτίριο σε σχήμα Λ σε ανοιχτό τετράγωνο, 20. Το κάρντο, 21.Ρωμαϊκή Οικία,22.Ωδείο, 23.νότια στοά της αγοράς, 24. ναός της αγοράς, 25.Ναός των Ατταλιδών, 26.αυτοκρατορική νέα είσοδος της βόρειας αγοράς, 27.υδραγωγείο 2^{ου}-3^{ου} αιώνα, 28.αποθήκες έξω από την ανατολική πύλη. **Πηγή:** Λιβαδιώτη.

3.2 Περιγραφή των μνημείων

3.2.1. ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΩ

Περιγραφή:

Η αρχαία πόλη της Κω χτίστηκε σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα, με δρόμους προσανατολισμένους στην κατεύθυνση Βορρά-Νότου και κάθετους προς αυτούς στην κατεύθυνση Ανατολής-Δύσης. Τα υλικά οικοδόμησης ήταν ασβεστόλιθος, πωρόλιθος, μάρμαρο και σιδερόπετρα, δηλαδή τα φυσικά υλικά του νησιού. Διέθετε όλα τα δημόσια οικοδομήματα μιας ελληνικής πόλης με περιμετρικά τείχη, θέρμες, οχυρωμένο λιμένα, ιερά, θέατρο, αγορά, γυμνάσια. Τα τείχη της πόλης εκτείνονται σε μήκος γύρω στα 3-4 χιλιόμετρα, ενώ περιβαλλόταν από τείχος διαμέτρου 1-1,5 χμ. και περιμέτρου 3 χμ., ενώ το τείχος της αρχαίας πόλης της Κω περιλάμβανε εσωτερικά τον χώρο του Λιμένα και την Αγορά.⁷⁹

Εικόνα54. Ενδεικτική εικόνα παρουσίασης σημαντικών χώρων στην περιοχή της Αγοράς, Πηγή: Βήμα της Κω

⁷⁹ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997 σελ. 105

Εικόνα 55. Κως, αεροφωτογραφία της Citta Murata μετά τις ανασκαφές, πηγή La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 105

Εικόνα 56. Κως, Citta Murata τοπογραφικό σχέδιο, Ι.Γ.Μ, πριν τον σεισμό του 1933. πηγή La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 103

Εικόνα57. Εικόνα της αρχαίας πόλης της Κω

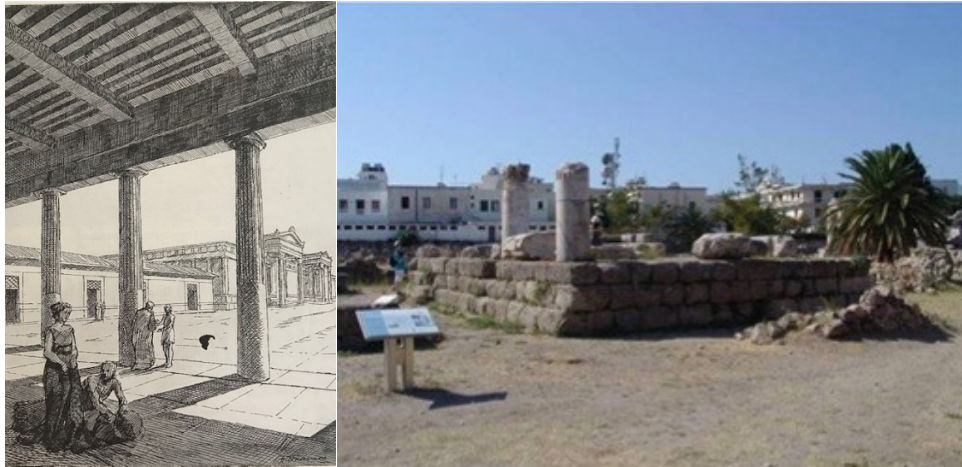
Ο Στράβων αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Ἡ μὲν οὖν πόλις οὐ μεγάλη, κάλλιστα δε πασῶν συνωκισμένη και ιδέσθαι τοις καταπλέουσιν ηδίστη*», περιγράφοντας τη νέα πόλη κάτι το οποίο συνάδει και με τα ανασκαφικά δεδομένα. Η αρχαία πόλη της Κω ενώ εξωτερικά διέθετε ορθογώνιους, κυκλικούς, και πολυγωνικούς πύργους. Η οργάνωση του πολεοδομικού ιστού ήταν σε οικοδομικές νησίδες, με πλάτος από 31-33 μέτρα και μήκος στα 62 μ. στο βόρειο τμήμα της πόλης και περίπου 120 μ. στο νότιο.⁸⁰

Εικόνα 58. Αεροφωτογραφία κάτοψης της περιοχής της Αγοράς, καθώς και αεροφωτογραφία της περιοχής το 2000. **Πηγή:** Βήμα της Κω

⁸⁰ Βήμα της Κω

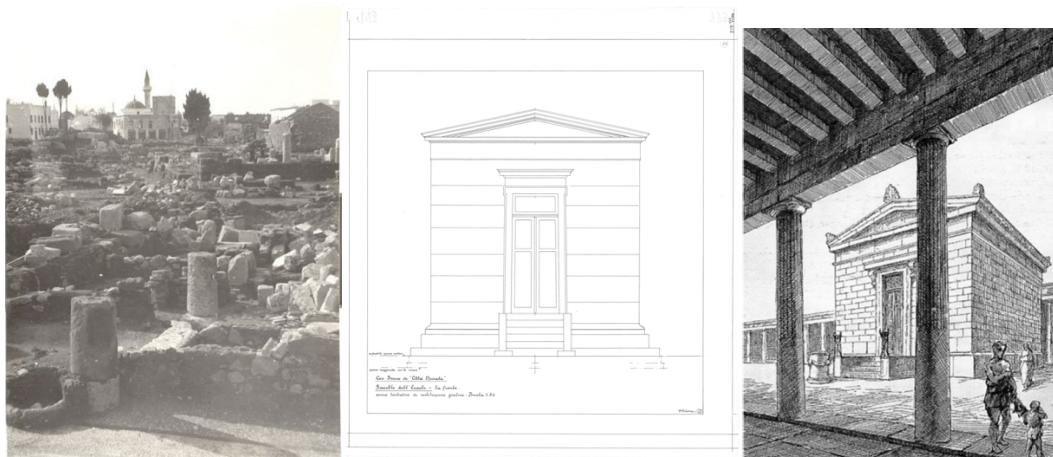
Οι δρόμοι είχαν πλάτος 4-4,50 μ., ενώ η κεντρική οδός που οδηγούσε σε Ασκληπιείο και ύπαιθρο είχε πλάτος 33 μ. Στην πόλη υπήρχαν επίσης σπουδαία ιερά, όπως το δίδυμο ιερό της Αφροδίτης, το ιερό του Ηρακλέους Καλλινίκου, της Δήμητρας, ο ναός των Ατταλιδών και άλλα. Σπουδαία μνημειακά δημόσια κτίρια, η στοά του Λιμένος, το θέατρο, τα τρία γυμνάσια, το στάδιο, η παλαίστρα και η αγορά κοσμούσαν την πόλη.

Εικόνα59. Εικόνα ιερού της Αφροδίτης πριν πηγή: *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali , A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg115, και σήμερα πηγή: infokos.gr.*

Εικόνα60. Εικόνα κάτοψης του Ιερού του Ηρακλή, καθώς και ο ψηφιδωτός διάκοσμος ο οποίος έχει βρεθεί.
πηγή: βήμα της Κω

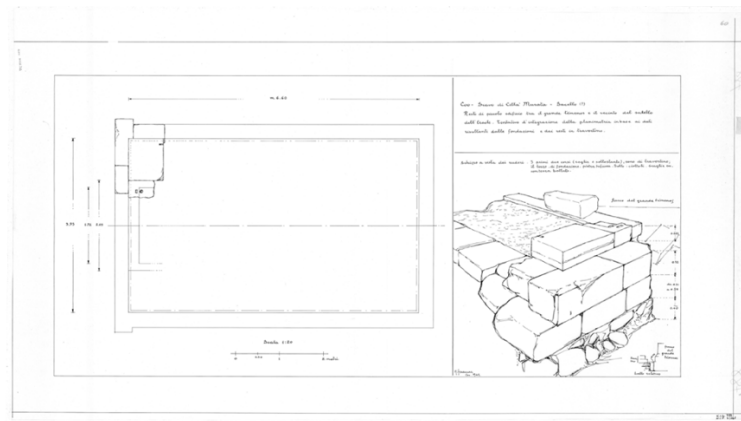

Εικόνα61. Αναπαράσταση του ιερού του Ηρακλέους , Finamore. **Πηγή:** Κως ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ, Τα Κωακά, τομ.12,2012 σελ.64, Βασιλική Χριστοπούλου. **Εικόνα 62.** Κως, Ιερό του Ηρακλέους. **Πηγή:** Αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών., **Εικόνα63.** Ιερό του Ηρακλέους αρχείο Morricone. **Πηγή:** beniculturali.gr

Η επέμβαση των Ιταλών:

Σχετικά με τις επεμβάσεις των Ιταλών μπορούμε να αναφέρουμε ότι στην περιοχή της αγοράς έχει εντοπιστεί πλούσιος ψηφιδωτός διάκοσμος τον οποίο προσπάθησαν να αποκαταστήσουν. Στο μνημείο του Ηρακλέους μπορούμε να παρατηρήσουμε πληθώρα ψηφιδωτών έκτασης 4.000 τ.μ., τα οποία όμως επί Ιταλοκρατίας αποκολλήθηκαν με στόχο την αποκατάστασή και τοποθέτησή τους στο παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο. Η επέμβαση αυτή ωστόσο στάθηκε ατυχής καθώς με αυτόν τον τρόπο αλλοιώθηκε η πρωτότυπη μορφή του μνημείου ένα από τα πιο συχνά στοιχεία των ιταλικών επεμβάσεων. Το 1934 ο Laurenzi προχώρησε σε μια σειρά ανασκαφών και εργασιών αναλαμβάνοντας μετά τον Morricone σχετικά με την αποκατάσταση του μνημείου, με επανατοποθέτηση των θραυσμάτων και των αρχιτεκτονικών μελών τα οποία είχαν έρθει στο φως αλλά και του καθαρισμού του γύρω χώρου με σκοπό την οριοθέτηση των ανακαλύψεων. Οι εργασίες ωστόσο που ακολούθησαν, δεν συμπεριλάμβαναν και το τείχος της πόλης διότι μετά τον σεισμό του 142 μ.Χ. καταστράφηκε και δεν επισκευάστηκε ποτέ. Ακολούθησαν προσπάθειες αναστήλωσης κιόνων του περιστυλίου τα οποία είχαν εντοπιστεί στην περιοχή και για τα οποία αναφέρονται περισσότερες λεπτομέρειες στη συνέχεια, ενώ τέλος παρατηρούνται και οι προσπάθειες αποκατάστασης των ιερών κάτι το οποίο

διαφαίνεται και μέσω των ιταλικών σχεδίων τα οποία έχουμε στα χέρια μας μέχρι και σήμερα.⁸¹

Εικόνα64. Ιερό του Ηρακλέους. **Πηγή:**-Αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Εικόνα 65. Ψηφιδωτά εντός της ευρύτερης περιοχής του Ιερού αρχείο Morricone. **Πηγή:** beniculturali.gr

Εικόνα 66. Αρχαία αγορά της Κω. **Πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ

⁸¹ Αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών

Εικόνα 67. Εικόνα της περιοχής της αγοράς Φωτογράφιση Ζ.Τ..

ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΩ

Περιγραφή:

Η αρχαία αγορά της Κω υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες αγορές του αρχαίου κόσμου, λειτουργώντας ως εμπορικό και διοικητικό κέντρο, βρισκόταν στο κέντρο μιας ευρύχωρης ορθογώνιας κάτοψης κεντρικής περιστυλής αυλής πλάτους 50μ. και μήκος 300μ. Στη βόρεια πλευρά βρισκόταν σε επαφή με το τείχος της πόλης όπου ανοιγόταν είσοδος ενώ ανατολικά υπήρχαν καταστήματα. Ξεκινούσε από την περιοχή του λιμένος, σε επαφή με το τείχος, και κατέληγε νότια στον κεντρικό δρόμο της πόλης που οδηγούσε στο Ασκληπιείο. Υπολογίζεται σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα ότι καταλάμβανε έκταση 16 οικοδομικών νησίδων.

Εικόνα 68. Αγορά κεντρική οπτική αρχείο Morricone
Πηγή: beniculturali.gr

Το συγκρότημα οικοδομήθηκε πάνω σε τεχνητό ανάχωμα, το οποίο κάλυψε την διαφορά ύψους που υπήρχε ανάμεσα στην περιοχή του λιμένος και τις νοτιότερες συνοικίες της πόλης.

Στα πλαίσια του γενικού οικοδομικού προγράμματος για τα δημόσια κτίρια της πόλης, τον 2^ο αι. π.Χ., η αγορά ανακατασκευάζεται σχεδόν ολόκληρη αποκτώντας χαρακτήρα μνημειακό. Χρησιμοποιήθηκε λευκό μάρμαρο στις κιονοστοιχίες από τα λατομεία του νησιού και συγκεκριμένα στο όρος Δικαίου. Το μνημείο υπέστη αρκετές βλάβες από τον σεισμό του 142 μ.Χ. αλλά και του 469 μ.Χ. που ακολούθησε και κατέστρεψε τη νότια πλευρά της αγοράς στην οποία ανευρέθη ένα κτίριο, ένας θόλος ρωμαϊκής περιόδου και ένα εργαστήριο παραγωγής χρωμάτων. Η ανακάλυψη ενός ψηφιδωτού στη δυτική πλευρά ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς απεικόνιζε μια παράσταση θηριομαχίας, ένα θέμα ιδιαίτερα συχνό στην περιοχή της Κω.⁸²

Ο σεισμός του 1933 προκαλώντας εκτενείς καταστροφές στην πόλη της Κω, έδωσε τη δυνατότητα στην ιταλική αρχαιολογική υπηρεσία να ερευνήσει σε αρκετά μεγάλη έκταση την ελληνιστική και ρωμαϊκή πόλη. Τότε στα όρια της μεσαιωνικής πόλης η οποία αποκαλούνταν Χώρα ανασκάφτηκε το βόρειο τμήμα της αγοράς το οποίο βρέθηκε σε καλή κατάσταση και τμήμα του τείχους, η συνοικία του λιμένος, και τρεις οικοδομικές *insulae* ήρθαν επίσης στο φως.

Η αποκάλυψη, ανάδειξη και μελέτη του αρχαιολογικού πλούτου οφείλεται στην ιταλική αρχαιολογική υπηρεσία που ιδρύθηκε στην Κω το 1928 και στο έργο των εφορειών αρχαιοτήτων του Υπ.ΠΟ.Α που αποκάλυψαν και συνεχίζουν να αποκαλύπτουν πλήθος αρχαιοτήτων.

⁸² Κατίνα, Γιαννούλη Σ. Διπλωματική εργασία , *Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη της Νήσου Κω* , Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο ,Σχολή πολιτικών μηχανικών ,Τομέας ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών και δικαίου, Αθήνα, Μάρτιος 2012

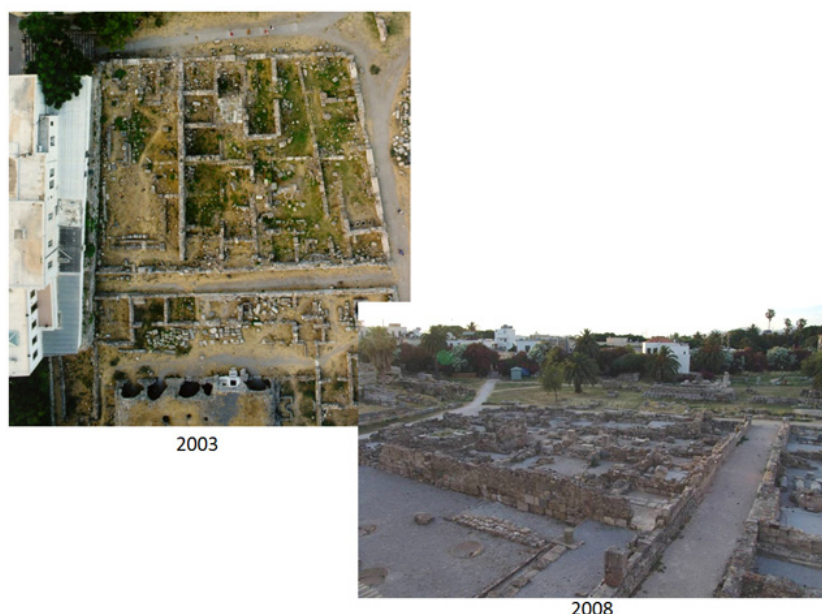

Εικόνα 69. Αρχαία αγορά, πηγή-Αρχείο Ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Συνεχίζοντας τις εργασίες και την ανασκαφική έρευνα, αποκαλύφθηκε ο στυλοβάτης της ανατολικής στοάς του συγκροτήματος της αγοράς σε επίπεδο θεμελίων κατασκευασμένος από ορθογώνιες πλίνθους μαλακόπετρας. Η κιονοστοιχία είχε αποξηλωθεί κατά την Ιπποτική περίοδο στο μεγαλύτερο τμήμα. Ωστόσο στον χώρο βρέθηκαν πολλά αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία έδωσαν την δυνατότητα αποκατάστασης μικρού τμήματος της κιονοστοιχίας. Αναδεικνύεται η ρωμαϊκή περίοδος του μνημείου, στην οποία ανήκουν και τα περισσότερα αρχιτεκτονικά μέλη.⁸³

Σημαντική υπήρξε η ανακάλυψη πέντε αγαλματίων που απεικονίζουν τον Ασκληπιό, την Ίσιδα, τον Καλιγούλα, την Αρτέμιδα και έναν σάτυρο. Στο βόρειο κατάστημα, όπου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους λειτούργησε εργαστήριο παραγωγής χρωμάτων και αιγυπτιακού μπλε, συντηρήθηκαν τα διασωθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Μεταξύ των καταστημάτων αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου με κατεύθυνση Α-Δ, το οποίο οδηγούσε στην περιοχή της ανατολικής πλευράς της πόλης.

⁸³ Βήμα της Κω

Εικόνα 70. Εικόνα της αρχαίας αγοράς μετά από τις διάφορες εργασίες αποκατάστασης
Πηγή: Βήμα της Κω.

Μέσα από μελέτες σχετικά με τη συγκεκριμένη περιοχή της Νότιας αγοράς συνάγεται ότι οι αποκαταστάσεις πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο 1935-1942. Η έλλειψη όμως τεκμηρίωσης στοιχείων όπως η θέση όλων των αρχιτεκτονικών μελών ίδιας μορφής, αλλά και η θέση τους μέσα στο υφιστάμενο θεμέλιο αποτελεί σημαντικό πρόβλημα.

Η επέμβαση των Ιταλών:

Στις επεμβάσεις αποκατάστασης επι ιταλοκρατίας παρατηρείται συστηματική χρήση συνδετήριων στοιχείων μεταξύ λίθων της κρηπίδας, καθώς επίσης φανερές είναι οι φθορές που έχουν υποστεί οι ανώτερες στρώσεις στο θεμέλιο λόγω λιθολόγησης. Παρατηρείται επανάχρηση των ίδιων λίθων, από την κατεργασία των επιφανειών κάτι το οποίο σαν πρακτική αποτελεί δείγμα σεβασμού απέναντι στην αξία του μνημείου από τους Ιταλούς. Τα θεμέλια της στοάς είναι κατασκευασμένα από μαλακόπετρα, τοπικό υλικό πυριτικής σύστασης, ενώ η πρώτη βαθμίδα είναι κατασκευασμένη από ασβεστόλιθο και τα υπερκείμενα της στοάς από μάρμαρα διαφορετικής προέλευσης. Χαρακτηριστικά είναι τα δείγματα της ιταλικής

παρέμβασης με την παρουσία των εντόρμιων οι οποίες είναι αντίστοιχες με αυτές του στυλοβάτη.⁸⁴

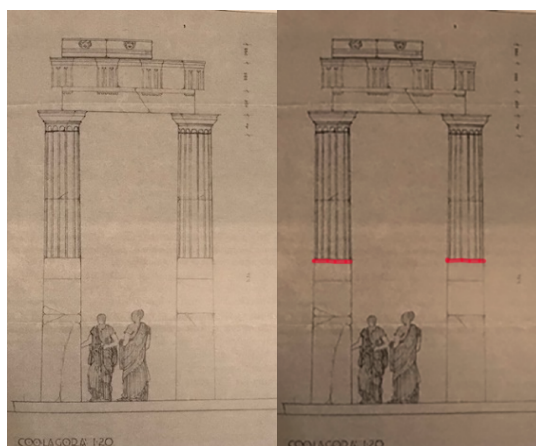
Εικόνα 71. Περιοχή της Νότιας αγοράς της Κω πριν και μετά τον σεισμό του 2017 όπου ακολούθησε και η κατάρρευση της στοάς. **Πηγή 1^η** φωτογραφίας: αρχείο κύριου Βασίλη Χατζηβασιλείου
Πηγή 2^η φωτογραφίας: φωτογράφιση Ζ.Τ

Ωστόσο οι Ιταλοί προχώρησαν σε μια σειρά από αναστηλώσεις και αποκαταστάσεις μετά την καταστροφή των δύο κιόνων χωρίς να προσδιορίζεται χρονικά το πότε. Έγινε προσπάθεια επανασύνθεσης των τμημάτων των κιόνων τα οποία είχαν καταρρεύσει και επανάχρησης αυτών επί των καινούργιων δομών, ενώ στο πρόσθιο τμήμα αποκαλύφθηκε περιοχή με πλούσια διακόσμηση. Ο σεισμός του 1933 συνετέλεσε ώστε να πραγματοποιηθούν στην περιοχή της αγοράς αρκετές αποκαταστάσεις. Στην κεντρική περιοχή της αγοράς έγιναν εργασίες αναστήλωσης της στοάς-των κιόνων του περιστυλίου όπως διακρίνεται και από τις φωτογραφίες της εποχής τότε. Έργα αναστηλωτικά με επανατοποθέτηση των θραυσμάτων των κιόνων, προσθήκη νέου υλικού το οποίο φαίνεται ότι διαχωρίζει από το παλιό όπως φαίνεται στις φωτογραφίες παρακάτω. (εντός των κόκκινων γραμμών βρίσκονται οι νέες προσθήκες)

⁸⁴ Βασιλική Ελευθερίου, R.Netti, *Αποκατάσταση και ανάδειξη της αρχαίας νότιας αγοράς της Κω, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου "Η αγορά στη Μεσόγειο/ Από τους Ομηρικούς έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους*, 14-17 Απριλίου, 2011, Αθήνα, σελ. 435-438

Εικόνα72.. Εργασίες αναστήλωσης των δύο κίωνων του περιστυλίου ελληνιστικής περιόδου, πηγή La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg111, δεύτερη εικόνα κίωνων, πηγή:Κώς ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ, Τα Κωκά, τομ.12,2012 σελ. 7-80, Βασιλική Χριστοπούλου, Τρίτη εικόνα: Διάκριση του αρχαίου κομματιού μετά την αποκατάσταση (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών που υπογραμμίζουν παλαιότερων τμημάτων με πιο σκούρο χρώμα), Τέταρτη εικόνα: οι κίονες σήμερα, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα 73. Διάκριση του νέου και του παλιού υλικού μετά τα σχέδια αποκατάστασης. (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

3.2.2. ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΛΙΜΕΝΟΣ

Εικόνα74.Ιερό του Λιμένος αρχείο Morricone , εικόνα κατά τη διάρκεια των ανασκαφών μαζί με τους εργαζόμενους,πηγή:beniculturali.gr,**Εικόνα75.** Στοά Λιμένος πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg113

Περιγραφή

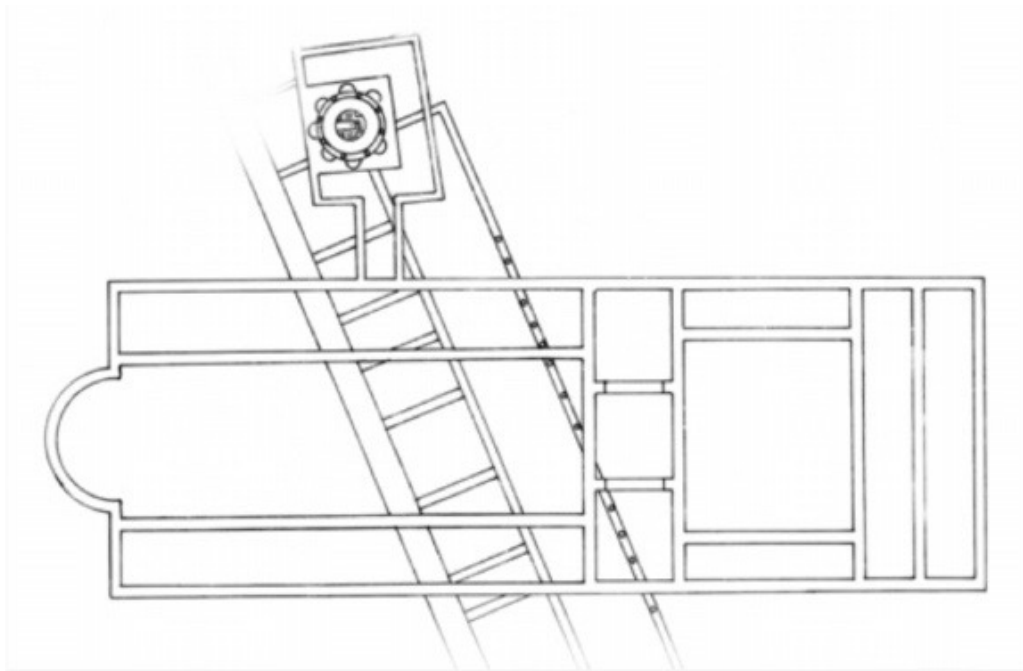
Αρχαιότερη κατασκευή της περιοχής η οποία χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αρχές 3^{ου} αιώνα, η οποία καταπατήθηκε τον 5^ο αιώνα από τη βασιλική του Λιμένος.⁸⁵ Στην πρώτη φάση η κιονοστοιχία ήταν δωρικού ρυθμού κατασκευασμένη από αμυγδαλόπετρα, ενώ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο οι κίονες της στοάς αντικαταστάθηκαν με άλλους που είχαν βάση κορινθιακού ρυθμού και το επιστύλιο από τοξοστοιχία. Η στοά καταστράφηκε από πυρκαγιά που προκλήθηκε από το σεισμό του 469 μ.Χ.⁸⁶

Η επέμβαση των Ιταλών:

Στον χώρο αυτό, οι Ιταλοί προχώρησαν σε διάνοιξη του περιβάλλοντος χώρου, καθώς επίσης προχώρησαν και σε εργασίες αποκατάστασης και συντήρησης του μωσαϊκού διακόσμου που εντοπίστηκε στην γύρω περιοχή. Δείγματα επανάχρησης και επανατοποθέτησης των αρχιτεκτονικών μελών σε αντίστοιχες θέσεις κάτι το οποίο διαφαίνεται από την κατεργασία των επιφανειών.

⁸⁵ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso trail 1912 e il1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997 pg.112-116

⁸⁶ Κατίνα Γιαννούλη Σ., Διπλωματική εργασία , *Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη της Νήσου Κω*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή πολιτικών μηχανικών, Τομέας ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών και δικαίου, Αθήνα, Μάρτιος 2012

Εικόνα 76.. Στοά-Βασιλική Λιμένος πηγή-Βήμα της Κω

3.2.3. CASA ROMANA-ΡΩΜΑΪΚΗ ΟΙΚΙΑ

Περιγραφή:

Πρόκειται για Ρωμαϊκή οικία τύπου Πομπηίας και χρονολογείται γύρω στο 2^ο και 3^ο αιώνα μ.Χ.⁸⁷ Κατασκευάστηκε στα ερείπια ελληνιστικής οικίας αποτελώντας εξαιρετικό δείγμα οικιστικής ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής, μοναδικό στον χώρο του Αιγαίου. Βρίσκεται σε πολύ σημαντική τοποθεσία της ρωμαϊκής πόλης κοντά στο Θέατρο, το Ωδείο και σε επαφή με την αγορά και τις κεντρικές θέρμες. Ήρθε στο φως μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1933 κατά τη διάρκεια ανασκαφής που

⁸⁷Vasilis Hatzivasileiou, *History of the island of Kos*, second printing Kos 2015, σελ. 186

πραγματοποιήθηκε το 1934-36 από τον Ιταλό αρχαιολόγο Laurenzi και αναστηλώθηκε μεταξύ των ετών 1938-40.

Εκτείνεται σε μια οικοδομική νησίδα και διαδέχθηκε δυο ή τρεις ελληνιστικές οικίες. Οικοδομήθηκε μετά τον σεισμό το 142. Η οικία αυτή βρίσκεται στη νότια πλευρά του κεντρικού δρόμου που διέσχισε την πόλη με κατεύθυνση Δ-Α, δυτικά δηλαδή των θερμών και σε πολύ κοντινή απόσταση από την αρχαία αγορά της Κω. Η Οικία με εμβαδόν 2.300 τ.μ., αποτελούμενη από 36 δωμάτια και 3 αίθρια, ανήκε σε αριστοκρατική οικογένεια, αλλά οι ελλιπείς επιγραφικές μαρτυρίες δεν επιτρέπουν την ταυτοποίηση του ονόματος της εν λόγω οικογένειας. Όπως προαναφέρθηκε, ανασκάφθηκε και αναστηλώθηκε επί Ιταλοκρατίας εκτός από το νότιο τμήμα της το οποίο δεν συμπεριλήφθηκε στις εργασίες, ενώ μέσα από τα ευρήματα και τον περίτεχνο διάκοσμο μαρτυρείται η πολυτελή ζωή και η οικονομική ευπραγία των κατοίκων της. Τα δάπεδα είναι είτε μαρμάρινα είτε ψηφιδωτά με έμβλημα κάποιου θέματος στο κέντρο, ενώ περιμετρικά υπήρχε πλαίσιο τοποθέτησης των κλινών. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία μικρών αγαλματίδιων που χρονολογούνται κατά τον 2^ο αι. π.Χ και τον 1^ο αι μ.Χ., τα οποία σήμερα φιλοξενούνται στο μουσείο της Κω.⁸⁸

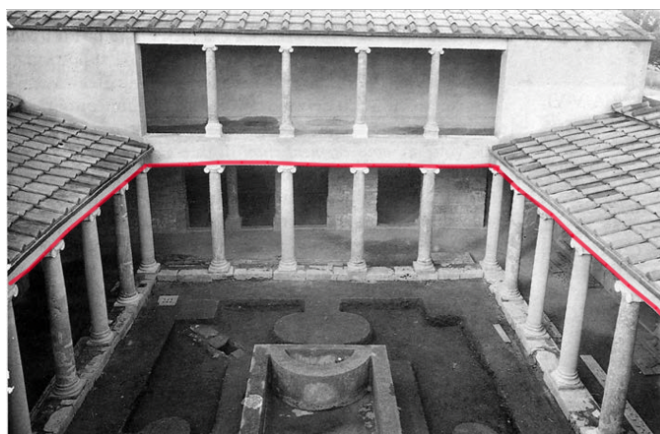

Εικόνα 77.Κως, Ρωμαϊκή Οικία
Πηγή:-Μ. Livadiotti

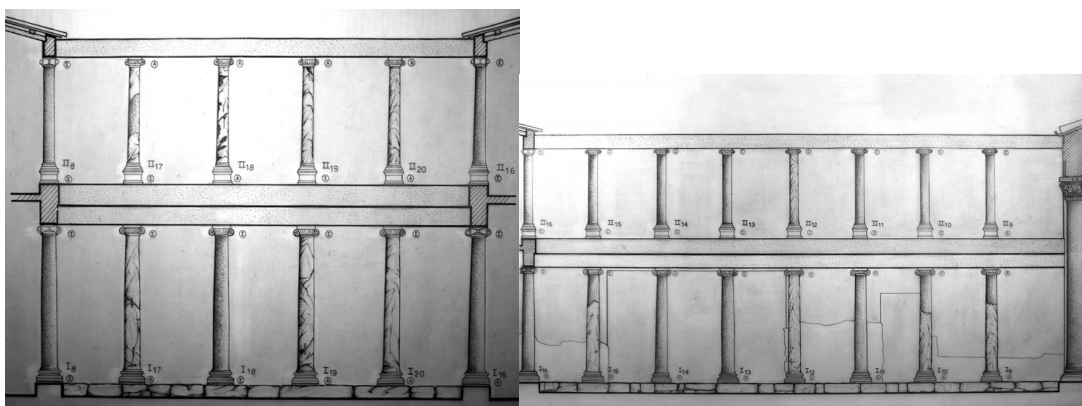
⁸⁸ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997

Εικόνα 79. Ρωμαϊκή Οικία εικόνες κατά τη διάρκεια των εργασιών επι Ιταλοκρατίας. La presenza Italiana nel Dodecaneso trail 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 12

Εικόνα 80. Επισήμανση που αφορά τα σημεία στα οποία έγινε αναστήλωση (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

Εικόνα81.. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, σχέδια του κεντρικού περιστευλίου όπου φαίνονται τα διαφορετικά υλικά από τα οποία κατασκευάζονται τα στελέχη των στηλών, μάρμαρο ή τσιμέντο **Πηγή-**G. Sideris, Il progetto e di risanamento della restaurata "Casa Romana" di Kos , THIASOS , 4, 2015

Οι παραπάνω εικόνες παρουσιάζουν τον τρόπο αποκατάστασης του περιστευλίου καθώς και τα σημεία τοποθέτησης του νέου υλικού σε συνδυασμό με τα εναπομείναντα τμήματα των κιόνων. Μπορεί να παρατηρηθεί πως σε κάποιες

περιπτώσεις οι στήλες ενισχύονταν στο σύνολό τους με οπλισμένο σκυρόδεμα και σε άλλες σε συνδυασμό με μάρμαρο. Διαφοροποίηση υπήρξε μεταξύ των αποκατεστημένων κιόνων του πρώτου ορόφου σε σύγκριση με αυτούς του ισογείου κάτι το οποίο οφείλεται στη διαφορά ύψους του εδάφους καθώς και στη διαφορά μεγέθους των κιόνων. Προχώρησαν επίσης και σε κατασκευή δαπέδων που στεγανοποιήθηκαν και καλύφθηκαν με ένα μεικτό στρώμα από πηλό και βότσαλα πάχους 15εκ.⁸⁹

. Εικόνα 82. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, το κεντρικό περιστύλιο.
Εικόνα 83. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, πηγή :Φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα 84.Επισήμανση που αφορά στοιχεία της αποκατάστασης, το νέο και το αρχαίο υλικό (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών με επισήμανση δεξιά των μεταλλικών στοιχείων οριζόντια στον κίονα καθώς και της προσθήκης του νέου υλικού στο επάνω μέρος του)

⁸⁹ G. Sideris, *Il progetto di risanamento della restaurata "Casa Romana" di Kos*, THIASOS, 4, 2015, pp. 77-94.

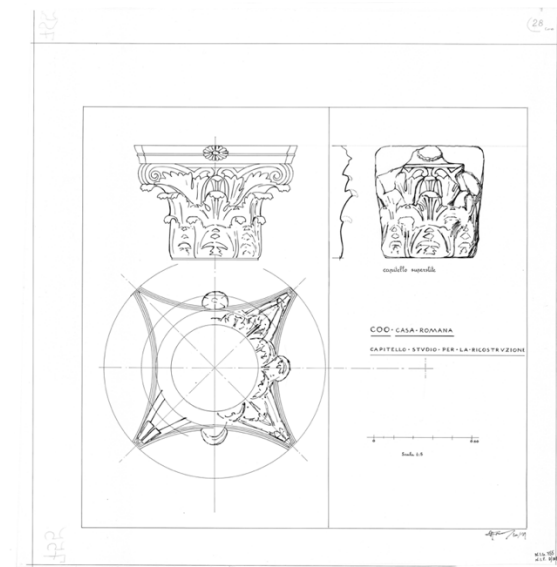
Εικόνα 85. Ρωμαϊκή οικία, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ., Επισήμανση που αφορά τις νέες προσθήκες μετά την αποκατάσταση(ορατή εντός των κόκκινων γραμμών)

Εικόνα86. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, μωσαϊκός διάκοσμος, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ.

Εικόνα 87.Κως Ρωμαϊκή Οικία, εργασίες αποκατάστασης La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 128

Εικόνα88.. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, εργασίες στο πλαίσιο αποκατάστασης κιονόκρανων
Πηγή: Αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Ωστόσο πολύ σύντομα εντοπίστηκαν προβλήματα όπως η αλλοίωση της στρωματογραφίας στη βάση των ερειπίων, κάτι το οποίο δημιούργησε προβλήματα αναγνώρισης στη διαχρονική αλληλουχία. Το βάρος των τοίχων της αναστήλωσης και των κατασκευών από τσιμέντο το οποίο προέκυψε από την αναγκαιότητα ενίσχυσής των ερειπίων, οδήγησε σε ανακατασκευές καθ' ύψος τους όπως προαναφέρθηκε με επακόλουθο τις έντονες μηχανικές καταπονήσεις στα επιχρίσματα, στις τοιχογραφίες, στην τοιχοποιία και στις ορθομαρμαρώσεις του μνημείου. Πολλά από τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσια της αποκατάστασης του 1938-1940 είτε λόγω οξείδωσης του οπλισμένου σκυροδέματος, είτε λόγω άλλων προβλημάτων οδήγησαν σε εκ νέου προσπάθεια αποκατάστασης και ενίσχυσής τους, όπως αποκαλύπτει η μελέτη του Γιώργου Σιδέρη το 2015.

Εικόνα89. Εικόνες από τις εργασίες αποκατάστασης τόσο με ενίσχυση του περιστελίου όσο και με προετοιμασία ενίσχυσης των αρχαίων τοίχων με ενέσεις. Πηγή-G. Sideris, Il progetto e di risanamento della restaurata "Casa Romana" di Kos , THIASOS , 4, 2015, σελ. 77-94.

Εικόνα90. Κως, Ρωμαϊκή Οικία , στα αριστερά έχουμε την εικόνα από συγκεκριμένα τμήματα της σιδερένιας ενίσχυσης η οποία τοποθετήθηκε στα πλαίσια της αποκατάστασης από τους Ιταλούς, ενώ στα δεξιά βλέπουμε την αντικατάστασή της από νέα με τιτάνιο. Πηγή-G. Sideris, *Il progetto e di risanamento della restaurata "Casa Romana" di Kos* , THIASOS , 4, 2015, σελ. 77-94 Μεσαία εικόνα διάκριση των στοιχείων αποκατάστασης όπως οι μεταλλικές ενισχύσεις, (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

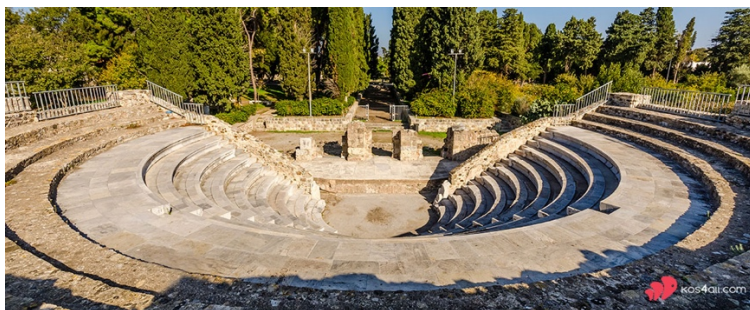
Οι εργασίες επέμβασης μετά την αποκατάσταση των Ιταλών, περιλάμβαναν αποκατάσταση και σφράγιση των αρθρώσεων των τοίχων, μετακίνηση των τμημάτων με σκυρόδεμα και αντικατάστασή τους με νέο υλικό οξειδωμένο ώστε να λυθεί το πρόβλημα της οξείδωσης το οποίο είχε δημιουργηθεί. Εν συνεχεία πραγματοποιήθηκε αντικατάσταση των δαπέδων που είχαν βότσαλα, από κεραμικά πλακάκια, καθώς και άλλες αντικαταστάσεις του επιδαπέδιου τσιμέντου με ξύλινα δοκάρια.⁹⁰

⁹⁰ G. Sideris, *Il progetto di risanamento della restaurata "Casa Romana" di Kos* , THIASOS , 4, 2015, pp. 77-94.

3.2.4. ΡΩΜΑΙΚΟ ΩΔΕΙΟ

Περιγραφή:

Το Ωδείο της Κω αποτελεί ακόμα ένα πολύ σημαντικό εύρημα της ρωμαϊκής περιόδου κατασκευασμένο τον 2^ο αιώνα.⁹¹ Το Ωδείο, κτισμένο στο κέντρο της ρωμαϊκής πόλης κοντά στα νότια του Ρωμαϊκού decumanus, στη γειτονιά με τις λαμπρές επαύλεις, εξυπηρετούσε τις δραστηριότητες της γερουσίας όπως υποδηλώνεται από τα ευρήματα των επιγραφών τα οποία αναφέρονται σε διατάγματα ή ψηφίσματά της. Παράλληλα στον χώρο αυτό διοργανώνονταν μουσικές εκδηλώσεις και απαγγελίες εγκωμίων προς τον Ρωμαίο αυτοκράτορα. Από τις εργασίες ανασκαφής το 1933 και από τις τομές που εκτελέστηκαν στις γύρω insulae⁹², αποκαλύφθηκε ότι στις παρυφές του νέου δρόμου είχε αναπτυχθεί μια πλούσια συνοικία -decumanus⁹³- στην οποία βρέθηκαν ίχνη ελληνιστικών και ρωμαϊκών πολυτελών οικιών. Από την πληθώρα των αναφορών του Laurenzi για τις τομές που είχαν πραγματοποιηθεί νότια, ανατολικά και δυτικά καταλαβαίνουμε πως το Ωδείο περιβαλλόταν από δρόμους οι οποίοι οριοθετούσαν τις πλούσιες κατοικίες.⁹⁴

Εικόνα 91 .Ωδείο Κω
Πηγή:kos.com

Το Ωδείο το 1929 το κάλυπτε χωμάτινος λόφος, στην κορυφή του οποίου υπήρχαν δέντρα καθώς και ίχνη ερειπίων τούρκικων σπιτιών. Αυτό μάλλον προέκυψε από την

⁹¹ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997

⁹² Λατινικός όρος ομαδοποιημένων ή χωρισμένων κτιρίων ή μιας κατασκευής στη Ρώμη/νησίδες οι οποίες αποτελούσαν σε μεγάλο βαθμό κατοικίες που παρέχουν οικονομικά πρακτικές κατοικίες όπου οι τιμές της γής ήταν υψηλές και ο πληθυσμός ήταν πυκνός.

⁹³ Λατινικός όρος που αφορούσε μεγάλες οδούς ρωμαϊκών πόλεων που ήταν προσανατολισμένες από τα ανατολικά προς τα δυτικά και συνήθως κοσμούσαν στην αρχή και το τέλος τους με πλατείες.

⁹⁴ Ελένη-Άννα Χλέπα , *Μελέτη αποκατάστασης του Ρωμαϊκού Ωδείου Κω*, προμελέτη, Τεχνική Υπηρεσία Δήμου Κω, Ιούλιος 1995, σελ 11-12.

συσσώρευση χώματος και οικοδομικών υλικών μετά από τις αλληπάλληλες καταστροφές των σεισμών. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα το Ωδείο ανακαλύφθηκε το 1929 από τον Laurenzi ο οποίος ανέφερε χαρακτηριστικά πως κατά τις πενταετείς γιορτές του Ασκληπιείου συγκεντρώνονταν τραγουδιστές από την Ελλάδα και την Ασία για να συμμετάσχουν στα εγκώμια των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Μοναδική πληροφορία για την κατάσταση του μνημείου αποτελεί μια γραπτή αναφορά του Raolini ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά «μοναδική ανακάλυψη σε άριστη κατάσταση διατήρησης». Μέσα στην υποδομή, αλλά και στους διαδρόμους του βρέθηκαν πολλά αγάλματα, αλλά και θραύσματα αυτών, τοιχογραφίες και επιγραφές μεταξύ των οποίων και ο λεγόμενος Ιπποκράτης και τα αγάλματα που κοσμούν την αυλή του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο. Πολλά από αυτά ίσως ήταν αφιερωμένα στη λατρεία του Ασκληπιού.⁹⁵

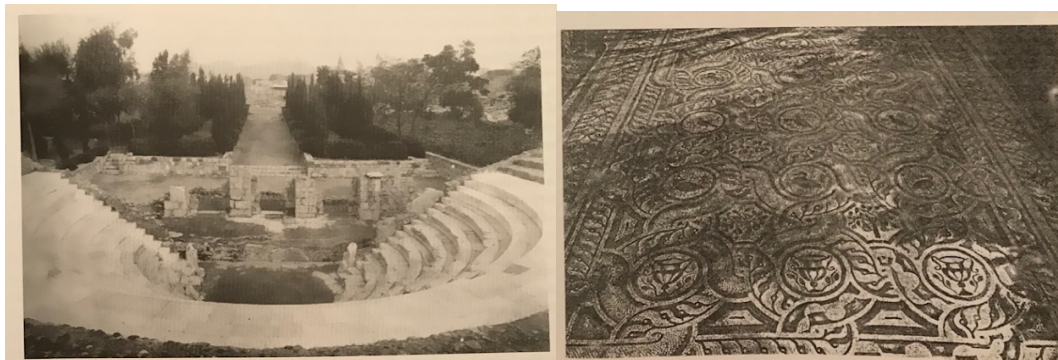
Εικόνα 92. Σημερινή εικόνα του Ωδείου, πηγή προσωπικό αρχείο, **Εικόνα 93** Τοιχογραφίες στον νότιο τοίχο της υποδομής, πηγή: Τεχνική Υπηρεσία Κω, Μελέτη αποκατάστασης του Ρωμαϊκού Ωδείου Κω, προμελέτη Ιούλιος 1995, Χλέπα Ελένη-Άννα (εικ.21).

Ο Laurenzi το 1928 όπως προαναφέρθηκε, ασχολήθηκε συστηματικά και εξερεύνησε όλο το νησί φέρνοντας στο φως πολλά σπουδαία ευρήματα όπως το Αρχαίο θέατρο στην Καρδάμaina, το ελληνιστικών χρόνων θέατρο της Κεφάλου, έναν ναό Δωρικού ρυθμού, αλλά και τη χριστιανική βασιλική του Αγίου Στεφάνου, επίσης στην Κεφαλο.⁹⁶ Στην ανατολική μεριά του Ωδείου ανακαλύφθηκε σε πολύ μικρή απόσταση ένα μωσαϊκό σε πολύ καλή κατάσταση με απεικονίσεις πουλιών και φρούτων το

⁹⁵ Ελένη-Άννα, Χλέπα *Μελέτη αποκατάστασης του Ρωμαϊκού Ωδείου Κω*, προμελέτη, Τεχνική Υπηρεσία Δήμου Κω, Ιούλιος 1995, σελ.13-15

⁹⁶ Monica Livadiotti, *La pianta IGM di Kos del 1926: dati per la topografia antica*, Thiasos, 5.2, Convegni 2016, σελ.63-89

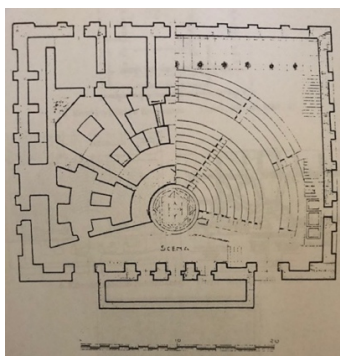
οποίο ανήκει σε ένα άλλο οικοδόμημα ενώ πίσω από το Ωδείο εντοπίστηκαν σωλήνες νερού.⁹⁷

Εικόνα94. Ωδείο Κως, Πηγή: The history of the island of kos, Hatzivasileiou, σελ. 185

Εικόνα95. Ψηφιδωτό το οποίο βρέθηκε δίπλα στο Ωδείο της Κώ, Πηγή: The history of the island of kos, Hatzivasileiou, σελ. 185

Αποτελείται από το κοίλο στα νότια και την ορχήστρα και τη σκηνή στα βόρεια. Στο πίσω μέρος του Ωδείου βρίσκονταν πεσσοί οι οποίοι στήριζαν το κοίλο σχηματίζοντας έτσι δύο ημικυκλικές στοές και σειρές δωματίων όπου χρησίμευαν για εργαστήρια ή καταστήματα.

Εικόνα 96 Πάνω: κάτοψη του Ωδείου , κάτω: εικόνες του κεντρικού -ανατολικού κοίλου το 1930 μετά την πρώτη αποκατάσταση, πηγή: Αρχείο Ι.Α.Σ.Α,1937, La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 131.

⁹⁷ Vasilis Hatzivasileiou, *History of the island of Kos*, second printing Kos 2015, σελ. 182-186

Η επέμβαση των Ιταλών:

Ανασκαφικές εργασίες καθώς και επεμβάσεις αποκατάστασης έγιναν από τους Ιταλούς με την ανακατασκευή του μεγαλύτερου τμήματός του, ξεκινώντας με τη συντήρηση των εδωλίων το 1930 από την Ιταλική αρχαιολογική αποστολή υπό τον μηχανικό Terenzi. Με τις εργασίες δημιούργησαν μια λεωφόρο πρόσβασης στο μνημείο με εισόδους και παρτέρια με παράλληλη αξιοποίηση αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών. Κατά τη διάρκεια των επεμβάσεων το 1936, εκτελείται αποκατάσταση του κάτω κοίλου με μαρμάρινη ανακατασκευή και συμπληρώσεις υποστρώματος από opus caementicium στο άνω κοίλο. Μέσα από τις γραφικές αποκαταστάσεις τόσο το 1939 του Finamore όσο και το 1937 του Paolini επιβεβαιώνεται η σημερινή τελικά διάταξη του κοίλου, ενώ πλήθος εργασιών έγιναν με στόχο την τακτοποίηση του διαδρόμου. Η υποδομή του κοίλου επενδύθηκε με μαρμάρινα εδώλια, πλην του άνω κοίλου για το οποίο δεν επεξηγείται ο λόγος.⁹⁸

Εικόνα97. Ίχνη κυματίου ορθομαρμάρωσης και μαρμάρινου πλαισίου θύρας καθώς και του λογείου στην ανατολική πάροδο, **πηγή:** Τεχνική υπηρεσία της Κω. Τρίτη εικόνα επισήμανση των στοιχείων αποκατάστασης με εμφανή χρήση μαρμάρου(ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

⁹⁸ Ελένη-Άννα Χλέπα ,*Μελέτη αποκατάστασης του Ρωμαϊκού Ωδείου Κω*, προμελέτη Τεχνική Υπηρεσία Δήμου Κω, Ιούλιος 1995, σελ.27-29

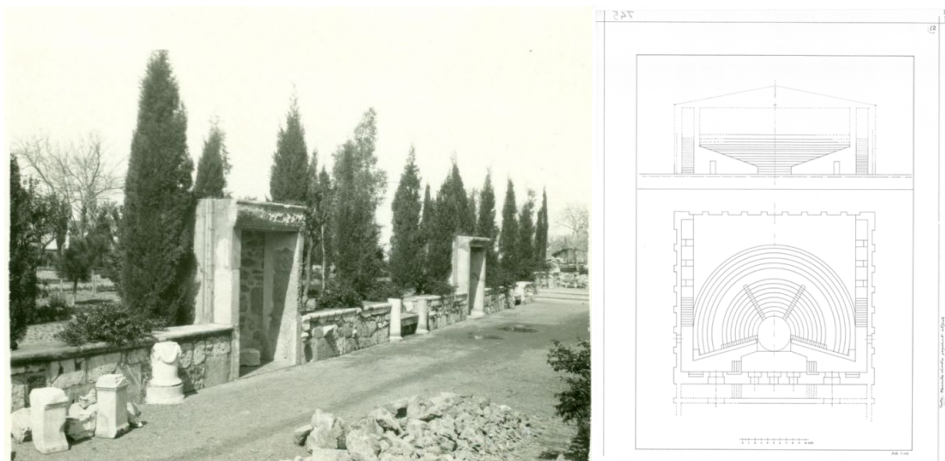
Τα εδώλια που ανακατασκευάστηκαν δεν ήταν μονόλιθα όπως τα αρχαία, τα οποία αποτελούνται από δυο τεμάχια, καθώς ακολούθησαν την ίδια γραμμή αποκαταστάσεων πιο πολύ μορφολογικά και όχι κατασκευαστικά. Έχουμε και εδώ δείγμα της τάσης διάκρισης του νέου τμήματος με το παλιό. Στους τοίχους των παρόδων, στην περιοχή της εισόδου είχε καταρρεύσει το ανώφλιο το οποίο παρέσυρε πολλά τμήματα δημιουργώντας κενά τα οποία καλύφθηκαν από τους αναστηλωτές, ενώ στα ανατολικά του κοίλου έχουμε συμπλήρωση της εξωτερικής παρειάς του μεσαίου τμήματος. Επεμβάσεις έχουν γίνει και στην υποδομή με συμπλήρωση τμημάτων στους θόλους και αρμολογήματος, ενώ στους πέντε θολοσκεπείς χώρους νότια έχουν γίνει οι επεμβάσεις μεγαλύτερης έκτασης. Συμπληρώθηκαν τα ερειπωμένα τμήματα ενώ έχουμε και αντικατάσταση του λαμπά της εισόδου με πεσσό από μπετόν. Εσωτερικά μπορούμε να πούμε πως κάποια τμήματα είναι σύγχρονα όπως διαφαίνεται από την προχειρότητα της κατασκευής καθώς και από το συνδυαστικό κόνιαμα τσιμεντοκονίας. Οι επεμβάσεις συμπλήρωσης δεν ξεφεύγουν πολύ από το αρχικό και χαρακτηρίζονται από προχειρότητα και κακοτεχνία, ενώ τέλος έχουν γίνει συντηρήσεις επιχρισμάτων και των υποστρωμάτων τους.⁹⁹

Εικόνα98. Ωδείο, ανακάλυψη ενός αγαλματιδίου σε ένα από τα δωμάτια κάτω από το κοίλο.πηγή La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ.132.,**Εικόνα 99** Εσωτερικές στοές στις οποίες βρέθηκαν τα αγαλματίδια

Πηγή: kosinfo.gr

⁹⁹ Ελένη-Άννα Χλέπα, *Μελέτη αποκατάστασης του Ρωμαϊκού Ωδείου Κω*, προμελέτη, Τεχνική Υπηρεσία Δήμου Κω ,Ιούλιος 1995, σελ.33-35

Εικόνα 100. Εικόνα Ωδείου μετά τις αποκαταστάσεις. Πηγή: beniculturali.g

Εικόνα 101. Τομή και κάτοψη του Θεάτρου, Πηγή: Αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

3.2.5. Η ΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΑΡΠΑΓΗΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Περιγραφή:

Η Οικία ης Ευρώπης βρίσκεται στην νότια πλαγιά της ακρόπολης της Κω και έχει πάρει το όνομά της από το ψηφιδωτό το οποίο έχει βρεθεί με την απεικόνιση της ίδιας της Ευρώπης να αρπάζεται από τον Δία. Ανακαλύφθηκε γύρω στο 1936 κατά τη διάρκεια εργασιών σε ένα εγκαταλελειμμένο τούρκικο σπίτι, κάτω από την καθοδήγηση του Morricone ανάμεσα στο 1937 και 1940 οι εργασίες όμως διακόπηκαν εξαιτίας της κατάστασης που επικρατούσε λόγω του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Οι ιταλικές ανασκαφές έφεραν στο φως επτά αγάλματα το 1937 με μυθολογικά θέματα αλλά και με θρησκευτικό περιεχόμενο όπως ο Διόνυσος, σάτυροι και ο Πάνας, η Άρτεμις, ο Ερμής, Ασκληπιός και η Υγεία. Ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό εύρημα στην οικία της Ευρώπης είναι το άγαλμα του Ερμή καθισμένο σε έναν φτερωτό πέτασο, φτερωτά πέδιλα και κηρύκειο ενώ δίπλα του στέκεται ένα κριάρι με κοκκινοβαμμένο τρίχωμα.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, *La ricerca archeologica*, *La conservazione*, *Le scelte progettuali*, Atene 1997 σελ. 136-140

Εικόνα102. Κως, Η οικία της αρπαγής της Ευρώπης στο τέλος των ανασκαφών, πηγή *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948* , *La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 137

Εικόνα 103. Εικόνα της Οικίας της αρπαγής της Ευρώπης. Πηγή: beniculturali.gr

Εικόνα104.. Η οικία της Αρπαγής της Ευρώπης ο μωσαϊκός διάκοσμος.

Πηγή: *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948* , *La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 138.

Η επέμβαση των Ιταλών:

Η ανησυχία του Morricone ήταν η ενοποίηση και η αποκατάσταση όλου του εντοιχισμένου διακόσμου, αλλά και των άλλων διακοσμητικών στοιχείων τα οποία είχαν βρεθεί. Χαρακτηριστικά στην πλειονότητα του ζωγραφικού διακόσμου προσπάθησε να τον αποκαταστήσει επί τόπου μετά την ολοκλήρωση των κενών του. Επίσης προχώρησε στην προστασία σε τμήματά του με στέγαστρα οπλισμένου σκυροδέματος μια τεχνική αποκαταστάσεων ιδιαίτερα διαδεδομένη. Ταυτόχρονα διαμόρφωσε διάφορα προστατευτικά καταφύγια και ψηλούς τοίχους, ολοκληρώνοντας έτσι τις εργασίες αποκατάστασης.¹⁰¹

¹⁰¹ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948* ,*La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali*,Atene 1997 σελ. 136-140

Εικόνα105. Κως Η Οικία της αρπαγής της Ευρώπης.

Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 138-139., Τρίτη εικόνα σήμερα το άγαλμα βρίσκεται στο Μουσείο της Κω πηγή: φωτογράφιση Σοφία Καραγιάννη.

3.2.6. ΤΑ ΙΑΜΑΤΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ

Περιγραφή:

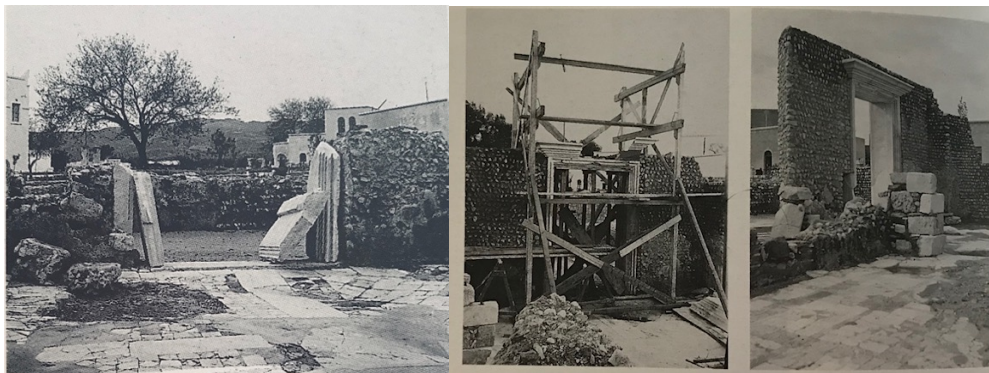
Σε ένα δοκίμιο του Laurenzi το 1930 γίνεται αναφορά στην ύπαρξη ενός συγκροτήματος ιαματικών λουτρών κοντά στο Ωδείο, το οποίο παρακίνησε ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των Ιταλών, ξεκινώντας έτσι τις ανασκαφικές εργασίες το 1936 κάτω από την διεύθυνση του Morricone οι οποίες συνεχίστηκαν το 1937.¹⁰²

Εικόνα106. Κώς, αριστερά τα ιαματικά λουτρά, **Πηγή :** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 142, Δεξιά φωτογραφία της περιοχής σήμερα **Πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ

¹⁰² Monica Livadiotti e Giorgio Rocco *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997 σελ. 142-143-144

Από εκεί και έπειτα έφερε στο φως την ανατολική πλευρά ενός μεγάλου γυμνασίου ελληνιστικού και μιας «πισίνας» ρωμαϊκής εποχής που σχετιζόταν με το κοντινό ιαματικό λουτρό.. Ο Morricone σημειώνει πως τα λουτρά χρονολογούνται γύρω στον 2^ο με 3^ο αιώνα, ενώ μετά τον σεισμό του 469 προκλήθηκαν πολύ σοβαρές ζημιές. Επιπλέον ανακαλύφθηκε πλούσιος μωσαϊκός διάκοσμος, ο οποίος βρέθηκε σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης. Πολύ αργότερα στον χώρο λειτούργησε μια βασιλική η οποία διέθετε ένα βαπτιστήριο-κολυμβήθρα και διατηρείται μέχρι και σήμερα. Οι αποκαταστάσεις από μέρους των Ιταλών στην περιοχή της εισόδου έγιναν με μάρμαρο το οποίο είναι ορατό και σήμερα.¹⁰³

Εικόνα 107. Κως, η περιοχή της εισόδου των Λουτρών του βαπτιστηρίου της βασιλικής μετά τις ανασκαφές ακολουθήθηκαν κάποιες εργασίες αναστήλωσης από τους Ιταλούς **Πηγή :** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ144,

¹⁰³ Baldini Isabella, Livadiotti Monica, *Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28*, Università di Bologna dipartimento di archeologia. 2011. σελ. 123

Εικόνα 108.Επισήμανση που αφορά τα σημεία των αποκατάστασεων της εισόδου του βαπτιστηρίου στην ίδια περιοχή σήμερα
Πηγή: φωτογραφική Ζ.Τ

Εικόνα 109. Κως, Στα αριστερά έχουμε τα αρχιτεκτονικά όρια στην περιοχή της βασιλικής. Πηγή : La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ143, στα δεξιά έχουμε σημερινή εικόνα της περιοχής
Πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ. **Εικόνα110.** Ενδεικτικά στοιχεία ύπαρξης μαρμαροθέτησης στην περιοχή κοντά στην είσοδο του βαπτιστηρίου σήμερα, **Πηγή:** φωτογραφική Ζ.Τ

3.2.7. ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ

Περιγραφή :

Το 1936 κατά τη διάρκεια της κατασκευής ενός οικοδομικού τετραγώνου σύμφωνα με το καινούριο ρυθμιστικό σχέδιο, ανακαλύφθηκε ένας στυλοβάτης και ένα θραύσμα κίονα με δωρική τεχνική από τον Luigi Morricone. Κατά τη διάρκεια του 1937-38 οι εργασίες έδειξαν ότι ο στυλοβάτης κατασκευασμένος από μαυρόπετρα, αποτελούσε τμήμα ενός μεγάλου γυμναστηρίου ελληνιστικής εποχής

κατασκευασμένο από λευκό τοπικό μάρμαρο.¹⁰⁴ Στο σημείο εκείνο σημαντικό ήταν επίσης και το εύρημα ενός σωλήνα ελληνιστικής εποχής το οποίο αποτελούσε τμήμα του υποδάμειου συστήματος και χρονολογείται στις αρχές του 2^{ου} αιώνα.¹⁰⁵

Εικόνα111. Κως, Γυμναστήριο ανατολικό, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής

Πηγή: *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, *La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 146

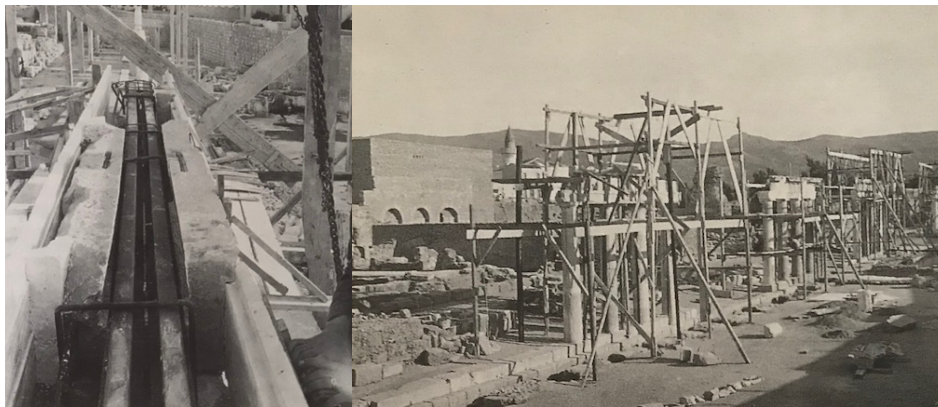
Εργασίες αποκατάστασης ακολούθησαν το 1940 τόσο της στοάς με χρήση οπλισμένου σκυροδέματος, αλλά και την ανασύνθεση του κατώτερου τμήματος ενός κίονα με ενσωμάτωση ένθετων οπλισμών από σκυρόδεμα στο εσωτερικό των τμημάτων, μια τεχνική ιδιαίτερα διαδεδομένη εκείνη την περίοδο. Τέλος σε κάποιες περιπτώσεις μεταλλικά στοιχεία ενίσχυαν την αντοχή και την σύνδεση των κιόνων με τα ανώτερα τμήματα της στοάς του γυμναστηρίου.

¹⁰⁴ 30° Convegno Internazionale, Scienza e Beni culturali XXX.2014, *Quale sostenibilit  per il restauro? Atti del Convegno di Studi Bressanone 1-4 luglio 2014*, Edizioni Arcadia Ricerche, *Il de-restauro dei monumenti antichi. La palestra del ginnasio occidentale di Kos*, Antonello Fino-Valentina Santoro, σελ.349

¹⁰⁵ M. Livadiotti, *The infrastructure of Hellenistic town and its persistence in Imperial period: the case of Kos*, Thiasos, 7.2, 2018, σελ. 39-75.

Εικόνα112. Εικόνες των κίωνων σήμερα αλλά και η κατάσταση τους μετά τον σεισμό
Πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ, Τρίτη εικόνα διάκριση των σημείων της αποκατάστασης, μεταξύ αρχαίου και νεόυ υλικού (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

Εικόνα 113 Διαδικασίες αναστήλωσης και αποκατάστασης αρχαίου σταδίου.
Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 147-148

Εικόνα114. Κως ,Ανατολικό γυμνάσιο **πηγή** infokos.gr , **Εικόνα 115** Ιαματικά λουτρά ,Σκίτσο του Finamore 1942 το οποίο δείχνει την πόρτα του σταδίου αλλά και ,**πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg 14

Εικόνα 116. Κως, Στάδιο, γυμνάσιο, πηγή- M.Livadiotti, *The infrastructure of Hellenistic town and its persistence in Imperial period: the case of Kos, Thiasos*, 7.2,2018, σελ.. 39-75.

3.2.8. ΤΟ ΝΥΜΦΑΙΟ (ninfeo-latrina)

Περιγραφή:

Σύμφωνα με τον Morricone, αυτό το μνημείο ανακαλύφθηκε στην περιοχή των ιαματικών λουτρών, το 1937-1938. Κατασκευασμένο με χαρακτηριστικό σχήμα τετραγώνου, το οποίο διέθετε ένα περιστύλιο στο κέντρο, τεχνική opus caementicium. Εργασίες αποκατάστασης και αναστήλωσης διήχθησαν από το 1938-1939.¹⁰⁶

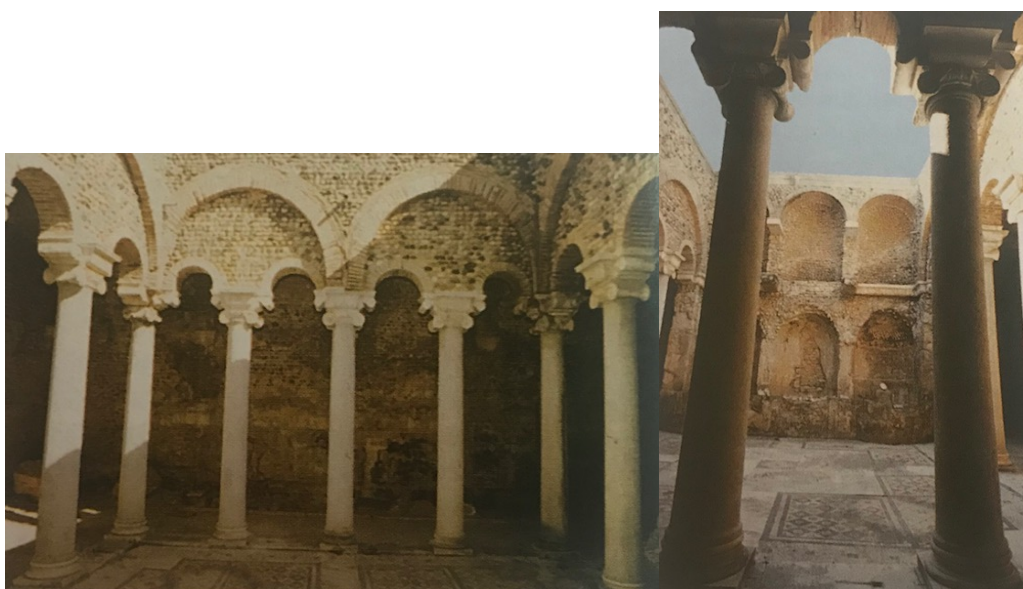

Εικόνα 117. Οριζοντιογραφική απεικόνιση του νυμφαίου αριστερά και δεξιά φωτογραφία κατά τη διάρκεια των αποκαταστάσεων 1939. πηγή: *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 151, Τρίτη εικόνα διάκριση της αποκατάστασης. (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

¹⁰⁶ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997 σελ.151

Εικόνα 118.Κως, πηγή: *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg 151*

Εικόνα 119.Νυμφαίο πηγή: *Η ιστορία της Κω, Α',Β',Γ' τόμος, Από τα ρωμαϊκά χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας, Εκδ. Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου Επαρχείο Κω-2001.*

Η επέμβαση των Ιταλών:

Οι επεμβάσεις οι οποίες έχουν γίνει βασίστηκαν κυρίως στη διαθεσιμότητα των υλικών τα οποία είχαν ανακαλυφθεί από την ανασκαφή. Χρησιμοποίησαν οπλισμένο σκυρόδεμα με ενισχυτικά στοιχεία για την κατασκευή των κιόνων τεχνική ιδιαίτερα διαδεδομένη με μεγαλύτερη αντοχή, ανάταξη των τόξων καθώς και σε ορισμένες περιπτώσεις μάρμαρο.

Νυμφαίο σχέδιο αποκατάστασης
 Πηγή: Αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

3.2.9. ΑΡΧΑΙΟ ΣΤΑΔΙΟ

Περιγραφή:

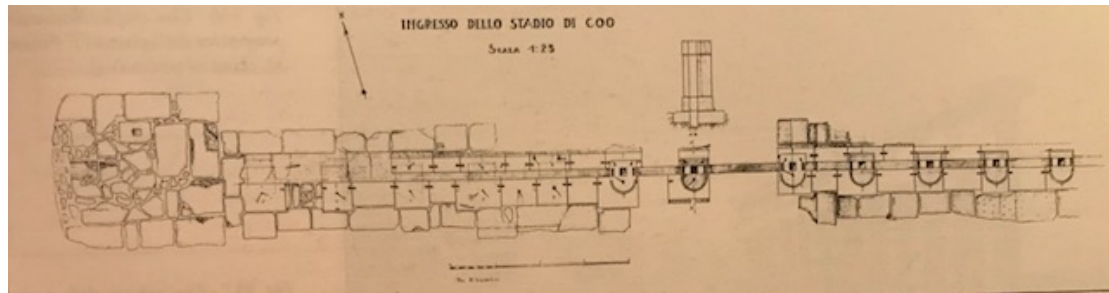
Οι εργασίες της ανασκαφής ξεκίνησαν το 1930 από τον Laurenzi ο οποίος βρήκε κάποια μικρά εμφανή δείγματα και τον χειμώνα ανάμεσα στο 1930-1940 οδήγησε στην ανακάλυψη του Σταδίου από τον Morricone. Είχε ορθογώνιο σχήμα μήκους 180μ. και πλάτος 30μ. Στην ελληνιστική περίοδο είχαν κατασκευαστεί έδρανα μόνο στην ανατολική πλευρά ενώ την ρωμαϊκή περίοδο προστέθηκαν και στη δυτική. Το 1937-38 οι ανασκαφές έφεραν στο φως έναν στυλοβάτη ο οποίος μαρτυρούσε την ύπαρξη ενός γυμναστηρίου ελληνιστικής εποχής.¹⁰⁷

Η επέμβαση των Ιταλών

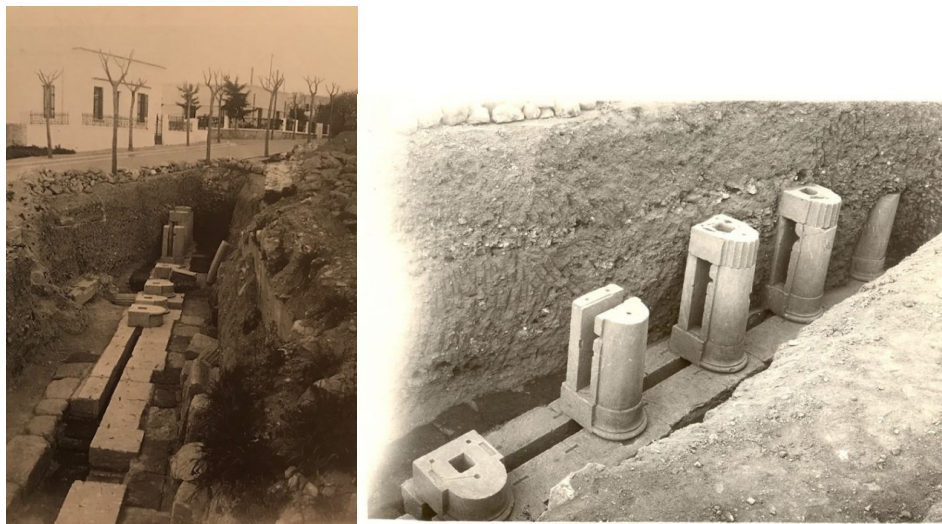
Το 1942 ο Traiano Finamore πραγματοποίησε σχέδια αποκατάστασης και σκίτσα αναπαράστασης προσπαθώντας να δημιουργήσει μια κατασκευή η οποία θα άνοιγε

¹⁰⁷ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali* Atene 1997 σελ.153

το χώρο εκείνο και θα επέτρεπε την αναχώρηση των αθλητών από το στάδιο, στην ουσία μια μορφή εξόδου κάτι το οποίο αποτέλεσε ένα από τα πιο προηγμένα και καλύτερα διατηρημένα παραδείγματα της ελληνιστικής εποχής.

Εικόνα 120. Στάδιο, αποτύπωση ενός τμήματος του σταδίου αλλά και ενός από τους πυλώνες, πηγή : La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg 153

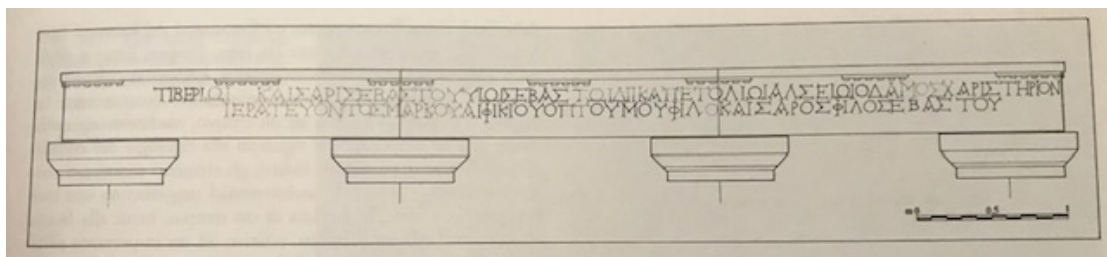
Εικόνα 121. Στάδιο, μετά την ανακάλυψη και τις εργασίες της ανασκαφής τον Απρίλιο του 1940.
Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg153 ,**Εικόνα 122.** Εικόνα σταδίου-Άφεις,αρχείο Morricone πηγή:beniculturali.gr

3.2.10. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΔΙΑ (TEMPIO DI ZEUS ALSEIOS)

Περιγραφή:

Μετά τον σεισμό του 1933 ο Laurenzi έφερε στο φως κατά τη διάρκεια της κατασκευής ενός καινούριου κτιρίου, αρκετά στοιχεία αρχιτεκτονικά με δωρικά χαρακτηριστικά με λευκό μάρμαρο των οποίων κάποιες λεπτομέρειες που βρέθηκαν το απέδωσαν σε τμήματα του ναού του Διός. Ο Morricone και αργότερα ο

Μπρουσκάρη έφερε στο φως ένα σημαντικό τμήμα ενός τοίχου, ο οποίος σχετίζεται με τη δομή του με μικρή πόρτα, η οποία από πληροφορίες και επιγραφικά έγγραφα αναφέρεται στο γυμναστήριο. Την αποδίδουν στον ναό του Δία της ρωμαϊκής περιόδου και πιθανόν σχετίζονται με αποκαταστάσεις του συγκροτήματος, των οποίων τα εναπομείναντα στοιχεία από την άλλη πλευρά δείχνουν πραγματικά ίχνη επανατοποθέτησης. Τα δείγματα αυτά διαφαίνονται μέσω των κατεργασιών των επιφανειών για την εκ νέου χρήση των μαρμάρινων στοιχείων, όπως αυτή των τριών αρχιτεκτονικών μελών του επιστυλίου.¹⁰⁸

Εικόνα123. Κως, Ναός του Άλσιου Δία, ανασύνθεση των τριών θραυσμάτων των αρχιτεκτονικών μελών του επιστηλίου σχέδιο

Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 155

¹⁰⁸ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997 pg.155-156.

3.2.11. ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ

Περιγραφή:

Το Ασκληπιείο της Κω αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα λατρευτικά ιερά του αρχαίου κόσμου. Το Ασκληπιείο ιδρύθηκε τον 4^ο αιώνα π.Χ. στις πλαγιές ενός κατάφυτου λόφου¹⁰⁹ που έβλεπε τη Μικρά Ασία. Ήταν σε κοντινή απόσταση από την αρχαία πόλη της Κω με τρεχούμενα νερά κοντά στις πηγές της Βουρίνας και του Κοκκινόνερου και περιβαλλόταν από ένα άλσος με κυπαρίσσια.¹¹⁰ Η ιστορική διαδρομή της λειτουργίας του ιερού από την εποχή της ίδρυσής του έως τους ρωμαϊκούς χρόνους και η διεθνής ακτινοβολία του παρουσιάζεται στην επιγραφική συλλογή που οργανώνεται στο κτίριο που ανοικοδομήθηκε επί Ιταλοκρατίας για τον ίδιο σκοπό.¹¹¹

Στο Ασκληπιείο στο ιερό του Ασκληπιού- εκτός από την δοξασία της λατρείας του θεραπευτή θεού εφαρμοζόταν και η ιατρική από τους ιερείς, τους Ασκληπιάδες. Η φήμη του Ασκληπιείου ήταν τόσο μεγάλη όπου το μέρος το επισκέπτονταν από πολλά μέρη της Ελλάδας, σύμφωνα με αναφορές τόσο του Στράβωνος και του Ήρωνδος¹¹² ως ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τους θεραπευτές θεούς. Το ιερό αξίζει να σημειωθεί ότι το διακοσμούσαν με πολλά αναθήματα και έργα καλλιτεχνών.

¹⁰⁹ Ζαρράφτης Ε. Ιάκωβος, ΚΩ/Α, Τόμος Α' (Γεωγραφικά-Ιστορικά), Ιπποκράτειος, Δημοτική Βιβλιοθήκη Κω, Ειδικό ιστορικό και λαογραφικό αρχείο, Κώς 2005.σελ.10-46

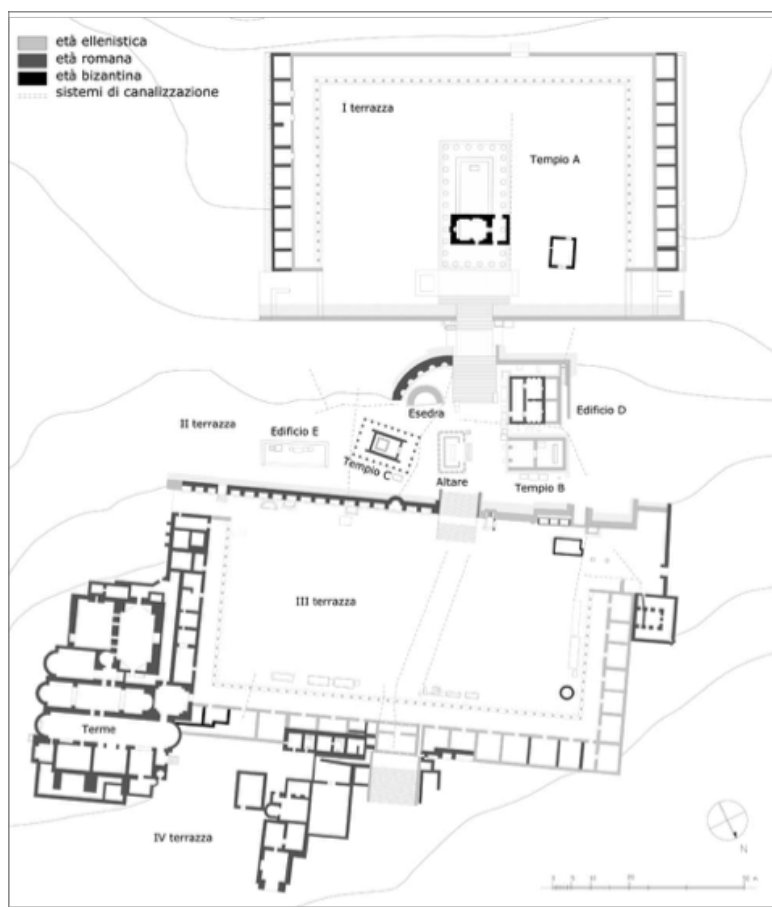
¹¹⁰ Το 32 π.Χ. το άλσος αυτό κόπηκε από τον ναύαρχο Αντώνιο για να ναυπηγήσει πλοία και το επόμενο έτος μετά την ήττα του Αντωνίου στο Ακτιο θανατώθηκε στο ασκληπιείο μετά από εντολή του Οκτάβιου ως ιερόσυλος. Επὶ τουρκοκρατίας αποψιλώθηκε και αναδασώθηκε μετά την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα. Στον χώρο του Ασκληπιείου άρχισε να ασκείται ιατρική εξέταση λεπτομερής από τους ιερείς καθαρμοί και θυσίες. Σύμφωνα με την παράδοση ο θεός εμφανιζόταν στα όνειρα των ασθενών κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στο ναό και τους θεράπευε. Η αμοιβή που δινόταν συμβολικά ήταν ένας πετεινός. Αυτές οι πρακτικές ακολουθούνταν μέχρι και την ελληνιστική εποχή ενώ αργότερα υπήρχαν επαγγελματίες γιατροί όπου θεράπευαν με πιο επαγγελματικές μεθόδους. Λόγω της σημασίας του ιερού οι Κώοι εξασφάλισαν την ασυλία δηλαδή προστασία από πολεμικές ή εχθρικές ενέργειες. Καθιερώθηκαν τα Μεγάλα Ασκληπιεία πεντετηρική εορτή κατά την οποία διεξάγονταν μουσικοί και γυμνικοί αγώνες όπου συμμετείχαν όλες οι ελληνικές πόλεις.

¹¹¹ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco (επιμέλεια), *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997

¹¹² Η συχνή αναφορά στον Ήρωνδα στην Κω φανερώνει την σχέση και οικειότητα του με το νησί, παρόλο που πολλοί συνδέουν την καταγωγή του με την Κω, ωστόσο είναι γνωστό ότι διέμενε στην Αλεξάνδρεια.

Εικόνα 124. Ασκληπιείου, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα 125.Κως, Ασκληπιείο, οριζοντιογραφία απεικόνιση με τις διάφορες φάσεις, Πηγή: Thiasos, rivista di archeologia e architettura antica 2012, n.1,pg 66.

Το Ασκληπιείο ανασκάφθηκε το 1902-1904 για πρώτη φορά υπό τις εντολές του Herzog¹¹³ του οποίου στενός συνεργάτης ήταν και ο Ιάκωβος Ζαρράφτης.¹¹⁴Αυτές οι

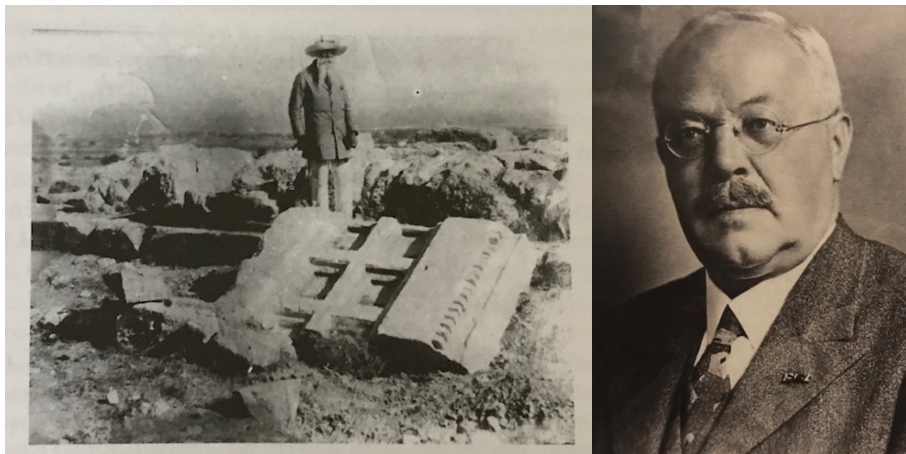
¹¹³ Η ανακάλυψη του Ασκληπιείου έγινε το 1902 από τον Γερμανό αρχαιολόγο Rudolf Herzog και τον Κείο ιστοριοδίφη Ιάκωβο Ζαρράφτη, ο οποίος υπολόγισε και υπέδειξε την ορθή θέση του ιερού. Αφορμή για να να εντατικοποιηθούν οι έρευνες για την ανεύρεσή του ήταν ο τέταρτος μίμος του Ηρώνδα «Γυναίκες με τάματα και θυσίες στο Ασκληπιείο», στον οποίο ο συγγραφέας αφήνει να φανούν ο θαυμασμός και η λατρεία του προς την Κω, αλλά και περιγράφει τις εικόνες και τα αγάλματα από το Ασκληπιείο. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν από τους Laurenzi (1930) και Morricone (1937-38), μαζί με εργασίες αναστήλωσης και αποκατάστασης. Αξίζει να αναφερθεί πως πολλά αντικείμενα από τις ανασκαφές φυγαδεύτηκαν προς τη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη.

¹¹⁴ Ο Ιάκωβος Ε. Ζαρράφτης γεννήθηκε το 1853 στο Ασφενδιού και πέθανε με τον σεισμό του 1933 που συνέβη στην Κω, τυφλός, πλήρης ημερών και πάμπτωχος κάτω από τα ερείπια του σπιτιού του. Οι γνώσεις του πάνω στα αρχαία κείμενα και την αρχαιολογία αλλά και τα δικά του γραπτά έργα δείχνουν έν αν άνθρωπο λόγιο, μορφωμένο με κλασική παιδεία και ευρεία μόρφωση. Υπήρξε μόνιμος οδηγός και συνεργάτης των ξένων περιηγητών που ταξίδεψαν για να γνωρίσουν τις αρχαιότητες της Κω. Συνέβαλλε ουσιαστικά στην ανακάλυψη του Ασκληπιείου καθώς επίσης η προσφορά του Κώου αρχαιοδίφη αναγνωρίστηκε από διακεκριμένους επιστήμονες με τους οποίους συνεργάστηκε. Μεγάλη εκτίμηση στο πρόσωπο του έδειξαν τόσο οι Τούρκοι όσο και οι Ιταλοί κατακτητές οι οποίοι τον όρισαν έφορο και επόπτη των αρχαιοτήτων του νησιού. Συγκαταλέγεται ανάμεσα στους τελευταίους εκπροσώπους της γενιάς εκείνης των λογίων οι οποίοι εμπνευσμένοι από τον κλασικισμό

εργασίες οδήγησαν ωστόσο σε μια πολύ καλή ευκαιρία για δουλειά για τον φτωχό πληθυσμό της Κω, όπως επίσης ενίσχυσε και την συνεργασία Ελλήνων και τούρκων του νησιού.¹¹⁵

Εικόνα126. Επίσκεψη του βασιλιά της Ιταλίας Βίκτωρα Εμμανουήλ του Γ' και της βασίλισσας Έλενας το 1929 στο Ασκληπιείο της Κω. Με τα λευκά ο Γεν. Διοικητής των Δωδεκανήσων Μάριο Λάγκο.
Πηγή: αρχείο Βασίλης Χατζηβασιλείου.

Εικόνα127. Ο Κώος ιστορικός ερευνητής Ζαρράφτης ανάμεσα στα ευρήματα του Ασκληπιείου

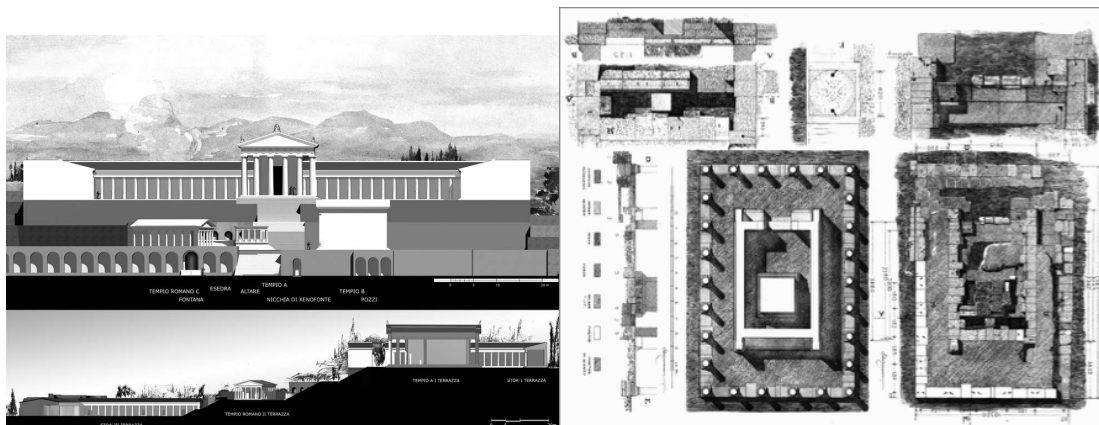
Πηγή: The history of the island of kos, Hatzivasileiou, σελ. 73

Εικόνα 128Ο γερμανός ανασκαφέας R.Herzog (1871-1953)

που αναπτύχθηκε στα χρόνια της δουλείας, πίστευαν πως η έρευνα και σπουδή της αρχαίας κληρονομιάς και του λαϊκού πολιτισμού μας είναι εθνική ανάγκη.

¹¹⁵ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997, σελ. 163-165

Οι εργασίες τους έφεραν στο φως ένα μεγάλο συγκρότημα τριών επιπέδων το οποίο αποτελούνταν, από το πρώτο τμήμα με ένα ναό περίπτερο δωρικό, το δεύτερο επίπεδο όπου φιλοξενούνταν ο πιο παλιός ναός ιωνικού ρυθμού δίπτυλος, ένας μνημειώδης βωμός ρωμαϊκής περιόδου και άλλα κτήρια συναφή με τη λατρεία . Στο τρίτο επίπεδο τέλος ανακαλύφθηκε ένα συγκρότημα (Θερμά) το οποίο περιβαλλόταν από στοές.

Εικόνα129.Τυπικά δυσδιάστατα σχέδια του Ασκληπείου έτσι όπως εικάζεται ότι ήταν η μορφή του.

Εικόνα130. Κως Ασκληπείο, υποθετική πλανεμετρική απεικόνιση αποκατάστασης του Ναού Γ',
Πηγή: Thiasos, rivista di archeologia e architettura antica 2012, n.1, Herzog, Schazman 1932, σελ. 68.

Εικόνα131. Εικόνα Ασκληπείου
Πηγή: Αρχείο Ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Η επέμβαση των Ιταλών:

Η συμβολή των Ιταλών ήταν καθοριστική το 1930 με τον Laurenzi ο οποίος ανακάλυψε ένα τέταρτο επίπεδο με ένα συγκρότημα το οποίο χρονολογείται σε μεταγενέστερη περίοδο. Το έργο συνεχίστηκε και από τον Morricone κατά τα έτη

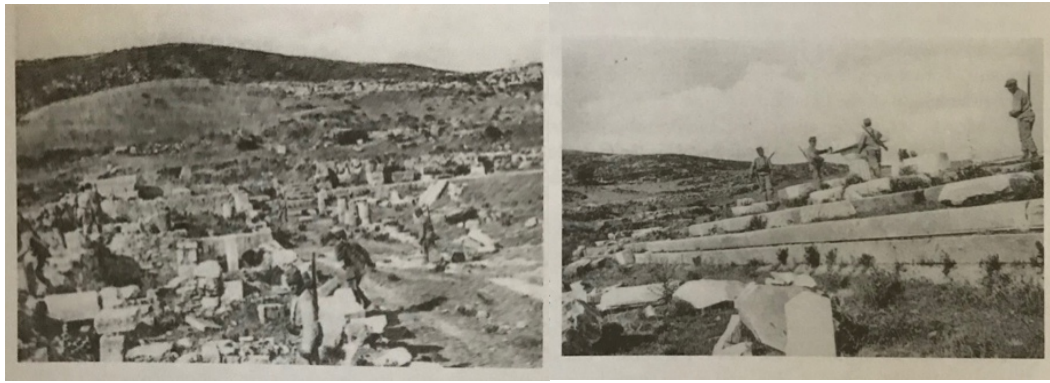
1937-38, ο οποίος ακολούθησε το ίδιο πρόγραμμα αποκατάστασης εμπλουτίζοντας το με νέα ευρήματα. Η παρουσία του στην Κω επηρέασε σημαντικά τα δεδομένα της εποχής καθώς διαχώρισε τις γενικότερες αρχές των επεμβάσεων που επικρατούσαν και έμελλε να επιδράσει καταλυτικά στη μείωση του αριθμού των επεμβάσεων, αλλά και να περιορίσει την έκταση αυτών των αποκαταστάσεων. Οι πρώτες αποκαταστάσεις ξεκίνησαν το 1938 με την ανύψωση των πεσμένων τειχών. Οι εργασίες αυτές ωστόσο υπογραμμίζονται και από την ύπαρξη ενός φράγματος τειχών και κολώνων από μάρμαρο, αμυγδαλόπετρα και τόφφοι.¹¹⁶ Οι επεμβάσεις περιλάμβαναν επίσης μια διαδικασία ανύψωσης τριών κιόνων στο εσωτερικό του βόρειου τμήματος και δύο κιόνων στο εσωτερικό του νότιου. Στο δεύτερο επίπεδο, στις δύο κολώνες ιωνικού ρυθμού του ναού του Ασκληπιού είχε προγραμματιστεί αποκατάσταση με τη χρήση κρεπιδίνης χρησιμοποιώντας ασβεστόλιθο παρόμοιο με τον τραβερτίνη, του οποίου το λατομείο (πωρόλιθου) βρισκόταν σε πολύ μικρή απόσταση από το Ασκληπιείο. Προσπάθησαν να λύσουν θέματα αστάθειας των κιόνων και άλλων τοίχων, όπως η αποκατάσταση ενός εσωτερικού τοίχου η οποία φαίνεται στην πραγματικότητα να διαθέτει στο εσωτερικό του τέσσερις πυλώνες οπλισμένου σκυροδέματος.

Εικόνα132.Κως, Ασκληπιείο εικόνα του Laurenzi στο πρώτο επίπεδο του ιερού.

Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 79

¹¹⁶ Είδος πορώδους ηφαιστειογενούς λίθου.

Εικόνα 133. Ιταλοί στρατιώτες βοηθούν στην αποκατάσταση του Ασκληπιείου,

Πηγή: The history of the island of Kos, Hatzivasileiou, pg 177

Εικόνα134.. Κως, Ασκληπιείο πριν την αποκατάσταση αλλά και κατά τη διάρκεια αυτής

Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg166

Η ανακατασκευή, το 1938-1942 από τον Paolini, των αναλημματικών τοίχων και των κλιμάκων των δύο πρώτων ανδρήρων του Ασκληπιείου της Κω αποτελεί μια από τις αποκαταστάσεις. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν σε όλες τις επεμβάσεις ήταν πέτρα της Κεφάλου και ποζολάνη, τα περισσότερα προερχόμενα από την Κω, αλλά και πέτρες από την Καλλιθέα και του Φωκά προερχόμενα από την Ρόδο. Με το ξέσπασμα όμως του πολέμου ματαιώθηκε οριστικά η προγραμματισμένη επέκταση της επέμβασης και στους υπερκείμενους ναούς. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσια των επεμβάσεων ήταν το μάρμαρο και το σπλισμένο σκυρόδεμα για τη σύνδεση αρχιτεκτονικών μελών στα οποία όμως γινόταν αισθητή η διάκριση του νέου υλικού με το παλαιό.

Εικόνα 135. Κλίμακα ανόδου από το κάτω άνδρηρο στο άνω, αριστερά εργασίες αποκατάστασης επι Ιταλοκρατίας δεξιά σημερινή εικόνα, πηγή:φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα 136. Επισήμανση της διάκρισης των νέων υλικών αποκατάστασης(ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

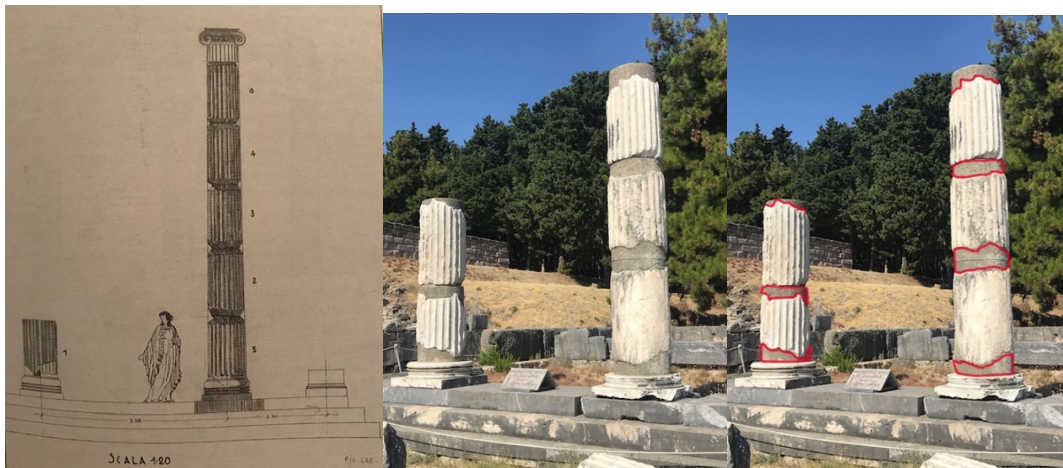
Εικόνα 137. Ασκληπιείο (τότε) οπτική του τρίτου επιπέδου με την αποκατάσταση του τοίχου και της σκάλας 1939, πηγή:Thiasos, rivista di archeologia e architettura antica 2012, n.1,Herzog, Schazman 1932,pg 70., εικόνα από τις τμηματικές αποκαταστάσεις του Ασκληπιείου, πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ.166. **Εικόνα 138.** Εικόνα του αναλημματικού τοίχου σήμερα στο πρώτο και μεσαίο άνδρo.

Στα δυτικά του μεσαίου ανδρήρου υπάρχει ένας ιωνικός βωμός Β ο οποίος αναστηλώθηκε μερικώς κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας. Ένα μεγάλο μονολιθικό μέλος από μελανοκύανο λίθο υπάρχει στον σηκό ως κατώφλι εισόδου το οποίο σύμφωνα με τον Herzog εικάζεται ότι άνηκε στο ναό του άνω ανδρήρου. Απο τα σχέδια του Raolini φαίνεται ωστόσο ότι η αναστήλωση σταμάτησε με την τοποθέτηση ενός από τα κιονόκρανα του ναού το οποίο ανακαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών κάτι το οποίο όμως δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Τα σχέδια αποκατάστασης περιλάμβαναν ένα στρώμα κονιάματος πάνω από το σκυρόδεμα το οποίο συνέδεε τα αρχαία μέλη, το οποίο αισθητικά θα ήταν όμοιο με το μάρμαρο ώστε να συμπληρωθεί. Καμία από τις εργασίες αυτές βέβαια δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε σήμερα.¹¹⁷

¹¹⁷ Δήμητρης Μποσνάκης, *Το Ασκληπιείο της Κω*, Αθήνα 2014, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγιακών Σπουδών. Σελ.48-50.

Εικόνα 139. Ιωνικός ναός , πηγή : Το Ασκληπιείο της Κω, Δήμητρης Μποσνάκης, Αθήνα 2014, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγιακών Σπουδών.

Εικόνα140. Κως, Πρόγραμμα αναστήλωσης του Ιωνικού Ναού του Ασκληπιείου (σχέδιο M. Paolini 1938), πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 169., δεξιά απεικόνιση του ναού σήμερα, Τρίτη εικόνα διάκριση νέου και αρχαίου υλικού μετά την αποκατάσταση (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών στο σημείο το οποίο συνδέει το ένα αρχιτεκτονικό μέλος του κίονα με το άλλο διακρίνεται το νέο υλικό)

Εικόνα 141. Κορινθιακός ρωμαϊκός ναός C στο μεσαίο άνδρηρο, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ. Διάκριση νέου και αρχαίου υλικού. (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών εντός των γραμμών, το γκρι χρώμα αποτελεί το νέο υλικό το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την ολοκλήρωση των κίωνων)

Στα ανατολικά στο μεσαίο άνδρηρο υπάρχει ένας ναός αφιερωμένος στον Απόλλωνα ο οποίος σύμφωνα με τον Herzog εικάζεται ότι είναι χτισμένος πάνω σε ένα αρχαιότερο οικοδόμημα. Τυπικός ναός περιπτέρου με 6x9 κίονες κορινθιακού ρυθμού. Η αναστήλωση του άρχισε το 1938 με βάση τα σχέδια του Raolini, προέβλεπε την αποκατάσταση της βορειοανατολικής γωνίας και ένα τμήμα του σηκού, ενώ η καινούρια κιονοστοιχία διακόπηκε στην αποκατάσταση αυθεντικών θραυσμάτων από τη γωνία του αετώματος και το θριγκό. Πολλές εργασίες διακόπηκαν ωστόσο εξαιτίας του πολέμου αφήνοντας το κτίριο ημιτελές.¹¹⁸

¹¹⁸ Δήμητρης Μποσνάκης, *Το Ασκληπιείο της Κω*, Αθήνα 2014, Υπουργείο Πολιτισμού και αθλητισμού Αρχαιολογικό Ινστιτούτο σπουδών. Σελ.54-56.

3.2.12. ΒΩΜΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ

Περιγραφή:

Ο Βωμός του Διονύσου έχει το τυπικό σχήμα Π. Σε ένα άρθρο του Morricone ο βωμός χρονολογείται στη λεγόμενη «περίοδο του μαρμάρου» και συγκεκριμένα το 2^ο αιώνα π.Χ. Αρκετές ζημιές παρουσιάστηκαν μετά το σεισμό του 142 μ.Χ. οι οποίες επισκευάστηκαν τμηματικά.¹¹⁹ Ένας βωμός αφιερωμένος σε θυσίες ζώων ελληνιστικής περιόδου, στον οποίο είχαν τοποθετηθεί διάφορα αγάλματα περιμετρικά. Μεγάλες ομοιότητες υπάρχουν στην κατασκευή του βωμού με κτίσματα του λιμανιού, ενός ναού στα βορειοανατολικά, αλλά και σημαντικό ρόλο παίζει η τοποθεσία τους στο επίπεδο των ελληνιστικών κτισμάτων της πόλης. Με βάση τον Morricone για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε μάρμαρο από το λατομείο του Δίκαιου, όπου πρώτες ενδείξεις εξόρυξης χρονολογούνται τέλη 3^{ου} ή αρχές 2^{ου} αιώνα π.Χ.¹²⁰

Εικόνα142. Αριστερά Βωμός του Διονύσου κατά την διάρκεια της ανασκαφής 1938, δεξιά σημερινή εικόνα του Βωμού ,Πηγή: αριστερή- La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ.122,δεξιά- φωτογράφιση Ζ.Τ.

¹¹⁹Hatzivasileiou, *History of the island of Kos* second printing Kos 2015,pg 187189

¹²⁰ Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, *Ο βωμός του Διονύσου στην Κω -Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1987 , Υπουργείο Πολιτισμού, Δημοσιεύματα του αρχαιολογικού δελτίου ,αρ.34.σελ 19-25,222-225

Ανακαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Laurenzi το 1935, μετά την εύρεση τριών κομματιών του λίθου μιας ζωοφόρου κοντά στα θεμέλια ενός οικοδομήματος στο νοτιοανατολικό τομέα της αρχαίας πόλης. Μέσα από την ομοιότητα των ανάγλυφων των τριών λίθων (διονυσιακός κύκλος), με τις εντειχισμένες λίθους του κάστρου, ο Laurenzi συμπέρανε ότι και οι λίθοι του κάστρου προέρχονται από την ίδια ζωοφόρο. Με βάση τις παραστάσεις των ανάγλυφων υπέθεσε ότι το οικοδόμημα πρέπει να αποτελούσε βωμό του Διονύσου.

Εσωτερικά υπήρχε ένα θρανίο όπου από μπροστά τοποθετείται η πρόθυση. Ένα κεκλιμένο επίπεδο οδηγούσε στην είσοδο του βωμού, ενώ πάνω από την τράπεζα μια ζωοφόρος κοσμούσε το εσωτερικό του. Ο διάκοσμος κάλυπτε όλη την εξωτερική πλευρά του καθώς και τα εσωτερικά. Σήμερα σώζεται το ορθογώνιο κρηπίδωμα, το κεκλιμένο επίπεδο και ένας εγκάρσιος τοίχος κατασκευασμένος από αργολιθοδομή. Η ζωοφόρος αυτή απεικόνιζε μια μάχη των Αμαζόνων, Σατύρους, Σειληνούς και μια παράσταση με το θεό Διόνυσο. Αυτή η ζωοφόρος σήμερα βρίσκεται στο Κάστρο.

Εικόνα 143.Βωμός του Διονύσου, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ.

Εικόνα 144. Βωμός του Διονύσου, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ.

Αξίζει να αναφέρουμε πώς η ομοιότητα του βωμού με άλλα οικοδομήματα στην περιοχή του λιμανιού επιβεβαιώνεται από πολλά στοιχεία όπως για παράδειγμα τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί (πωρόπετρα μαλακή-σκληρή, κροκάλες) για την υποθεμελίωση ενώ και στην ανωδομή χρησιμοποιήθηκε συνδυασμός λευκού μαρμάρου με γκριζογάλανα στοιχεία. Σαν βωμός παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες στις τεχνικές όπως το σχήμα Π, στην επεξεργασία υλικών, τόσο με άλλους ναούς όπως αυτός της Αφροδίτης και του Ηρακλή στην αρχαία αγορά, ενώ τέλος παρουσιάζει συνάφεια με τους συνδέσμους του ναού του Τεμένους του Ασκληπιείου.

Εικόνα 145. Βωμός του Διονύσου πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ

Η επέμβαση των Ιταλών

Πολλές αναφορές για τις ιταλικές επεμβάσεις δεν υπάρχουν καθώς πολλά από τα αρχεία έχουν καταστραφεί με αποτέλεσμα να μην προσφέρουν αρκετό υλικό στην παρούσα εργασία. Ωστόσο είναι ορατές και αναγνωρίσιμες κάποιες επεμβάσεις, όπως αυτές της συρραφής με λίθους *in situ* και επαναχρησιμοποίησης των λίθων οι οποίες διακρίνονται από τις κατεργασίες των επιφανειών στο πλαίσιο της αποκατάστασης. Δεν έχουμε ωστόσο νέες προσθήκες παρά μόνο έναν εγκάρσιο τοίχο αντιστήριξης από αργολιθοδομή ο οποίος δεν έχει υποστεί αισθητές αλλαγές.

3.2.13. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΓΑΒΡΙΗΛ

Περιγραφή:

Ανακαλύφθηκε το 1935 κατά τη διάρκεια εργασιών από τους Ιταλούς και το όνομά της δόθηκε από τους κατοίκους γιατί στη θέση εκείνη υπήρχε το εκκλησάκι του Αγίου Γαβριήλ που κατερρευσσε στο σεισμό του 1933. Βρίσκεται στην περιοχή Ψαλίδι και πρόκειται για μια βασιλική με τρίκογχο ιερό βήμα, ορθογώνιο νάρθηκα και εξωνάρθηκα στα δυτικά. Στη νότια πλευρά βρίσκουμε το βαπτιστήριο με σταυρόσχημη λίθινη κολυμπήθρα. Στον προθάλαμο του βαπτιστηρίου υπάρχει ψηφιδωτό δάπεδο, ενώ υπάρχουν επίσης πολλά μαρμάρινα δάπεδα μικρότερες πήλινες και πολύχρωμα εξαγωνικά και τετράγωνα μαρμαροθετήματα. Στη νοτιοδυτική πλευρά υπάρχει τμήμα ρωμαϊκών λουτρών. Οι ανασκαφικές εργασίες έδειξαν πως ήταν κατασκευασμένο από τοπικά υλικά όπως αμυγδαλόπετρα, σιδηρόπετρα, πρασινόπετρα και τραχίτη από τα λατομεία της περιοχής.¹²¹

¹²¹ Baldini Isabella, Livadiotti Monica, *Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele*, Studi e scavi nuova serie 28, Università di Bologna dipartimento di archeologia. 2011.

Εικόνα 146. Αριστερά Το συγκρότημα της βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ, πηγή- Baldini Isabella, Livadiotti Monica, *Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28*, Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011.δεξιά σημερινή εικόνα της περιοχής πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ

Η επέμβαση των Ιταλών

Στο πλαίσιο των αποκαταστάσεων από τους Ιταλούς έγιναν εργασίες αναστήλωσης στην δομή των τοίχων και αρχιτεκτονικών μελών επιδιώκοντας την γενικότερη αναδιαμόρφωση του χώρου. Οι Ιταλοί μηχανικοί κατασκεύασαν ένα αποστραγγιστικό έργο για την απομάκρυνση των νερών της βροχής. Το πήλινο κανάλι το οποίο κατασκευάστηκε οδηγούσε τα νερά προς τη θάλασσα αφού πρώτα είχε αποκολληθεί και επανατοποθετηθεί το ψηφιδωτό ανατολικά της τωρινής ασφίδας. Ωστόσο η έλλειψη στοιχείων και πληροφοριών δεν επαρκούν για την συγκεκριμένη μελέτη και σχολιασμό του μνημείου. Περίπου γύρω στο 1942 έγινε μια τμηματική αναστήλωση των κιόνων από το κεντρικό τμήμα αλλά και του πρεσβυτερίου, των οποίων τα κομμάτια επανασυντέθηκαν με τσιμέντο, μια τεχνική ιδιαίτερα διαδεδομένη εκείνη την περίοδο. Με την κατασκευή του νέου ασφαλτοστρωμένου δρόμου καταργήθηκε το αποστραγγιστικό κανάλι και ο χώρος της βασιλικής από τότε λιμνάζει.¹²²

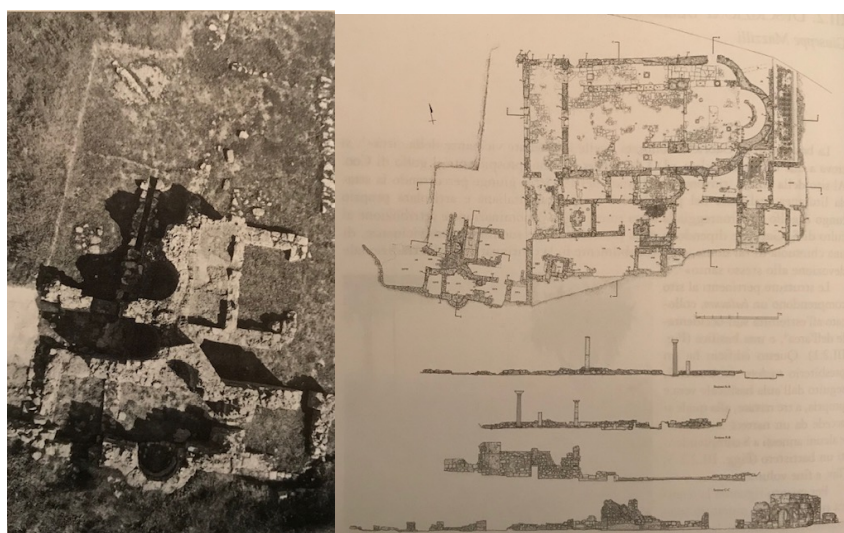
¹²² Baldini Isabella, Livadiotti Monica, *Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28*, Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011.

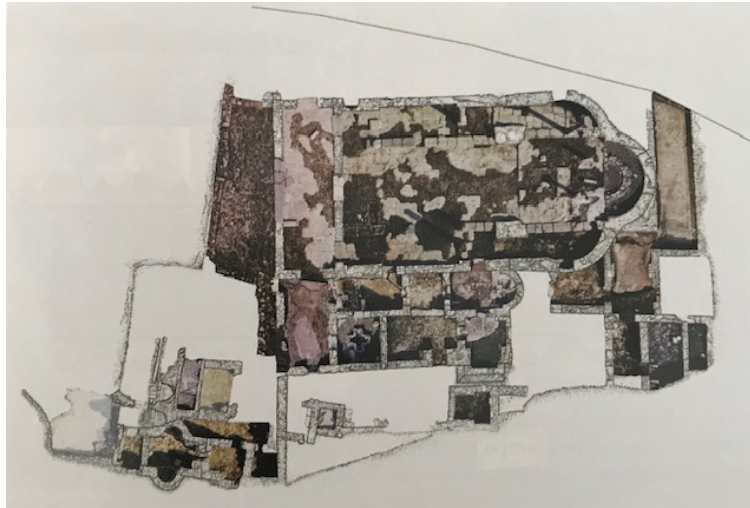
Εικόνα 147. Εικόνα πριν και μετά τις εργασίες αποκατάστασης ενός από τους κίονες της βασιλικής, επισημάνση διάκρισης νέου με αρχαίο υλικό αποκατάστασης(ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

Εικόνα 148. Εικόνα των κίωνων της βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ, **πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ

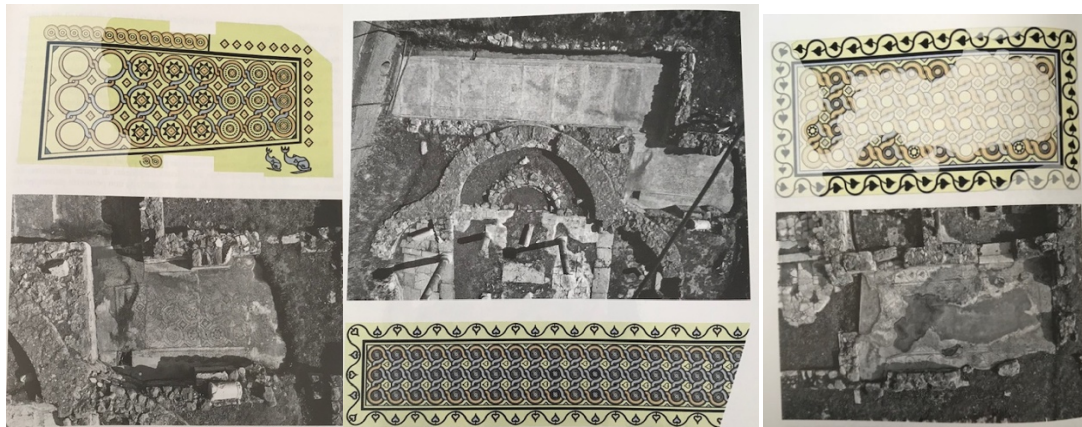

Εικόνα 149. Απεικονίσεις της βασιλικής σε κάτοψη και συνολικά προφίλ των ερειπίων.
Πηγή: Baldini Isabella, Livadiotti Monica, Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28, Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011.

Εικόνα 150. Ο επιδαπέδιος διακόσμος σύμφωνα με το πως ήταν ο ναός του Αγίου Γαβριήλ,
Πηγή: Baldini Isabella, Livadiotti Monica, Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28, Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011. σελ.201

Τα ευρήματα από τις εργασίες ανασκαφής έφεραν στο φως έναν πλούσιο ψηφιδωτό διάκοσμο με πολλά σχέδια γεωμετρικά, κύκλοι, αστέρια, τετράγωνα, ρόμβοι και τετράφυλλα εγκυβωτισμένα μέσα σε κύκλους, παραλληλόγραμμα όλα αυτά ψηφιδωτά τεχνικής opus sectile.

Εικόνα151. .Αεροφωτογραφίες των επιπέδων και των τομών με τα σχέδια του μωσαϊκού διακόσμου του ναού του Αγίου Γαβριήλ.

3.2.14. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Περιγραφή:

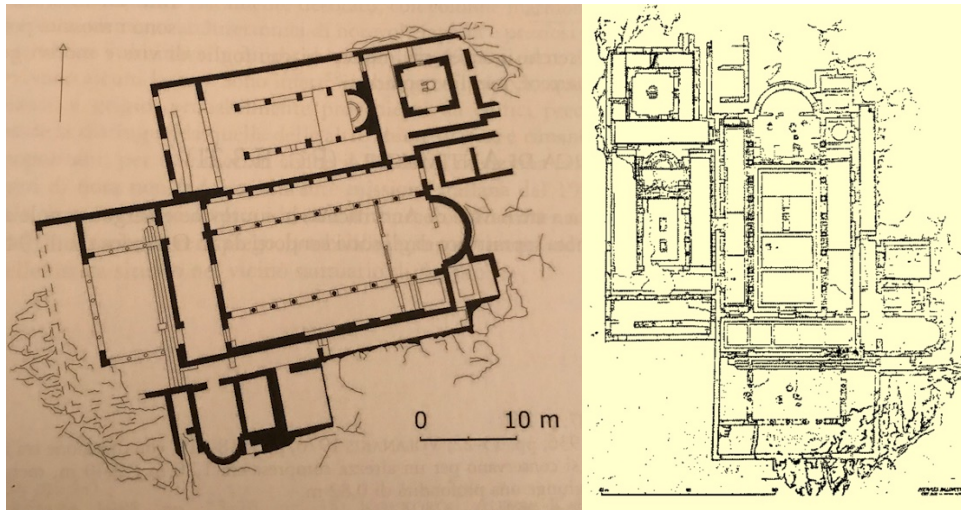
Η μεγάλη βασιλική ανακαλύφθηκε από τον αρχαιολόγο Luciano Laurenzi το 1932 και η κατασκευή του χρονολογείται γύρω στο 469 και 554 μ.Χ. Αποτελεί έναν τρίκλιτο

ναό με κίονες κατασκευασμένους από μάρμαρο λευκό με ιωνικά κιονόκρανα με επίθυμα, του οποίου η πρόσβαση γινόταν από τη θάλασσα και από μια αμμώδη ξηρά.

Πλούσια ψηφιδωτά με ποικίλα γεωμετρικά, φυτικά και άλλα σχέδια κοσμούσαν τον νάρθηκα, τον κύριο ναό, αλλά και τον χώρο του βαπτιστηρίου, ενώ τα δάπεδα του παρουσιάζουν μια πλούσια ποικιλία πολλών και ζωντανών χρωμάτων, καθώς σε πολλά από αυτά παρουσιάζονται και ζωόμορφες φιγούρες. Τέλος οι εργασίες έχουν φέρει στο φως δυο επιγραφικά ψηφιδωτά τα οποία ακόμα μέχρι και σήμερα δεν έχουν δημοσιευτεί. Στο Βόρειο τμήμα υπήρχε μια πόρτα η οποία οδηγούσε σε μια μικρότερη βασιλική την οποία ανακάλυψε ο Ιταλός αρχαιολόγος Hermes Balducci το 1935. Αυτό ήταν το παρεκκλήσι του νεκροταφείου που υπήρχε εκεί, το οποίο δικαίως ο Morricone το είχε ονομάσει «Νεκρική Βασιλική».

Εικόνα152. Κως, Κέφαλος, Βασιλική του Αγίου Στεφάνου με φανερά τα ευρήματα του μωσαϊκού επιδαπέδιου διακόσμου. **Πηγή:** *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, *La ricerca archeologica*, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg82.

Εικόνα153. Βασιλική του Αγίου Στεφάνου, σχέδιο G. Conto.

Πηγή: Baldini Isabella, Livadiotti Monica, *Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28*, Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011.

Οι εργασίες αναστήλωσης των Ιταλών αρχιτεκτόνων και μηχανικών περιλάμβαναν την αναστήλωση με κιονοστοιχίες από μάρμαρο και μονζονίτη του Δίκαιου. Η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος εντοπίζεται ιδιαίτερα και εδώ όπως και ε πολλά μνημεία της Κω εμφανίζοντας και παθολογία. Συγκεκριμένα στη βασιλική του Αγίου Στεφάνου, οι εργασίες αποκατάστασης είναι πιο εμφανείς, η παθολογία η οποία έχει προκληθεί από τη συμπεριφορά του οπλισμένου σκυροδέματος το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί έχει επηρεάσει την πέτρα αρκετά. Πιο συγκεκριμένα στα σημεία που είναι εκτεθειμένο το μνημείο στο θαλασσινό νερό το οποίο προκαλεί οξείδωση του σιδήρου, επιταχύνεται η καταστροφή των μικροδομών οδηγώντας σε σταδιακή αλλοίωση και μη αναστρεψιμότητα των επεμβάσεων, κάτι το οποίο έχει συμβεί και στην περίπτωση των κιόνων της βασιλικής του Αγίου Στεφάνου.¹²³

¹²³ Baldini Isabella, Livadiotti Monica, *Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28*, Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011.

Εικόνα154. Κως, Κέφαλος, Βασιλική Αγίου Στεφάνου σήμερα
Πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ, αποκατάστασης. Επισημάνση διάκρισης νέων με αρχαία στοιχεία αποκατάστασης
(ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών οι οποίες οριοθετούν το νέο -άνω-από το παλιό -κάτω υλικό)

3.2.15 ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΗΣ ΚΩ

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στην Κω οι Ιταλοί από τον Giro Drago, τον Luciano Laurenzi και το Luigi Morricone, έφεραν στο φως ένα μεγάλο αριθμό μωσαϊκών ρωμαϊκής αλλά και ελληνιστικής περιόδου.

Εικόνα 155. Κως, στην περιοχή της πλατείας, επιδαπέδιο μωσαϊκό με τεχνική opus sectile πριν την απόσπασή του, σήμερα βρίσκεται στο Κάστρο της Ρόδου,**Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 174.

Μερικά από αυτά τα ψηφιδωτά μεταφέρθηκαν το 1938 στην Ρόδο και αποκαταστάθηκαν με σκοπό την χρήση τους στη διακόσμηση του δαπέδου του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου.¹²⁴ Μερικά ωστόσο παρέμειναν στο σημείο στο

¹²⁴ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το εγκαταλελειμμένο και μετασκευασμένο σε φυλακές Παλάτι του μεγάλου Μαγίστρου, δεν είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους μελετητές. Ο πρώτος που ασχολήθηκε με τη μελέτη του ήταν ο Γάλλος αρχιτέκτονας A. Gabriel. Οι πρώτες επεμβάσεις με στόχο την ανάδειξη των σωζόμενων τμημάτων του Παλατιού ξεκίνησαν το 1927. Στερεωτικά έργα έγιναν σε τμήματα της δυτικής πλευράς του μνημείου, το δεύτερο εξάμηνο του 1934, κάτω από την καθοδήγηση του Loiacono. Οι εργασίες αυτές σχετίζονταν είτε με αντικαταστάσεις λίθων με νέους ίδιας προέλευσης, είτε με διάλυση και ανακατασκευή τους, είτε με διαφορών ειδών ενισχύσεις, όπως τσιμεντενέσεις, αλλά και διάφορες αντιστηρίξεις. Η αναστήλωση του Παλατιού από τον de Vecchi, σχετιζόταν άμεσα με τα ζητήματα της πολιτικής της «αποτύπωσης σε λίθο». Η επιβεβαίωση της ισχύος, το μνημειώδες του Παλατιού, η εξουσία και η διαχρονικότητα του μέσω της λίθινης κατασκευής δεν ήταν άλλη από το ίδιο το κτήριο που συμβόλιζε την λατινική κυριαρχία στην Ανατολή, βασικά στοιχεία τα οποία αποκρυστάλλωνε και υπογράμμιζε το αναστηλωμένο Παλάτι, ακόμα και αν δεν ήταν ακριβώς το ίδιο. Μέσω αυτής της απόφασης εκφράστηκε και ο έφορος Luciano Laurenzi, ο οποίος υποστήριζε τη σημασία της διδακτικής αξίας των αρχαίων μνημείων, ώστε να υπάρχει δυνατότητα πλήρους αποκατάστασής τους, ακόμα και όταν τα στοιχεία για την αρχική τους μορφή είναι ελλιπή. Η παρουσία του Laurenzi, συνέπεσε με τη διακυβέρνηση των Νησιών από τον De Vecchi και έπαιξε καθοριστικό ρόλο όχι μόνο στην εξέλιξη των εργασιών στο Παλάτι, αλλά και τόσο στις αναστηλώσεις των αρχαιολογικών μνημείων, όσο και στις ευρύτατες ανακατασκευές κατοικιών σε ιπποτικό ύψος, κυρίως

οποίο βρέθηκαν όπως στην Ρωμαϊκή Οικία (Casa Romana) ενώ κάποια αποκολλήθηκαν ώστε να μπορέσουν να τα προστατέψουν. Ο μεγάλος αριθμός των ψηφιδωτών υπογραμμίζει μια παράδοση καλλιτεχνική από την ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο.¹²⁵

Εικόνα 156.Κως, Ρωμαϊκή Οικία, Το εμβληματικό μωσαϊκό με τεχνική opus vermiculatum, σήμερα εκτίθεται στο μουσείο της Κω και το μωσαϊκό της αυλής. ,**Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 174

Εικόνα157.Κως, Ρωμαϊκή Οικία, Το εμβληματικό μωσαϊκό με τεχνική opus vermiculatum, σήμερα εκτίθεται στο μουσείο της Κω και το μωσαϊκό της αυλής ,**Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 174.

στο δυτικότερο τμήμα της Οδού Ιπποτών. Η αποκατάσταση του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, η οποία χρονολογείται στις αρχές του 1937 και ολοκληρώθηκε την άνοιξη του 1940, αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς και του τρόπου προσέγγισης της κτήσης αυτής της Ανατολικής Μεσογείου αυτή την περίοδο, με σκοπό την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων στόχων.

¹²⁵ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso trail 1912 e il1948 ,La ricercar archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali*,Atene 1997 pg 174-181

Ωστόσο στο πλαίσιο των καταγραφών δημιουργούνται μεγάλα κενά κατά τη διάρκεια των πολέμων πράγμα που δυσκολεύει και την περισυλλογή πληροφοριών σχετικά με τη δομή αλλά και την αρχιτεκτονική.

Οι τοίχοι με τους οποίους συνδέονταν τα ψηφιδωτά διατηρήθηκαν ελάχιστα ενώ σε κάποιες περιπτώσεις καταστράφηκαν ολοσχερώς. Έρευνες έδειξαν πως ψηφιδωτά που προέρχονταν από το ίδιο κτίριο εκτείνονταν και σε άλλες τοποθεσίες βάσει τοπογραφικών ενδείξεων γεγονός που υποδηλώνει την μετεγκατάστασή τους στον αστικό ιστό της πόλης. Ο διάκοσμος και το θέμα που έχει επιλεγεί σε ορισμένα μας δίνει διάφορα στοιχεία για την περίοδο κατασκευής τους, όπως για παράδειγμα ένα σπουδαίο ψηφιδωτό ελληνιστικής περιόδου ή πριν την αυτοκρατορική εποχή το οποίο βρίσκεται στην Ρωμαϊκή οικία και παρουσιάζει μορφές ψαριών. Δεδομένης της παραγωγής μωσαϊκών της παλαιοχριστιανικής περιόδου, στην Κω το μοτίβο ταιριάζει σε νησιώτικο (ψάρια) και μικρασιατικό με μια ιδιαίτερη προτίμηση σε σχέδια τα οποία πλέκονται δημιουργώντας περίπλοκες στροφές και σχήματα. Άλλα χαρακτηριστικά μοτίβα είναι σχέδια δελφινιών με ιδιαίτερη παρουσία στην περιοχή της Κω υπογραμμίζοντας μια καλλιτεχνική παράδοση, η οποία χρονολογείται την ρωμαϊκή περίοδο, όπου διαφαίνονται δυο διαφορετικά χρώματα τα οποία διακοσμούσαν τις φιγούρες και άλλα γεωμετρικά σχέδια.¹²⁶

Εικόνα158.Κως ,αριστερά, ενδεικτικά σχέδια ψηφιδωτού διακόσμου

Πηγή: *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 179 ,Δεξιά δύο φωτογραφίες με τον ψηφιακό διάκοσμο στην περιοχή της εισόδου της βασιλικής.,**Πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ

Τα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά τα οποία διατηρούνταν στη Ρόδο στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, με προέλευση από την Κω αποτελούν σημαντική

¹²⁶ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso trail 1912 e il1948 ,La ricercar archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali*,Atene 1997 pg 174-181

πηγή πληροφοριών σχετικά με τις τεχνικές αποκατάστασης οι οποίες εφαρμόστηκαν στα τέλη του '30. Οι τεχνικές αποκατάστασης εφαρμόστηκαν πολύ λίγο σε κάποιες περιπτώσεις σε αντίθεση με την αρχική μορφή τους δημιουργώντας έτσι, νέες συλλογές ψηφιδωτών δημιουργημένες τη στιγμή της μεταφοράς τους στο Παλάτι ανάμεσα στο 1938-39. Οι τεχνίτες εφάρμοζαν δυο τεχνικές, η μια του εργαστηρίου του Pietre Dure της Φλωρεντίας, του Antonio Freni και του Vittorio Toti και η άλλη *in situ*. Η δεξιοτεχνία αυτών ωστόσο οδήγησε σε αποτελέσματα εντυπωσιακά, καθιστώντας δύσκολη την ικανότητα διάκρισης του πρωτότυπου κομματιού και αυτού που έχει αποκατασταθεί

Εικόνα 159. Ρόδος, Palazzo del Gran Maestro, εν ώρα εργασίας πάνω από ψηφιδωτό, ο τέταρτος στα δεξιά είναι ο Vittorio Toti. πηγή La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 181

Στα τέλη του 1934, ο Laurenzi, υπεύθυνος των ανασκαφών στα Δωδεκάνησα ζήτησε από τον διευθυντή του εργαστηρίου να απομακρυνθούν τα μωσαϊκά με σκοπό την αποκατάστασή τους ενώ στην Κω η διατήρηση των ευρημάτων *in situ* ακολουθούσε τους κανόνες. Όπως αναφέρει και ο Morricone, οι αποκαταστάσεις ήταν αναγκαίες και δεν γινόταν να αποφευχθούν.

Το παράδειγμα του ψηφιδωτού στην Ρωμαϊκή Οικία με τεχνική *opus vermiculatum* το οποίο βρίσκεται στο Μουσείο της Κω, παρουσιάζει μια μορφή αποκατάστασης με πρωτοπόρα τεχνική, γεμίζοντας απλά τα κενά με ένα ουδέτερο χρώμα και όχι μέσω

επανένταξης τμημάτων όπως γινόταν μέχρι πρότινος. Μετά τον σεισμό το 1933 και τις καταστροφές που δημιούργησε όπως αναφέρει και ο Morricone ήταν πολύ δύσκολο να αποκατασταθούν ορισμένα ψηφιδωτά *in situ*. Το νέο ρυθμιστικό σχέδιο του 1934, προϋπόθετε τον εκ νέου σχεδιασμό, αποκατάσταση και διαχωρισμό της πόλης σε ζώνες με εργασίες και επεμβάσεις και στην περιοχή των αρχαιολογικών χώρων με σκοπό την ανάδειξη των ευρημάτων αλλά και των ψηφιδωτών.¹²⁷

Εικόνα 160α, 160β. Κως, ανασκαφές στην όδο Κρότσε και ανακάλυψη ενός παλαιοχριστιανικού μωσαϊκού, σήμερα βρίσκεται στην αίθουσα του τρόπαιου στο Παλάτι των Ιπποτών της Ρόδου. Ανακαλύπτοντας ταυτόχρονα κάτω από αυτό ένα ψηφιδωτό ρωμαϊκής περιόδου, το οποίο βρίσκεται σε ένα δεύτερο δωμάτιο του Παλατιού της ρόδου. Προσπάθειες απομάκρυνσης του ρωμαϊκού ψηφιδωτού. **Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ.178

Σχετικά με την αποκατάσταση των ψηφιδωτών αξίζει να αναφερθεί η παρουσία του Vittorio Toti, ο οποίος διαδέχθηκε στην ουσία τον Antonio Freni, μια εξίσου σημαντική προσωπικότητα η οποία συνεισέφερε πολύ στη προσπάθεια αυτή.¹²⁸

¹²⁷ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso trail 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997 pg 174-181

¹²⁸ Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso trail 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, Atene 1997 pg 182-184

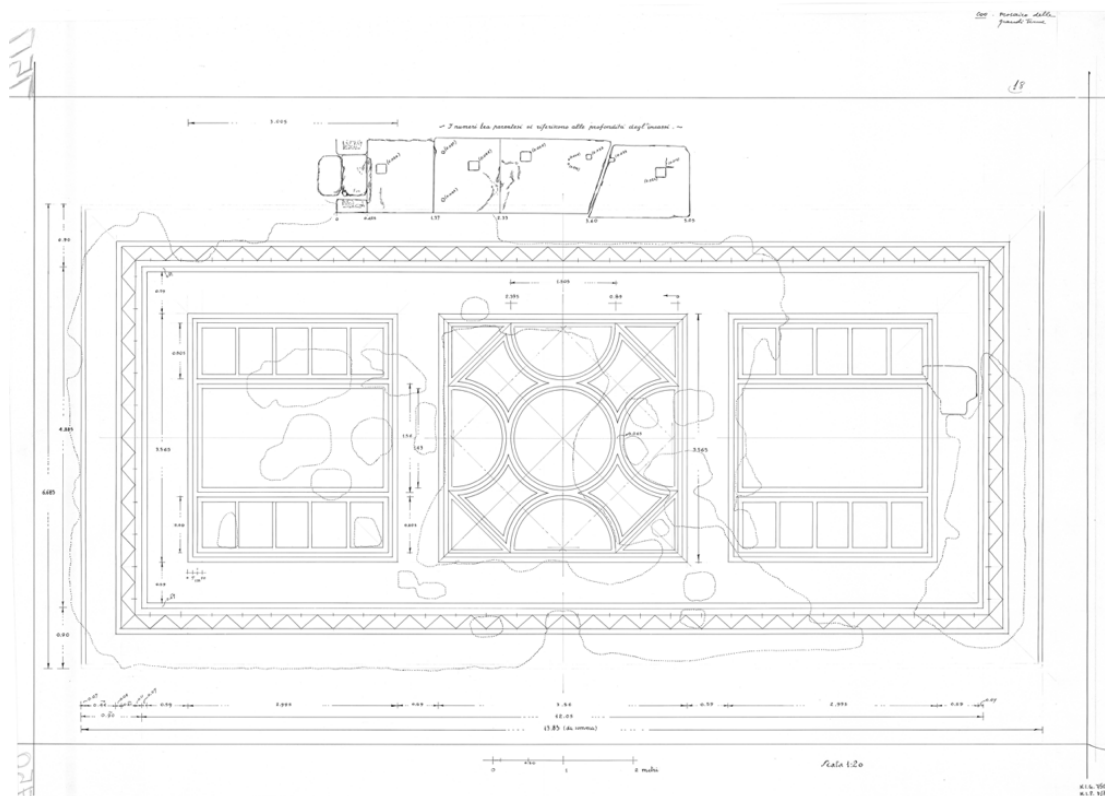

Εικόνα 161. Ρόδος, Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, Vittorio Toti εν' ώρα δουλειάς πάνω σε ένα ψηφιδωτό προερχόμενο από την Κω και μετεγκατεστημένο. Πηγή *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, *La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali*, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ.184

Στο πλαίσιο της καταγραφής των ευρημάτων ο Laurenzi σε επιστολή του αναφέρει στον Freni «*πως στην Κω έχουν ανακαλυφθεί-ανασκαφεί ψηφιδωτά σε αριθμό τόσο μεγάλο όπου το εργαστήριο των τεχνικών για τα ψηφιδωτά θα τους είναι αναγκαίο για τουλάχιστον ένα εξάμηνο*». Ο Freni έμεινε στην Κω για τρεις μήνες και το 1937 για έξι μήνες, αλλά η δουλειά η οποία έπρεπε να γίνει κράτησε πολύ περισσότερο.

Ο Freni επιθυμώντας να ενημερώσει μέσω επιστολής για τη μέχρι τότε πορεία των εργασιών αποκατάστασης αναφέρει χαρακτηριστικά πως *σε ένα εργαστήριο για κεραμικά που έχει δημιουργήσει εργάζεται με τη βοήθεια του γιου του, ενός Έλληνα, ενός τούρκου και δύο κυριών, μιας Ελληνίδας και μιας με τουρκικής καταγωγής έχοντας καλύψει ένα μεγάλο μέρος εργασιών*. Έχοντας αναλάβει την προστασία της πολιτιστικής αρχαιολογικής κληρονομιάς της Κω, αγάλματα, επιγραφές, κεραμικά της γεωμετρικής περιόδου και άλλα διάφορα στοιχεία ακολουθεί η περίοδος των εργασιών του διαδόχου του του Toti. Η υπηρεσία του Toti και η παρουσία του επιβεβαιώνεται από τον ίδιο τον Morricone, ο οποίος με ένα γράμμα του στο υπουργείο Ρ.Ι. αναφέρει χαρακτηριστικά *πώς ο Toti έχει μετατεθεί από εμένα στην Κω για σημαντικούς λόγους σχετικούς με την προστασία της πολιτιστικής αρχαιολογικής κληρονομιάς και δεν έχει δοθεί ακόμα στην καινούρια ελληνική διοίκηση... ο Toti όμως έχει ήδη αποκτήσει την εμπιστοσύνη της καινούριας*

ελληνικής διοίκησης, και του έχουν ήδη ανατεθεί καθήκοντα σημαντικών αποκαταστάσεων σε μωσαϊκά παλαιοχριστιανικά, αλλά και σε τοιχογραφίες από εκκλησίες βυζαντινές της Ρόδου, εργασίες οι οποίες μπορούν να επισημοποιήσουν και να υπογράψουν την εμπειρία και την άριστη τεχνογνωσία του...¹²⁹ Αργότερα ο Toti μεταφέρθηκε στην Ρόδο όπου και εγκαταστάθηκε και ασχολήθηκε με το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου και την αποκατάσταση των ψηφιδωτών, ενώ το 1940-42 επέστρεψε πάλι στην Κω για ένα διάστημα αναλαμβάνοντας όλες τις αρχαιότητες της μαζί με έναν επιθεωρητή από την Αθήνα ο οποίος ήταν ήδη εκεί. Μια προσωπικότητα η οποία αποτέλεσε πολύ σημαντικό παράγοντα στο πλαίσιο των αποκαταστάσεων, αλλά υπήρξε και πολύ σημαντική παρουσία για την Ελλάδα γενικότερα.

Εικόνα163. Ψηφιδωτό της οικίας του Σίληνού στην πόλη της Κω. ,δεξιά ψηφιδωτό με σχέδια ψαριών από τη Ρωμαϊκή Οικία σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Κω, πηγή: φωτογράφιση Σοφίας Καραγιάννη

Παρακάτω παρουσιάζονται τρεις πίνακες από τους οποίους διαφαίνεται μια συγκεντρωτική καταγραφή των μνημείων, των επεμβάσεων αλλά και αστοχιών οι οποίες εντοπίζονται σε αυτά.

3.2.16 Πίνακες 1,2,3

ΜΝΗΜΕΙΟ	ΑΙΩΝΑΣ	ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣ Η	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΕΠΕΜΒΑΣΗΣ	ΑΣΤΟΧΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ
ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ	4 ^{ος} π.Χ.	1937-1938- 1942	Ανύψωση τοιχών-κιόνων, χρήση πυλώνων οπλισμένου σκυρόδεματος για αποκατάσταση τοιχών καθώς και ανακατασκευή αυτών, αναστήλωση κιόνων με χρήση υλικών όπως τραβερτίν καθώς και οπλισμένο σκυρόδεμα για σύνδεση αρχιτεκτονικών μελών, ανάταξη τόξων	Φθορές στα μαρμάρινα στοιχεία, ρηγματώσεις υλικών λόγω οπλισμένου σκυροδέματος, λόγω δυνάμεων όπου ασκούνταν στα αρχιτεκτονικά μέλη
ΩΔΕΙΟ	2 ^{ος} μ.Χ	1930	Ανακατασκευή και συντήρηση εδωλίων, χρήση μαρμάρου για επένδυση του κοίλου, συμπλήρωση τμημάτων και αρμολογήματος,	Προχειρότητα κατασκευής, λανθασμένη επιλογή τσιμεντοκονιάματος, ανάγκη συντηρήσεις επιχρισμάτων και υποστρωμάτων τους.
ΒΩΜΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΥ	2 ^{ος} π.Χ.	1935-1938	Συρραφή λίθων in situ, επαναχρήσεις λίθων, προσθήκη εγκάρσιου τοίχους αντιστήριξης	Πολλά από τα ευρήματα έχουν τοποθετηθεί και σε άλλα μνημεία του νησιού πράγμα που οδηγεί σε ελλιπή γνώση της τελικής μορφής του αλλά και ακριβής θέσης των θραυσμάτων. Οι κατεργασίες των επιφανειών οδηγούν σε αλλοίωση της μορφής των μελών.

ΡΩΜΑΪΚΗ ΟΙΚΙΑ	2 ^{ος} -3 ^{ος} μ.Χ	1938-1940	Ανάπτυξη καθ' ύψος των χώρων, ενίσχυση μέσων-κενών με θραύσματα ή οπλισμένο σκυρόδεμα, αποκαταστάσεις τοιχογραφιών, μωσαϊκών, ορθομαρμαφρώσεις	Αλλοίωση στρωματογραφίας στη βάση των ερειπίων, έντονες μηχανικές καταπονήσεις στα επιχρίσματα λόγω οπλισμένου σκυροδέματος, αντιδράσεις των υλικών είτε λόγω οξείδωσης είτε άλλων προβλημάτων, ανάγκη συμπλήρωσης-σφράγισης των αρθρώσεων.
ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΩ	4 ^{ος} π.Χ	1934	Αποκατάσταση μωσαϊκού διακόσμου, επανασύνθεση των θραυσμάτων	Φθορές επιφανειών λόγω λιθολόγησης.
ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΩ	2 ^{ος} π.Χ.		Αναστήλωση στοάς χρήση συνδετήριων στοιχείων μεταξύ λίθων, λιθολόγηση, επανάχρηση λίθων, δημιουργία εντορμιών, επανασύνθεση τμημάτων	Φθορά των επιφανειών λόγω λιθολόγησης, πιθανή χρήση αρχιτεκτονικών μελών σε ομόλογες θέσεις και όχι αυθεντικές με αποτέλεσμα την απώλεια πληροφοριών σχετικών με τα μνημεία.
ΣΤΟΑ ΛΙΜΕΝΟΣ	3 ^{ος} - 4 ^{ος} π.Χ	-	Διάνοιξη περιβάλλοντος χώρου, συντήρηση μωσαϊκού διακόσμου, επανάχρηση και επανατοποθέτηση μελών.	Κατεργασία και φθορά των επιφανειών καθώς και πιθανή επανατοποθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών σε θέσεις ομόλογες και όχι αυθεντικές.
ΙΑΜΑΤΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ	2 ^{ος} -3 ^{ος}	1938-1940	Συντήρηση μωσαϊκού διακόσμου, αποκατάσταση και αναστήλωση με χρήση μαρμάρου	Ελλιπή στοιχεία
ΑΡΧΑΙΟ ΣΤΑΔΙΟ	-	1942	Δημιουργία κατασκευής διάνοιξη της εισόδου του	Ελλιπή στοιχεία

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ	Ελληνιστικής εποχής	1940	Οπλισμένο σκυρόδεμα , ανασύνθεση τμημάτων με ένθετους οπλισμούς,χρήση μεταλλικών στοιχείων,δημιουργία εντορμιών	Έντονες ρηγματώσεις λόγω μηχανικών τάσεων που ασκεί το οπλισμένο σκυρόδεμα
ΝΥΜΦΑΙΟ	-	1938-39	Χρήση οπλισμένου σκυροδέματος,ενισχυτικά στοιχεία,ανάταξη τόξων , χρήση μαρμάρου	Ρηγματώσεις λόγω οπλισμένου σκυροδέματος,οξειδώσεις μεταλλικών στοιχείων.
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ	469-554 μ.Χ	-	Οπλισμένο σκυρόδεμα για αναστήλωση κίωνων και ανασύνθεση υλικού	Οξείδωση των μεταλλικών ενισχύσεων λόγω τοποθέτησής τους δίπλα σε θάλασσα ,ρηγματώσεις λόγω μηχανικών τάσεων οπλισμένου σκυροδέματος ,μη αναστρεψιμότητα της δομής της πέτρας
ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙ Ο ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΠΡΟΔΡΟΜΟ Υ 'ΤΑ ΕΠΤΑ ΒΗΜΑΤΑ'	7 ^{ος} -8 ^{ος} μ.Χ	1942-43	Αποκατάσταση τοιχογραφιών με απομάκρυνση και προσπάθεια αποσυναρμολόγησης,κατα σκευή στέγης,	Εμφανή διάκριση των παλιότερων και των νέων προσθηκών.
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙ ΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΓΑΒΡΙΗΛ	-	1942	Επανασύνθεση στοιχείων με χρήση τσιμέντου,αποκατάσταση και συντήρηση μωσαϊκού διακόσμου	Ελλιπή στοιχεία
ΨΗΦΙΔΩΤΑ	Ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά	1934 -1938-39 προσπάθειες αποκατάστασ ης ακόμα και σε κάποιες περιπτώσεις in situ.	Εφαρμογή δύο τεχνικών είτε στο εργαστήριο είτε in situ, με χρήση ουδέτερων χρωμάτων σε κάποιες περιπτώσεις με στόχο την ομογενοποίηση των υλικών.	Έουν εντοπιστεί προβλήματα σχετικά με τις αποκαταστάσεις των ψηφιδωτών σε κάποιες περιπτώσεις που έχουμε αλλοίωση της μορφής του μνημείου από το οποίο μετεγκαταστάθηκαν καθώς και εμφάνιση βλαβών των ψηφιδωτών κατά τη διάρκεια της μεταφοράς τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η συζήτηση για την προστασία των μνημείων της Κω μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο

Η επίδραση του Β΄ Παγκοσμίου στις επεμβάσεις των μνημείων και συγκεκριμένα της Κω ήταν καταλυτική, άλλοτε αρνητικά άλλοτε θετικά, καθώς είτε πολλές από τις εργασίες οι οποίες ήταν ήδη σε εξέλιξη σταμάτησαν και δεν ολοκληρώθηκαν είτε κάποιες οι οποίες έμελλε να πραγματοποιηθούν δεν έγιναν ποτέ. Έτσι πολλά σχέδια αλλά και μελέτες για αποκατάσταση και αναστήλωση, οι οποίες είχαν ήδη γίνει δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Οι επεμβάσεις αποκατάστασης οι οποίες είχαν πραγματοποιηθεί πριν τον πόλεμο έπαιξαν σωστικό ρόλο για τα μνημεία μέσα σε όλη αυτή τη δύσκολη συνθήκη συμβάλλοντας καθοριστικά στην διατήρηση και επιβίωση τους και μετά το τέλος του πολέμου.

Σε μια γενικότερη εικόνα μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δόθηκε περισσότερη προσοχή στις προσπάθειες των αποκαταστάσεων και επαναχρήσεων των ιστορικών συνόλων. Η έντονη ανάγκη αλλαγής στάσης των εκάστοτε φορέων όπως και της κοινωνίας απέναντι στην προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς αποτυπώνεται σε ένα ευρύ φάσμα νομοθετικών κειμένων σε εθνικό, αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το πρόβλημα της αποκατάστασης των ιστορικών κέντρων εμφανίζει δύο τάσεις σύμφωνα με τον οδηγό του ΥΠΠΟ.¹³⁰ Η πρώτη ταυτίζει την αναστήλωση με την **απλή συντήρηση** καθώς εστιάζει στην προσπάθεια ανάδειξης του μνημείου, με την αναβίωση της παλιάς εικόνας του, παρουσιάζοντας δείγματα αρχαϊσμού και παραδοσιοκρατίας, ενώ η δεύτερη τάση εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες της σύγχρονης **καλλιτεχνικής δημιουργίας** κάτι το οποίο εκφράζεται διαφορετικά από τους εκάστοτε φορείς με κύριο στόχο την απόκτηση κέρδους.

Συμπερασματικά μπορούμε να επισημάνουμε ότι αν υποτιθέμενα ο πολιτισμός και το κέρδος του σήμερα ταυτίζονται, αναπόφευκτα οδηγούμαστε σε αρκετές

¹³⁰ Νικολία Ιωαννίδου, Η αποκατάσταση των μνημείων και των παραδοσιακών οικισμών στη θεωρία και στην πράξη, Αρχιτέκτων Μηχανικός ΑΠΘ, Μ. Sc. Αναστ/σης Μνημείων Παν. Ρώμης, Δρ Ιστ. Αρχ/κής και Πολ/μίας Παν. Βενετίας (IUAV) ΥΠ.ΠΟ., ΔΑΒΜΜ

περιπτώσεις σε καταστροφή των ιστορικών μνημείων κάτι το οποίο έρχεται σε αντιδιαστολή με το τεράστιο κέρδος της διατήρησης τους. Έχουν συμβάλλει καθοριστικά η παγκοσμιοποίηση, οι αρμοδιότητες των περιφερειακών Αρχών και οι διεθνείς οργανισμοί όπως (UNESCO, ICOMOS, ICCROM) οι οποίοι μπορούν να επιτύχουν την αποτροπή της εκκένωσης όλων των προστατευμένων ιστορικών κέντρων των κρατών μελών της Ε.Ε.

*Πρέπει να κατανοήσουμε σε βάθος την σύνδεση της αρχιτεκτονικής της πόλης με τις μνήμες της και πώς οι κατασκευές του παρελθόντος δημιουργούν την εικόνα του μέλλοντος.*¹³¹ Με τη μοντέρνα αρχιτεκτονική και τις αρχές της **Χάρτας των Αθηνών (1931)** τα πράγματα άλλαξαν με αποτέλεσμα να δεχτούν τη διατήρηση μνημείων εντάσσοντάς τα όμως σε ένα πλαίσιο εκτός αστικού ιστού. Αυτό άλλαξε πολύ την εικόνα προσέγγισης του μνημείου καθώς και τη σχέση του με τον ελεύθερο χώρο που ανατράπηκε.¹³²

Με την **Χάρτα της Βενετίας(1964)** ανακηρύσσονται για πρώτη φορά τα ιστορικά σύνολα αντικείμενα ειδικής αναγνώρισης και προστασίας. Με βάση λοιπόν πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε από διεθνή κείμενα, το **μνημείο** δεν αφορά μόνο ένα αρχιτεκτονικό έργο αλλά και μια μεγαλύτερη αστική ή αγροτική τοποθεσία η οποία μαρτυρεί κάποιο πολιτισμό. Η συντήρηση ενός μνημείου σκοπό έχει τη διατήρηση του αλλά και του χώρου του με στόχο την αποτροπή αλλοίωσης της αξίας του μέσα στο χρόνο. Η αποκατάσταση και αναστήλωση των μνημείων στόχο έχει να αποκαλύψει την αισθητική τους αξία με σεβασμό στην αρχική του υπόσταση και τα αυθεντικά τους στοιχεία.

Με τη **Διακήρυξη του Άμστερνταμ (1975)** η αρχιτεκτονική κληρονομιά περιλαμβάνει τόσο κτίρια μεγάλης αξίας όσο και συνοικίες πόλεων και χωριά με ιδιαίτερη πολιτισμική αξία.¹³³ Το **Συνέδριο του Άμστερνταμ** αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα συνέδρια όπου και διατυπώνεται ότι η αρχιτεκτονική της Ευρώπης είναι κοινή κληρονομιά όλων και η πρόθεση όλων των κρατών-μελών να

¹³¹ Δημήτρης Ζυγομαλάς, *Διεθνείς χάρτες για την συντήρηση και αποκατάσταση των ιστορικών κατασκευών: Μια απόπειρα αξιολόγησης*, 3^ο Εθνικό Συνέδριο. 574-582

¹³² Μιχαήλ Ε. Νομικός *Αποκατάσταση επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων, Μεθοδολογία-εφαρμογές*, τμήμα αρχιτεκτόνων, σελ.1-5, Θεσσαλονίκη 2004

¹³³ Μιχαήλ Ε. Νομικός *Αποκατάσταση επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων, Μεθοδολογία-εφαρμογές*, τμήμα αρχιτεκτόνων, σελ.1-5, Θεσσαλονίκη 2004

συνεργαστούν και με άλλες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις για την προστασία της. Το Συμβούλιο της Ευρώπης μετά από μια δεκαετία υπογράφει τη **Σύμβαση για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης στη Γρανάδα**¹³⁴(1985) αποφασίζοντας σημαντικά ζητήματα όπως τον ορισμό της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, την αναγνώριση των προστατευόμενων ακινήτων, συμπληρωματικά μέτρα και νομικές διαδικασίες προστασίας .

Στη συνέχεια φτάνουμε στη **Διεθνή Χάρτα της προστασίας των ιστορικών πόλεων (1990)** που απευθύνεται σε μικρές ή μεγάλες πόλεις καθώς και σε ιστορικά κέντρα ή σε συνοικίες καθώς και στο περιβάλλον τους, φυσικό ή δομημένο. Συμπληρώνει τη Διεθνή Χάρτα για τη Συντήρηση και Αποκατάσταση των Μνημείων και των Τοποθεσιών της Βενετίας (1964)¹³⁵.

Η Ελλάδα σε εθνικό επίπεδο ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις διεθνείς Συμβάσεις και τις Χάρτες υιοθετώντας τις θέσεις τους. **Σε νομικό επίπεδο** με το άρθρο 24 του Συντάγματος του 1975¹³⁶ο νομοθέτης αναφέρεται στην «*προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος*» η οποία θεωρείται υποχρέωση του Κράτους. Στη συνέχεια θεσπίζονται τα άρθρα του '50-'52 «Περί αρχαιοτήτων», όπου απαγορεύεται οποιαδήποτε είδους προσπάθεια κλοπής ή εκμετάλλευσης αρχαίων ερειπίων πόλεων, συνοικισμών ή περιοχών κοντά σε μνημεία. Προχωρώντας με τον Νόμο περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830 εντάσσεται ακόμα ένας θεσμός στο πλαίσιο των κειμένων τα οποία στόχο έχουν την προαγωγή της πολιτισμικής κληρονομιάς. Στις 28 Ιουνίου του 2002 θεσπίστηκε νέος νόμος από τον τότε υπουργό πολιτισμού Ευάγγελο Βενιζέλο "Περί προστασίας αρχαιοτήτων",ο οποίος αντικατέστησε τον νόμο που ίσχυε από το 1932. Ο παλιότερος νόμος είχε κενά και αντιφάσεις, καθώς παρείχε προστασία στα βυζαντινά μνημεία, ήταν ελλειπέστατη στα μεταβυζαντινα και ακόμα λιγότερη στα νεότερα. Επρόκειτο για μια νομοθεσία που μόνο ο βαθύτερος σεβασμός των αρμοδίων προς τα μνημεία κάλυπτε τα προβλήματα. Με τον νέο νόμο θεμελιώνεται

¹³⁴ Μιχαήλ Ε. Νομικός, *Αποκατάσταση επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων, Μεθοδολογία-εφαρμογές*, παράρτημα,Τμήμα Αρχιτεκτόνων, σελ.149-168, Θεσσαλονίκη 2004

¹³⁵ Νομικός *Αποκατάσταση επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων, Μεθοδολογία- εφαρμογές*, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, σελ.1-5, Θεσσαλονίκη 2004.

¹³⁶ Μιχαήλ Ε. Νομικός,*Αποκατάσταση επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων, Μεθοδολογία-εφαρμογές*, Τμήμα Αρχιτεκτόνων,σελ.1-5,,Θεσσαλονίκη 2004.

1) η αρχή της πλήρους και συστηματικής προστασίας των αρχαιοτήτων,

2) οργανώνεται και ορίζεται η κρατική αρμοδιότητα, 3) αναντίθενται σαφείς ευθύνες και δικαιώματα στους πολίτες, 4)πραγματοποιείται άνοιγμα στην διεθνή συνεργασία και δίνεται προτεραιότητα στην επιστημονική έρευνα. Τέλος ο υπουργός Ευάγγελος Βενιζέλος εξέφρασε την πεποίθηση ότι ο νέος αυτός νόμος θα λειτουργήσει σαν υπόδειγμα για άλλες χώρες με παρόμοια προβλήματα στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

5.1. Τα μνημεία της Κω στο σήμερα

Η παρουσία των Ιταλών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και έπειτα 1912-1950 όχι μόνο στην Κω, αλλά και στα Δωδεκάνησα αποτέλεσε καταλυτικό παράγοντα στην διατήρηση αρκετών μνημείων μέχρι και σήμερα κάτι το οποίο αποδεικνύει την θετική επίδραση τους σε αυτά. Επιπλέον τα μωσαϊκά και τα λατομεία του νησιού οφείλουν τη διάσωσή τους στις ενέργειες των Ιταλών. Όπως αποδείχθηκε από την έρευνά μας, η Ιταλική παρουσία στην Κω οδήγησε στη διάσωση πολλών σημαντικών μνημείων, είτε με την ανασκαφή της αρχαίας αγοράς, του Ωδείου, του ανατολικού γυμναστηρίου και άλλα είτε με τη στερέωση και την αναστήλωση που πραγματοποιήθηκαν σε πολλά από αυτά όπως π.χ. στο Ασκληπιείο, στο Ωδείο, στην αρχαία αγορά, στη Στοά του λιμένος, στη Ρωμαϊκή οικία και άλλα. Αντίστοιχες επεμβάσεις την ίδια περίοδο του '20 στα Δωδεκάνησα έχουμε στην Ιαλυσό, Λίνδο και Καμίρου, ενώ στην περίπτωση της Κω η οποία εξετάζεται, παρουσιάζονται παραδείγματα αναστηλώσεων μέχρι και την περίοδο του '40 οι οποίες γίνονταν παράλληλα με τις εργασίες ανασκαφής και με πολύ δραστικότερο ρυθμό σε αντίθεση με την Λίνδο.

Μέσα από μια διαφορετική οπτική, βλέπουμε ότι έχει τεθεί η σφραγίδα της εποχής και των γεγονότων τα οποία διαδραματίζονταν (π.χ. το κύμα του φασισμού στην Ευρώπη). Τα γεγονότα έπαιξαν ρόλο στον τρόπο που οι Ιταλοί διαχειρίστηκαν τα μνημεία και τελικά τα επηρέασαν σχετικά με την αυθεντικότητά τους. Επομένως λοιπόν έχουμε μια μετατροπή στον τρόπο των επεμβάσεων της τότε ιδεολογίας και μια προσπάθεια εκμετάλλευσης των μνημείων προς όφελος των Ιταλών. Το μνημείο εξάλλου αποτελεί φορέα ποικίλων μηνυμάτων, και λειτουργεί ως σύμβολο οικονομικής ευμάρειας, καλλιτεχνικής αναπαράστασης, θρησκευτικής παρουσίας και είναι ένα τεκμήριο του μορφωτικού και τεχνολογικού επιπέδου της εποχής που φτιάχτηκε. Είναι όμως και ένα αποδεικτικό στοιχείο της κυριαρχίας ενός λαού επάνω σε κάποιο άλλο, όπως συμβαίνει και στην παρούσα περίπτωση.

Μέσα από την καταγραφή που επιχειρήθηκε, αποδεικνύεται ότι σημαντικό μέρος αυτών των επεμβάσεων αποτελεί και η επιρροή που δέχτηκαν οι ίδιοι οι Ιταλοί από

αυτές τις εργασίες καθώς με αυτόν τον τρόπο βελτίωσαν την τεχνική τους. Έκαναν εκτεταμένη χρήση των τεχνικών που ήδη γνώριζαν και εφαρμόζαν στην Ιταλία εισάγοντας αυτές τις τεχνικές και στα Δωδεκάνησα τα οποία μέχρι τότε δεν είχαν εφαρμοστεί στις περιοχές αυτές όπως π.χ. ενίσχυση με χρήση σκυροδέματος. Τέλος, δημιούργησαν και μια σύνδεση με τα Δωδεκάνησα η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως σύνδεση κουλτούρας και πολιτισμού εφόσον μέσα από το κοινό αρχαιολογικό παρελθόν οι κατακτητές συνδέθηκαν με τον τόπο και τους κατοίκους.

Ξεκινώντας από τα θετικά η προσφορά των Ιταλών αλλά και η γενικότερη στάση τους απέναντι στις επεμβάσεις αποκατάστασης των αρχαίων μνημείων ενισχύθηκε κυρίως από την δική τους ανάγκη να βλέπουν σε αυτά το δικό τους αρχαίο εαυτό, υποστηρίζοντας έτσι την ισχυρή ταυτότητα και κυριαρχία τους όπως προαναφέρθηκε. Εισήγαγαν το διαχωρισμό της συντήρησης, στερέωσης και αναστήλωσης των μνημείων από τις άλλες αρχαιολογικές εργασίες. Οι Ιταλοί αποτέλεσαν το μέσο με το οποίο διασώθηκε ο πλούτος της μνημειακής πόλης της Ρόδου αλλά και των Δωδεκανήσων εν γένει, κάνοντας αναφορά σε μια καινοτομία την οποία εισήγαγαν με τη δημιουργία ζωνών προστασίας και με ελεγχόμενες χρήσεις γης κάτι το οποίο δεν είχε καθιερωθεί στην υπόλοιπη Ελλάδα. Επιπλέον μέλημά τους ήταν να διασώσουν τον μνημειακό πλούτο με στόχο την ανάδειξη των καλλιτεχνικών, περιβαλλοντικών και διδακτικών αξιών τους.

Οι περισσότερες αποκαταστάσεις ή επεμβάσεις αναστήλωσης, στόχο είχαν την ανάδειξη της αρχικής μορφής των μνημείων χωρίς μεγάλες αποκλίσεις στην μορφή όπως στο Ωδείο. Η πλέον διαδεδομένη τεχνική που εφαρμόστηκε εκείνα τα χρόνια ήταν η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος, ενώ η χρήση του μαρμάρου παρουσιάζεται ιδιαίτερα στην περίπτωσης της ενίσχυσης τοίχων ή την πλήρωση-συμπλήρωση κενών. Επίσης έγινε μεγάλη χρήση συνδετικών μεταλλικών στοιχείων ως ενίσχυση στο σκυρόδεμα και σε περιδέσεις σε αρχιτεκτονικά μέλη. Επιπλέον στόχος τους ήταν να αποκρύβονται τα στοιχεία ενίσχυσης, έτσι ώστε να μην αλλοιώνεται η όψη και ο χαρακτήρας του εκάστοτε μνημείου. Ιδιαίτερης σημασίας αποτελούσαν τα μωσαϊκά ευρήματα ως προς τα οποία κύριο μέλημα ήταν η ενοποίηση και αποκατάστασή τους είτε στο εργαστήριο, είτε in situ αναλόγως των δυσκολιών της κάθε περίπτωσης..

Σε περιπτώσεις μάλιστα τοιχογραφιών και ψηφιδωτών εφαρμόστηκαν τεχνικές τελείως διαφορετικές από αυτές τις οποίες εφάρμοζαν μέχρι στιγμής, όπως ήταν, για παράδειγμα, η τεχνική του εμπλουτισμού των κενών με ουδέτερο χρώμα και όχι με την κοινή τεχνική της επανένταξης τμημάτων. Από την αρχή των επεμβάσεων στάθηκε σαφές ότι κύριο μέλημα των αναστηλωτών ήταν το αισθητικό αποτέλεσμα και η αναγέννηση- ανάδειξη του αρχιτεκτονικού συνόλου μέσα στον περιβάλλοντα χώρο.

Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν ότι η ιδιαίτερη ενασχόληση με τα μνημεία της Κω συνετέλεσε σε κάποιο βαθμό στην προαγωγή της επιστήμης της αποκατάστασης. Η τόσο φροντισμένη ενασχόληση τους αποδεικνύεται ότι είναι τελικά αποτέλεσμα της συνύπαρξης ενός συνόλου παραγόντων :

- τάσεις και ιδεολογία της εποχής
- ύπαρξη ρωμαϊκών μνημείων στην περιοχή
- τεχνογνωσία των Ιταλών επάνω σε μεθόδους αποκατάστασης
- ύπαρξη θεωρητικού πλαισίου για την αποκατάσταση/στερέωση/αναστήλωση

αρχαιοτήτων.

Οι παράγοντες αυτοί είναι που οδήγησαν στην μεγάλη δραστηριότητα που επέδειξαν οι Ιταλοί στην Κω και οδήγησαν στη διάσωση των μνημείων. Επηρεάστηκαν σημαντικά από τα πολιτικά δεδομένα και γεγονότα της εποχής (φασισμός) επηρεάζοντας και ανατρέποντας το ιδιοκτησιακό τοπίο αλλά και τις διαδικασίες αναδιανομής της γης καθώς και τους αρχιτεκτονικούς και πολεοδομικούς κανόνες,. Επιπλέον επηρεάστηκε το πολιτιστικό και μορφωτικό επίπεδο των ατόμων που διαχειρίστηκαν την εξουσία αλλά και τα αρχαιολογικά θέματα. Η συγκυρία του σεισμού του 1933 έπαιξε σημαντικό ρόλο καθώς δημιούργησε προϋποθέσεις αναδιανομής της γης ενώ παράλληλα οδήγησε στην εισαγωγή των νέων ρυθμιστικών σχεδίων. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και η κατάρτιση των Ιταλών αλλά και οι επιρροές που δέχονταν από σύγχρονα ρεύματα τα οποία επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις αποκαταστάσεις.¹³⁷

¹³⁷ Αναγνωστίδου Γ. Ευθυμία *Η αστική ανάπτυξη της πόλης της Κω κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας :1912-1943*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2011.σελ.29-30.

Από την άλλη όμως πρέπει να σημειωθεί ότι οι εργασίες των Ιταλών και οι επεμβάσεις τους εκείνη την περίοδο (1930) θεωρούνται δικαιολογημένες για τα τότε δεδομένα αλλά και για τις γνώσεις τις οποίες διέθεταν.

Ωστόσο αυτό που παρατηρήθηκε κατά την διάρκεια της μελέτης είναι ότι υπάρχει μεγάλη έλλειψη γραπτών αναφορών των αναστηλωτών σχετικά με τις επεμβάσεις. Λόγω του μικρού χρονικού διαστήματος κατά το οποίο έγιναν οι επεμβάσεις δεν προσέφερε πρόσφορο έδαφος για την ύπαρξη ημερολογίων και σημειώσεων. Σχετικά με τα ίδια τα μνημεία πρέπει να υπογραμμίζουμε ότι τα σχέδια τα οποία εκπονήθηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν αναπαραστάσεις που τα απέδιδαν με μεγάλη ελευθερία την εικόνα συνόλου και όχι με βάση τα σωζόμενα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη τους. Ένα σημαντικό στοιχείο το οποίο απορρέει από την έρευνα είναι ότι πολλά από τα στοιχεία τα οποία καταγράφηκαν ορθώς, δεν έγιναν σεβαστά κατά την διάρκεια των επεμβάσεων. *Πολλά αρχιτεκτονικά μέλη παρατοποθετήθηκαν σε ομόλογες θέσεις και όχι στις αυθεντικές τους.*

Κατά την περίοδο 1936-40 οι επεμβάσεις αποκτούν τελείως διαφορετικό πνεύμα, καθώς πλέον καθορίζονταν από πολιτικές σκοπιμότητες. Από το 1936-40 μπορούμε να παρατηρήσουμε δύο περιόδους. Το 1938 υπήρξε προφανές ότι είχαν διαφοροποιηθεί πλήρως οι τρόποι αντιμετώπισης των μνημείων ως προς τις διεθνείς διατυπωμένες αρχές. Η αποσπασματική απόδοση λόγω εκλεκτικής αναστήλωσης του συνόλου, η ανακατασκευή ενός σκηνικού το οποίο δεν αντιπροσώπευε την πρότερη φάση των μνημείων αλλά και η εξαπάτηση ως προς την αυθεντικότητα λόγω των παρατοποθετήσεων των αρχαίων μελών στα μνημεία αποτελούσαν μερικά από τα οποία επικρίθηκαν τα προηγούμενα χρόνια αρκετά. Η διετία λοιπόν 1938-40 υπήρξε καθοριστική όχι μόνο για τα αρχαιολογικά μνημεία της Κω αλλά και για των υπόλοιπων νησιών των Δωδεκανήσων.

Επιπλέον η τάση των αναστηλωτών για σκηνογραφικές αναπαραστάσεις σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα υλοποιήθηκε με την κατάργηση όλων των αρχών, με σημαντικότερη όλων την αρχή που αναφερόταν στο σεβασμό των τεκμηρίων που παρείχαν τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Παρόλη την προσπάθεια των αναστηλωτών για επίτευξη ενός αισθητικού αποτελέσματος, το οποίο δεν δικαίωσε τις επιλογές αφού πολλές από αυτές επέφεραν μεγάλες και καταστροφικές ζημιές στα μνημεία.

Οι έννοιες αναστρεψιμότητα, συμβατότητα υλικών και διατήρηση του δομικού συστήματος είναι αρκετά πρόσφατες. Όμως έχουν προέλθει από την ανάγκη να αποφευχθούν τα σφάλματα του παρελθόντος που οφείλονται στα νέα υλικά και στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν στα μνημεία. Στις περισσότερες επεμβάσεις η χρήση οπλισμένου σκυροδέματος με τις οξειδώσεις των μεταλλικών στοιχείων λόγω υγρασίας, δημιούργησαν έντονα μηχανικά προβλήματα και καταπονήσεις σε αυτά. Οι καταπονήσεις στις αρχαίες τοιχοποιίες, στα επιχρίσματα, στις τοιχογραφίες αλλά και στις ορθομαρμαρώσεις είναι μερικά από τα παραδείγματα των αλλοιώσεων τα οποία προκλήθηκαν στα μνημεία. Σήμερα οι περισσότερες σύγχρονες επεμβάσεις έχουν καταστεί αναγκαίες κυρίως για να αντιμετωπιστούν τα στατικά προβλήματα τα οποία έχουν δημιουργηθεί. Οι επεμβάσεις αυτές λοιπόν έχουν να αντιμετωπίσουν αφενός προβλήματα καταστροφής αρχαίων μελών και τεκμηρίων και αφετέρου δεσμεύσεις που έχουν προκύψει από τη μορφολογική απόδοση των μνημείων η οποία διαμορφώθηκε μετά την αναστήλωσή τους.

Μέσα στο πέρασμα των χρόνων τα μνημεία αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της πόλης αλλά και η διατήρησή τους διαδραματίζει σημαντικό ρόλο μέσα στον ιστό της αλλά και στο νησί εν γένει. Αποτελούν επιπλέον μια σημαντική πηγή εσόδων του νησιού κυρίως τους καλοκαιρινούς μήνες αλλά και τον υπόλοιπο χρόνο σε μικρότερη κλίμακα, καθώς προκαλούν το ενδιαφέρον τόσο από αρχαιολογικής όσο και από πολιτισμικής άποψης.

Σημαντικό ρόλο για τα μνημεία διαδραμάτισαν και οι φυσικές καταστροφές. Οι διάφορων εντάσεων σεισμοί οι οποίοι έχουν πλήξει το νησί οδήγησαν κατά το παρελθόν σε μερική ή και σε ολική ακόμα καταστροφή ορισμένων μνημείων. Μετά τον σεισμό που σημειώθηκε τον Ιούλιο του 2017, μεγάλος αριθμός βλαβών, μετατοπίσεων και ζημιών καταγράφηκαν σε μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα βλαβών εντοπίστηκαν στο Κάστρο το οποίο παραμένει μέχρι και σήμερα κλειστό στο ευρύ κοινό, καθώς και πολλοί άλλοι αρχαιολογικοί χώροι και αρχιτεκτονικά τμήματα παρουσιάζουν προβλήματα. Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και το αρχαίο Γυμναστήριο το οποίο είχε αποκατασταθεί κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας, φτάνοντας μέχρι και σήμερα με μικρές επεμβάσεις αποκατάστασης στην περιοχή των κιόνων. Μετά τον σεισμό

του 2017 ωστόσο υπέστη μεγάλες ζημιές με αποτέλεσμα την αναπόφευκτη πτώση τους.

Εικόνα 164. Ανατολικό γυμναστήριο πριν και μετά τον σεισμό του 2017.
Πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ.

Χωρίς να τίθεται θέμα σύγκρισης ανάμεσα στο σημερινό έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων και στο έργο των Ιταλών, καθώς ανήκουν σε διαφορετικές εποχές και ανταποκρίνονται σε διαφορετικές επιστημονικές αρχές, αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένες αποκαταστάσεις των Ιταλών που έγιναν πριν από 80 χρόνια, όπως για παράδειγμα η Νότια Στοά της αγοράς επιβίωσαν μετά το σεισμό του 2017. Σε αντίθεση με κάποιες πιο σύγχρονες και πρόσφατες επεμβάσεις οι οποίες δεν

θωράκισαν τα μνημεία όπως η Στοά του νότιου τμήματος για παράδειγμα με αποτέλεσμα να εμφανίσουν αστοχίες, μεγάλα προβλήματα στατικότητας και φθορές

Εικόνα 165. Βόρειο τμήμα της Αρχαίας αγοράς, αναστηλωθέντες κίονες πριν 80 χρόνια από τους Ιταλούς. Αποκατάσταση μνημείου από τους Ιταλούς το οποίο διατηρήθηκε το ίδιο μετά τον σεισμό χωρίς κάποιο ίχνος

Εικόνα 166. Κίονες του νότιου τμήματος της Αρχαίας αγοράς έχοντας αποκατασταθεί πλήρως με πρόσθετα μέρη αριστερά και δεξιά οι κίονες μετά τον σεισμό του 2017.

Μεγάλο μέρος των βλαβών και των ζημιών που έχουν προκληθεί από τον σεισμό απαιτούν μεγάλες δαπάνες σε χρήμα και χρόνο για την αποκατάσταση και την αναστήλωσή τους. Τα αιτήματα για τις εργασίες αποκατάστασης και αναστήλωσης των μνημείων δεν έχουν εγκριθεί ακόμα, κάτι το οποίο σε συνδυασμό με την θλιβερή σημερινή τους εικόνα, υπενθυμίζει στον επισκέπτη και στους γηγενείς ακόμα περισσότερο την αναγκαιότητα ανάδειξης τους μέσα στο πλαίσιο της προστασίας της πολιτισμικής μας κληρονομιάς.

Είναι σημαντικό να γίνει η προστασία των μνημείων κύριο μέλημα της κοινωνίας και των υπευθύνων ώστε το πέρασμα της δύσκολης οικονομικής συγκυρίας η οποία επικρατεί στις μέρες μας, να μην αποδειχθεί ολέθριο για τα μνημεία και να διασωθούν στον μέγιστο δυνατό βαθμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ-ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Αναγνωστίδου, Γ. Ευθυμία *Η αστική ανάπτυξη της πόλης της Κω κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας :1912-1943*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2011.

Αποστολάκης, Γεώργιος- Καρεμπίδου Χριστίνα, Εργασία Νο28.1-16, 10^ο Φοιτητικό Συνέδριο «Επισκευές Κατασκευών-04», Δομική αποκατάσταση αρχαίων μνημείων Μάρτιος 2004.

Βαφειάδου, Άννα, Διπλωματική εργασία , *Διερεύνηση επιπτώσεων περιφερειακής οδού πόλης Κω, Αποκατάσταση περιβάλλοντος με φυτοτεχνικές παρεμβάσεις*, Ελληνικό ανοικτό πανεπιστήμιο, Πάτρα, Αύγουστος 2007

Γιαννούλη, Σ. Κατίνα, Διπλωματική εργασία , *Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη της Νήσου Κω*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο ,Σχολή πολιτικών μηχανικών ,Τομέας ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών και δικαίου, Αθήνα, Μάρτιος 2012

Φιλιππίδης, Δημήτρης, αρχ., *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική τόμος πρώτος ανατολικό Αιγαίο -Σποράδες-Επτάνησα*, εκ. Μέλισσα, Αθήνα.

Φιλιππίδης, Δημήτρης(επιμ), *Νησιά του αιγαίου Αρχιτεκτονική* εκδ. οίκος Μέλισσα, Αθήνα 2003.

Δημοσθένους, Α.Μ. & Στυλιανίδης, Χ. Κ. 2000, *Κριτήρια επιλογής μεθόδων επισκευής και ενίσχυσης μνημείων και παραδοσιακών κτιρίων από τοιχοποιία*, Πρακτικά 1ου Εθνικού Συνεδρίου Ήπιες επεμβάσεις για την προστασία ιστορικών κατασκευών, σελ 445-461, Θεσ/νικη

Ελευθερίου, Βασιλική, Νέες επεμβάσεις στο Ναό της Λίνδιας Αθηνάς , Αίτια-Αποτελέσματα μιας ανακατασκευής, 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων ΕΤΕΠΑΜ, Θεσσαλονίκη 2006.

Ελευθερίου, Βασιλική, R.Netti, Αποκατάσταση και ανάδειξη της αρχαίας νότιας αγοράς της Κω, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου “ Η αγορά στη Μεσόγειο/ Από τους Ομηρικούς έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους, 14-17 Απριλίου , 2011, Αθήνα, σελ. 435-438

Επίσημη ιστοσελίδα της ΕΜΥ.

Ζαρράφτης, Ε. Ιάκωβος, *ΚΩΙΑ*, Τόμος Α' (Γεωγραφικά-Ιστορικά), Ιπποκράτειος, Δημοτική Βιβλιοθήκη Κω, Ειδικό ιστορικό και λαογραφικό αρχείο, Κως 2005.

Ζυγομαλάς, Δημήτρης, *Διεθνείς χάρτες για την συντήρηση και αποκατάσταση των ιστορικών κατασκευών: Μια απόπειρα αξιολόγησης*, 3^ο Εθνικό Συνέδριο. 574-582

Η ιστορία της Κω, Α', Β', Γ' τόμος, *Από τα ρωμαϊκά χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας*, Εκδ. Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου Επαρχείο Κω-2001.

Ιωαννίδου, Νικολία, *Η αποκατάσταση των μνημείων και των παραδοσιακών οικισμών στη θεωρία και στην πράξη* \, Μ. Sc. Αναστ/σης Μνημείων Παν. Ρώμης, Δ^ρ Ιστ. Αρχ/κής και Πολ/μίας Παν. Βενετίας (IUAV), ΥΠ.ΠΟ., ΔΑΒΜΜ

Καραδέδος, Γιώργος, *Ιστορία & Θεωρία της αποκατάστασης*, Θεσ/νίκη 2009.

Καρανάσος, Κωνσταντίνος, *Διδακτορική Διατριβή «Η πολιτική για τον σχεδιασμό του χώρου και τη διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου κατά την ιταλική κατοχή 1912-1947»* Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2009.

Κασσιώτη, Γεωργία, *Διπλωματική εργασία, Τουρισμός και Υγεία Σχέσεις και αλληλεπιδράσεις αναφορικά με το νησί της Κω*, Ελληνικό ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Κοινωνικών επιστημών, Πάτρα, Ιούνιος 2008.

Καψάλης, Ξενοφών – Χατζιδανιδ Βασίλης, *Διπλωματική εργασία : Σχέδιο βιώσιμης χωρικής ανάπτυξης νήσου Κω*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης, Πολυτεχνική Σχολή, τμήμα μηχανικών χωροταξίας και ανάπτυξης, Σεπτέμβριος 2013

Κοκκορού, Γεωργία -Αλευρά, Ειρήνη Πουπάκη, Αλέξης Ευσταθόπουλος, Αχιλλέας Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Αρχαίων λατομείων, Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα 2014

Κολώνας, Βασίλης, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (1912-1943)*.

Κογιόπουλος, *Η Κως χτες και σήμερα 1912-2006*

Μαλλούχου-Tufano, Φανή, *Προστασία και διαχείριση μνημείων, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2011-2012/2015.

Μαλλούχου-Τυφάνο, Φανή, *Ενισχύσεις αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα και την Ιταλία. Ιστορική αναδρομή: διαφορές και ομοιότητες*, Θεσσαλονίκη 2014, Πρακτικά Ημερίδας «Εμφανείς και αφανείς ενισχύσεις μνημείων», (ΕΤΕΠΑΜ)

Μαλλούχου-Τυφάνο, Φανή, *Η αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης 1975-2000*, Αρχαιολόγος, Α' ΕΚΠΑ.

Μποσνάκης, Δήμητρης, *Το Ασκληπιείο της Κω*, Αθήνα 2014, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Νομικός, Μιχαήλ Ε. ,*Αποκατάσταση επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων, Μεθοδολογία- εφαρμογές*, αναπληρωτής καθηγητής ΑΠΘ, τμήμα αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη 2004, σελ.

Παπαευτυχίου, Ιουλία, *Κως: Πολεοδομικός σχεδιασμός και εφαρμογές σε μια ιστορική πόλη*, συλλογικός τόμος «Νέες πόλεις πάνω σε παλιές», Ρόδος, 1993, σελ. 71-90

Ποζιόπουλος, Άρης, *Το παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο «Επτά Βήματα» του Αγίου Ιωάννη στην Κω. Τυπολογικά ζητήματα*, Δελτίον της χριστιανικής αρχαιολογικής εταιρείας, Περίοδος Δ', Τόμος Λ', 2009, σελ. 25-36

Μαραβελάκη, Νόννη, Σημειώσεις μαθήματος, «*Νέα Υλικά και Τεχνολογίες για τη Συντήρηση Δομικών Υλικών Μνημείων*», Σχολή Α.Μ., Πολυτεχνείο Κρήτης

Σταμπολίδης, Νικόλαος Χρ., *Ο βωμός του Διονύσου στην Κω -Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1987, Υπουργείο Πολιτισμού Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου ,αρ. 34, σελ. 19-25, 222-225

Στεφάνου, Μαριάντζελα, Ερευνητική εργασία, *Η Διαχείριση των μνημείων στην πόλη της Ρόδου από την Ιταλοκρατία έως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή αρχιτεκτόνων μηχανικών, Χανιά ,2015.

Τσιγκάκης, Κώστας Γ. *Η αποστολή του Giuseppe Gerola στην Κρήτη (1900-1902) και η καταγραφή των μνημείων της βενετικής περιόδου, Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Εταιρία κρητικών ιστορικών μελετών, Ηράκλειο 2001, σελ. 561-583.

Τσιρπανλής, Ζαχαρίας, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, έκδοση Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου, Ρόδος 1998.

Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης (ΥΣΜΑ)

ΥΠΕΚΑ, Μελέτη μορφολογικών κανόνων δόμησης και αρχιτεκτονικής, στις περιοχές εντός και εκτός οικισμών μέχρι 2000 κατοίκων, των περιφερειακών ενότητων Καλύμνου, Καρπάθου, Κω, Ρόδου της περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου. Α' ΦΑΣΗ, Νοέμβριος 2013, σελ. 27-28

Χαράλαμπος, Μπούρας - Παναγιώτη Τουρκινιώτης, *Συντήρηση αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*.

Χατζηβασιλείου, Βασίλης, *The history of Kos- Ιστορία της νήσου Κω*

Χλέπα, Ελένη-Άννα, Μελέτη αποκατάστασης του Ρωμαϊκού Ωδείου Κω, προμελέτη, Τεχνική Υπηρεσία Δήμου Κω, Ιούλιος 1995,

Baldini, Isabella - Livadiotti, Monica, *Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele*, Studi e scavi nuova serie 28, Università di Bologna dipartimento di archeologia. 2011.

Ceschi, Carlo, *Teoria e storia del restauro*, Roma 1970

De Mattia, Daniela, THIASOS , *Rivista di archeologia e architettura antica*, Il tempio dell'Asklepieion di Kos: nuovi dati per la sua anastilosi I, 2012, pp.61-80

Fino .Antonello-Santoro Valentina, *Il de-restauro dei monumenti antichi. La palestra del ginnasio occidentale di Kos*, luglio 2014, 30° Convegno Internazionale, Edizioni Arcadia (Ricerche Scienza e Beni culturali XXX.2014, *Quale sostenibilit  per il restauro? Atti del Convegno di Studi Bressanone 1-4*), pag.349

Jokilehto, Jukka, *A History of Architectural Conservation, The contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property*, Ed. Butterworth-Heinemann, 1999, pg 151-157

Rocco, Giorgio - Monica Livadiotti, *THIASOS Rivista di Archeologia e Architettura antica, Il piano regolatore di Kos 1934 , Un progetto di città archeologica ,(Το ρυθμιστικό σχέδιο του 1934.)* 2012 , n.1 p.3-18

Rocco, Giorgio, Monumenti di Kos I, La Stoa Merdionale dell' agora, THIASOS , Monografie, 3, 2013

Sideris, G. Il progetto e di risanamento della restaurata "Casa Romana " di Kos , THIASOS , 4, 2015, pp. 77-94.

Livadiotti , Monica, La pianta IGM di Kos del 1926: dati per la topografia antica, Thiasos, 5.2, Convegni 2016, p.p 63-89

Livadiotti, Monica, Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Co, Estratto dall' annuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.

Livadiotti, Monica e G. Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali ,*Atene 1997 .

Livadiotti, Monica, Lo hestiatorion dell' Asklepieion di Kos, THIASOS, 2.2, pp.39-58

Livadiotti, Monica, The infrastructure of Hellenistic town and its persistence in Imperial period: the case of Kos , Thiasos, 7.2, 2018, pp. 39-75

Zucconi, Guido, Gustavo Giovannoni, :A Theory and a Practice of Urban Conservation, Università di Venezia 2014.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

www.vimatisko.gr

www.kos.gr

www.kosinfo.gr

www.wikipedia

archeologia.beniculturali.it .

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΟΔΗΓΟΣ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΜΕΛΕΤΗ

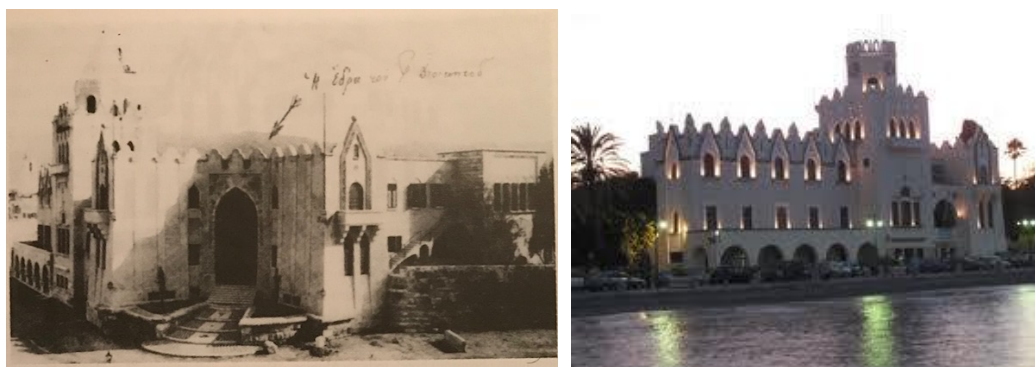
ΚΤΙΡΙΑ ΠΟΥ ΕΚΤΙΣΑΝ ΣΤΗΝ ΚΩ ΟΙ ΙΤΑΛΟΙ

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΚΩ

Περιγραφή

Το Διοικητήριο της Κω ένα από τα σημαντικότερα κτίρια της πόλης το οποίο ανέλαβε ο αρχιτέκτονας Florestano di Fausto, ο οποίος δημιούργησε και το Διοικητήριο της Ρόδου.

Κτίριο τριώροφο με μεικτό φέροντα οργανισμό πολύ επιβλητικό. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του Ιταλικού εκλεκτικισμού με προέλευση από τη βόρεια Ιταλία με αψίδες, οξυγώνιες εξάρσεις του στηθαίου δώματος, πύργοι και διακοσμητικές λίθινες λεπτομέρειες. Η αραβική επιρροή είναι αισθητή, με λεπτομέρειες μεσογειακές, διακοσμημένους θόλους, τόξα και κυματιστούς τοίχους.

Εικόνα 167. Το Διοικητήριο της Κω, The history of the island of kos, pg 531

Εικόνα 168. Διοικητήριο Κως, πηγή: www.infokos.gr

ΤΟ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ GELSOMINO

Περιγραφή

Ακόμα ένα σπουδαίο κτίριο ιταλικής αρχιτεκτονικής σχεδιασμένο το 1927 είναι το ξενοδοχείο 'το Γιασεμί' από τον αρχιτέκτονα R.Petracco το οποίο αποτέλεσε ξενώνα για τους Ιταλούς αξιωματούχους.¹³⁸

¹³⁸Vasilis Hatzivasileiou, *History of the island of Kos*, second printing Kos 2015,

Εικόνα169. Albergo 'Gelsomino'. **Πηγή:** the history of the island of kos, (from the collection of Theofilos M. Mouzourakis) pg532

Εικόνα170. Ξενοδοχείο Gelsomino, Κως. **Πηγή:** www.infokos.gr

Χτισμένο ανάμεσα στη θάλασσα και τους νέους κήπους , με ορθογώνια κάτοψη, με κάθετη ανάπτυξη τριών ορόφων, με βάση από πολυχρωματική τεχνητή πέτρα. Η κύρια είσοδος διακοσμημένη με σκαλισμένο μαρμάρινο πλαίσιο ενώ η μεριά που κοιτάζει τη θάλασσα διαθέτει μια βεράντα με πέργκολα που στηρίζεται πάνω σε κολώνες. Στον πρώτο και δεύτερο όροφο βρίσκονται τα δωμάτια διακοσμημένα, με έπιπλα σχεδιασμένα από τον ίδιο αρχιτέκτονα. Μέχρι πρόσφατα λειτουργούσε ως γραφείο ενημέρωσης και πληροφόρησης τουριστών του δήμου Κω ,στην συνέχεια είχε παραμείνει κλειστό για κάποιο χρονικό διάστημα ενώ σήμερα έχει ανακαινιστεί και λειτουργεί εκ νέου ως ξενοδοχείο.¹³⁹

¹³⁹ Vasilis Hatzivasileiou *History of the island of Kos*, second printing Kos 2015,

ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΜΕ ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ

Τέλος ένα ακόμα μνημείο στο οποίο έχουμε Ιταλικές παρεμβάσεις με εργασίες τόσο συντήρησης και αποκατάστασης αποτελεί το Βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Ένα μνημείο αρκετά μεταγενέστερο από την περίοδο στην οποία αναφέρεται η παρούσα μελέτη.

ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΤΑ «ΕΠΤΑ ΒΗΜΑΤΑ»

Εικόνα 171 .Ναός Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, πηγή : Ποζιόπουλος Άρης ,Δελτίον της Χριστιανικής αρχαιολογικής εταιρείας

Περιγραφή:

Ένας κοιμητηριακός ναός περίκεντρος ο οποίος σύμφωνα με τον Balducci λόγω της φτωχικής κατασκευής χρονολογείται γύρω στο 7^ο-8^ο αιώνα, ο οποίος βρίσκεται νότια του λιμένα της Κω και απέχει 300μ. από την οδό Γρηγορίου Ε'.¹⁴⁰ Ο Balducci αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το μνημείο αποτελούσε παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο. Εικάζεται ότι πλαισιωνόταν από άλλες δύο βασιλικές, λόγω των

¹⁴⁰Vasilis Hatzivasileiou, *History of the island of Kos* second printing Kos 2015, σελ 278-280

ψηφιδωτών δαπέδων που έχουν εντοπιστεί στη βόρεια του βαπτιστηρίου αλλά και σε όλη την έκταση του ορθόδοξου νεκροταφείου.¹⁴¹

Ο ναός αλλά και η γύρω περιοχή στην οποία βρέθηκε αποτελεί ιδιωτική περιοχή του κύριου Πλατανίστα καθώς η εκκλησία είχε κατά κάποιο τρόπο σύνδεση με το σπίτι του κύριου στον οποίο έγινε αναφορά.¹⁴² Η δομή των τοίχων της εκκλησίας πιο τακτικά κατασκευασμένη από εκείνη που χρησιμοποιείται για τα θεμέλια με μεγάλη έμφαση στις γωνίες του κτιρίου. Η σύνδεση τους γινόταν με γέμισμα θραυσμάτων τούβλων και μικρών πετρών όπως γινόταν στην Κω όχι μόνο για κτίσματα βυζαντινής περιόδου αλλά και Ιπποτικής. Αριστερά της πρόσοψης του ναού υπάρχει μαρμάρινη πλάκα που δείχνει μια ξύλινη διπλή πόρτα με μεταλλικά έμπλαστρα που ανήκουν σε ταφικό μνημείο ελληνιστικής - ρωμαϊκής περιόδου.¹⁴³

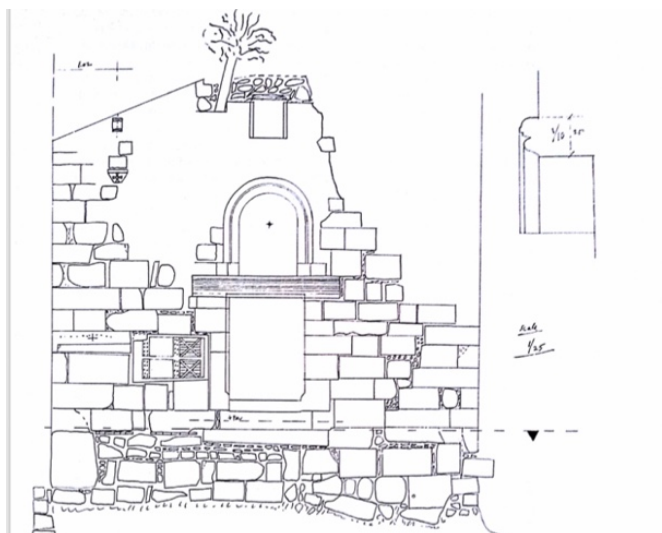

Εικόνα 172. Καταστατικός χάρτης της πόλης της Κω, -Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του βαπτιστή (929) και η ιδιοκτησία του Πλατανίστα (928) Monica Livadiotti, *Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Co, Estratto dall' anuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente*, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ.411 **Εικόνα 173.** Κλίμακα 1:1000, του Ι.Γ.Μ.Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, στο εσωτερικό της αυλής του σπιτιού του κύριου Πλατανίστα, η οποία διακρίνεται από το δίκτυο. Πηγή-Livadiotti-Il restauro della Chiesa di S.Giovanni Battista a Co.p.411

¹⁴¹ Ποζιόπουλος, Άρης *Το παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο <<Επτά Βήματα>> του Αγίου Ιωάννη στην Κω. Τυπολογικά ζητήματα.* Δελτίον της χριστιανικής αρχαιολογικής εταιρείας, Περίοδος Δ', Τόμος Λ', 2009,σελ.25-36

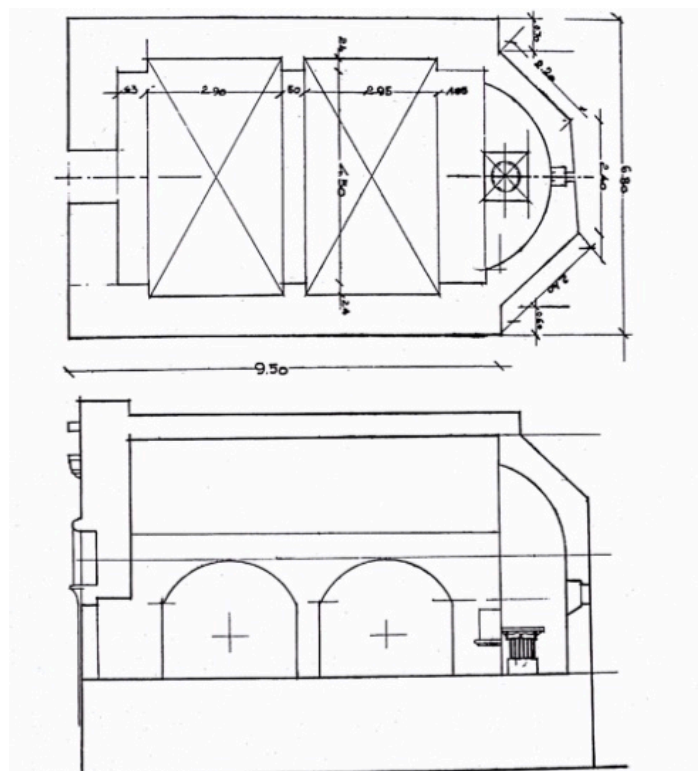
¹⁴² Monica Livadiotti, *Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Co, Estratto dall' anuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente*, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ.410.

¹⁴³ Monica Livadiotti, *Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Co, Estratto dall' anuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente*, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ.414.

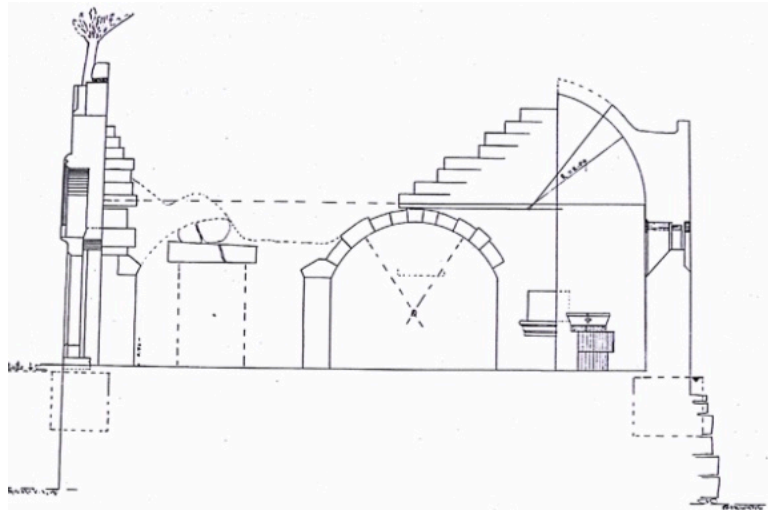

Εικόνα 174. Η πρόσοψη της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή πριν την διάλυση (πραγματική κλίμακα 1:20 αρχείο της Ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών. πηγή Monica Livadiotti , Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Coò, Estratto dall' anuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ. 413.

Στα ανατολικά του ναού ανοίγεται αψίδα σε τρία μέρη κάτι το οποίο πριν την αποκατάσταση δεν είχε αποτυπωθεί και δεν ήταν του ίδιου μήκρους σε σχέση με την κεντρική πλευρά η οποία ήταν πιο μικρή από τις άλλες περίπου στα 20 εκατοστά, πράγμα το οποίο φαίνεται και μέσα από το σχέδιο του Paolini.

Εικόνα 175. Σχέδιο του M.Paolini για την αποκατάσταση της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή (αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών)

Εικόνα 176. Σχέδιο κατά μήκος της εκκλησίας, αρχείο Ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών

Από φωτογραφίες κατά τη διάρκεια των ανασκαφών φαίνεται πως το παράθυρο της αψίδας είχε τοίχωμα προς τα έξω αφήνοντας το διαχωρισμένο διαμέρισμα μέσα.

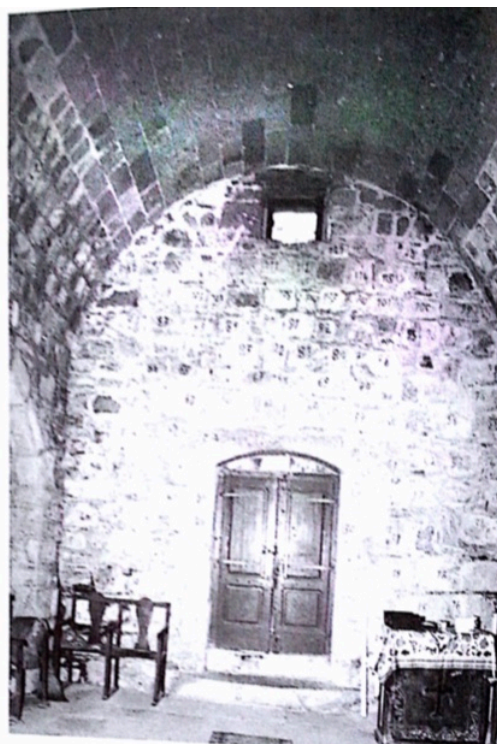
Εικόνα 177. Το εσωτερικό του ναού μετά τον σεισμό είναι ορατή η αψίδα μαζί με τα υπολείμματα των τοιχογραφιών που την διακοσμούσαν και τον βωμό. πηγή Monica Livadiotti , *Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Coe*, Estratto dall' *anuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente*, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ. 420

Ανασκαφικές εργασίες διεξήχθησαν μετά τον σεισμό του 1933 κάτι το οποίο φαίνεται και μέσα από τις φωτογραφίες .

Εικόνα 178. Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη τού βαπτιστή κατά τη διάρκεια των εργασιών ανασκαφής στην αρχαιολογική περιοχή (φωτο. L.Morricone)σελ.422

Στο εσωτερικό εντοπίζονται κατασκευασμένα μικρά μπλόκα από πέτρα της Κεφάλου. Στο πλαίσιο της αποκατάστασης, αλλαγές έγιναν επίσης και στο δάπεδο με την αντικατάστασή του από καινούριο σύστημα με πλάκες από γκρι πέτρα.

Εικόνα 179. Το εσωτερικό του ναού μετά την αποκατάσταση (τρέχουσα κατάσταση) ενώ στον δυτικό τοίχο φαίνονται οι αριθμοί τους οποίους είχαν τοποθετήσει στις πέτρες για να μπορέσουν να τις επαναφέρουν στην αρχική τους θέση μετά την αποκατάσταση.(φώτο, Ι.Α.Α). σελ.424

Το κτίριο βρίσκεται μέσα σε ένα από τα πιο σημαντικά συγκροτήματα της ελληνιστικής Κω, το οποίο ο Morricone το ονόμασε *Ιερό του Λιμένος* και αποτελείται από ένα ιερό περίβολο ο οποίος περιβάλλεται από στοές μέσα στο οποίο υπήρχαν δύο δίδυμοι τοίχοι.

Οι προσφορές των δαπανών έγιναν από την αρχαιολογική υπηρεσία της Κω καθώς συνεχίζονταν οι εργασίες της αποσυναρμολόγησης των μελών του ναού το 1942, κάτω από την καθοδήγηση του Toti. Πριν την αποκατάσταση νούμερα είχαν τοποθετηθεί στις πέτρες ώστε να διευκολυνθούν οι εργασίες επανατοποθέτησης, ενώ αξίζει να σημειωθεί πως κάποια νούμερα δεν είχαν διαγραφθεί ποτέ όπως φαίνεται και στην εικόνα παραπάνω. Οι επεμβάσεις συνεχίστηκαν μέχρι τα τέλη του Ιουνίου το 1943 με δαπάνες συνολικού κόστους σε λίρες 106.786,80, το 1942 50.935,60 και το 1943 55.851,20.¹⁴⁴

Ο ναός στερείται της στέγης όντας ερείπιο, ενώ προσθήκες οι οποίες έγιναν στο πλαίσιο των επανατοποθετήσεων και αποκαταστάσεων ήταν αρκετά αισθητές. Έτσι βλέπουμε σε πρώτο επίπεδο το αποκαταστημένο τμήμα του τοίχου και σε δεύτερο τα μεσαιωνικά τμήματα.

Εικόνα 180. Πόρτα στη βόρεια πλευρά της εκκλησίας με φανερή τη διαφορά της τοιχοποιίας του αρχαίου κομματιού (στα δεξιά της φωτο) τα αποκατεστημένα κομμάτια.(φωτο.Ι.Α.Α), Το εσωτερικό της εκκλησίας μετά την αποκατάσταση,(φωτο. Ι.Α.Α)

¹⁴⁴ Monica Livadiotti, *Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Co, Estratto dall' anuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente*, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ 423-424-426-427

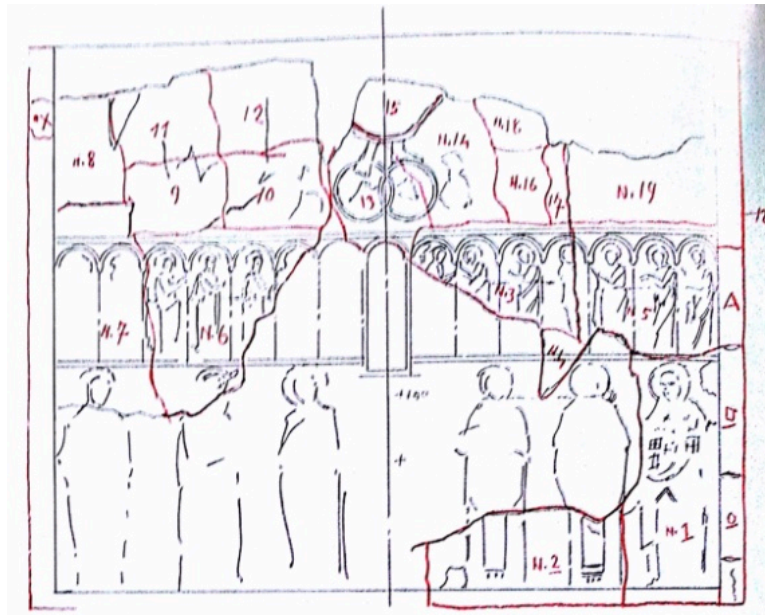
Εικόνα 181. Η αψίδα και η βόρεια πλευρά της εκκλησίας μετά την αποκατάσταση. (φωτο.Ι.Α.Α)

Ανακαλύφθηκε ένας χώρος πλούσια διακοσμημένος με ψηφιδωτά μεγάλων διαστάσεων τα οποία ήρθαν στο φώς με ανασκαφή κάτω από την οδό Αναπαύσεως και πολλά από αυτά τοποθετήθηκαν από τους Ιταλούς στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο χαρακτηρίζοντας τη βασιλική ο Morricone ως μια από της μεγαλύτερες της Ανατολής.

Στο εσωτερικό του ναού στην αψίδα υπήρχαν τοιχογραφίες οι οποίες ήταν χωρισμένες σε τρεις κορμούς: το χαμηλότερο τμήμα του οποίου διασώζεται ένα μικρό τμήμα, στο οποίο διακρίνονται 6 φιγούρες οι οποίες στέκονται, στο δεύτερο κορμό υπάρχουν στοές στις οποίες απεικονίζονται ολόκληρες φιγούρες. Το κομμάτι της κεντρικής στοάς αντικαταστάθηκε από μια μικρή μονοφόρα της οποίας το στρώμα είχε ίδιες διαστάσεις. Στο κάτω μέρος της αψίδας υπήρχε μια φιγούρα της οποίας σωζόταν μόνο ένα κομμάτι στο χαμηλότερο μέρος, με δύο πόδια τα οποία στηρίζονται σε δύο αλληλένδετες σφαίρες. (Παρόμοιες φιγούρες απεικονίζονται και στις αψίδες άλλων εκκλησιών όπως και στο Φόδελε της Κρήτης.)

Ο θόλος στηρίζεται μέσω 8 τόξων στους κίονες ενώ εσωτερικά σώζονται τοιχογραφίες του 12^{ου}-13^{ου} αιώνα με σκηνές από το βίο του Άγιου Ιωάννη όπως για παράδειγμα η Γέννηση ,η φυγή της Ελισάβετ , η Σφαγή του Ζαχαρία ενώ εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι πρόσφατα στην Πρόθεση μετά από καθαρισμούς αποκαλύφθηκε τοιχογραφία με την Κοίμηση της Θεοτόκου που χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} αρχές 14^{ου} αιώνα.

Ένα σχέδιο του αρχείου του μουσείου της Κω παρουσιάζει αυτές τις τοιχογραφίες σε κλίμακα 1:20.¹⁴⁵

Εικόνα 182. ενδεικτικό σχέδιο τοιχογραφιών της αψίδας (αντίγραφο στο Αρχαιολογικού μουσείου της Κω)

Σε ένα από τα σχέδια υπάρχει σημείωση με μολύβι του Vittorio Toti η οποία αναφέρει τα εξής «Τοιχογραφίες Ιπποτικής εκκλησίας Αγίου Ιωάννη–περιφραγμένη πόλη». Εν συνεχεία στο άλλο αντίγραφο παρατηρείται μια διαίρεση των τοιχογραφιών με τις μορφές σε αριθμούς όπως φαίνεται στην εικόνα παραπάνω κάτι το οποίο λειτούργησε καταλυτικά στις διαδικασίες αποσύνδεσης και της επακόλουθης ανασυγκρότησης μετά την ενοποίηση των μορφών.

Από γράμμα του Morricone στον διευθυντή της Φλωρεντίας, από τον οποίο ο Toti εξαρτιόταν, αναφέρεται ότι η απόσπαση έγινε το 1942 και ότι ο ίδιος ο Toti ανέλαβε την φροντίδα της ενοποίησης των τοιχογραφιών, οι οποίες ήταν διαιρεμένες σε 22 κομμάτια. Αυτά διατηρήθηκαν με στόχο την επανασυναρμολόγηση, σε χώρους αποθήκευσης στην Ρωμαϊκή Οικία η οποία είχε ανασκαφθεί από τον Laurenzi . Τον Οκτώβριο του 1987 ερχόμενη η Μόνικα Λιβαδιώτη στην Κω ανακάλυψε τις αποθήκες της Ρωμαϊκής Οικίας με τα 22 κομμάτια τα οποία είχε αφήσει ο Toti ενοποιημένα και έτοιμα για ανασύσταση.

¹⁴⁵ Monica Livadiotti , *Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Coo, Estratto dall' an nuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente*, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ432

Σύμφωνα με την Μόνικα Λιβαδιώτη αναφέρεται συγκεκριμένα πως ήταν η μοναδική εκκλησία της περιφραγμένης πόλης που τέθηκε σε διαδικασία αποκατάστασης αυτή του Άγιου Ιωάννη του βαπτιστή, σε αντίθεση με αυτή του Αγίου Δημητρίου και της Παναγίας του Φώρου οι οποίες κατεδαφίστηκαν και του Αγίου Γεωργίου παρέμενε ερείπιο. Αυτό αποδεικνύει πως ένα από τα κίνητρα που οδήγησαν στην άμεση αποσυναρμολόγηση και ανασύνθεση ήταν αυτό της καλύτερης αποκατάστασης του διακόσμου των τοίχων, πράγμα το οποίο αν είχε ολοκληρωθεί θα είχε δώσει μια άλλη αίσθηση στο εσωτερικό της εκκλησίας.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Monica Livadiotti , *Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Coò, Estratto dall' anuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente*, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ. 434

ΕΠΙΠΛΕΟΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ-ΝΗΣΙ-ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Το νησί της Κω ανήκει στα Δωδεκάνησα και βρίσκεται νότια της Καλύμνου και βόρεια της Νισύρου απέχοντας 4 μίλια από την ανατολή , με έκταση 290 τ.χλμ με πλούσια βλάστηση, πολλά νερά και εύφορη γη.¹⁴⁷

Η Κως αποτελεί το νησί του πατέρα της ιατρικής όπως έχουμε προαναφέρει ενός ανθρώπου του οποίου οι διδασχές και οι αξίες προάγουν και διατηρούν στο βάθος του χρόνου τις αξίες σύμφωνα με τις οποίες πρέπει να λειτουργεί ο κάθε γιατρός σήμερα με κύριο άξονα κυρίως την υγεία του κάθε ανθρώπου.

Στο νησί βρίσκεται ένα από τα πιο σημαντικά μνημεία της αρχαιότητας το Ασκληπιείο χώρο λατρείας του θεού Ασκληπιείου τον οποίο προσέλκυσε πολλούς ασθενείς από όλη την Ελλάδα για θεραπεία ή για προσκύνημα. Το νησί του Ιπποκράτη κατατάσσεται στην τρίτη θέση ως τουριστικός προορισμός . Οι αφίξεις από ξένους τουρίστες στο νησί της Κω ήταν το 1980 86.950 και το 1999 έφτασαν στο νησί 524.818 . Στο πλαίσιο λοιπόν της οικονομικής ανάπτυξης ενός τουριστικού νησιού η βελτίωση του οικιστικού – πολιτισμικού αποθέματος αυτού αποβαίνει πολύ σημαντικό.

Το στοιχείο του τουρισμού στο νησί διαφαίνεται μέσω της μεγάλης επισκεψιμότητας του ετησίως κατατάσσοντάς το στην τρίτη θέση ως τουριστικός προορισμός (Νικητιάδης,2007). Αποτελεί την σημαντικότερη οικονομική δραστηριότητα και υπολογίζεται ότι γύρω στο 40 % των ντόπιων κατοίκων ασχολείται έμμεσα ή άμεσα με τις τουριστικές δραστηριότητες (Περιφέρεια Ν. Αιγαίου, 2006).

Στο πλαίσιο του τουρισμού ωστόσο μια άλλη εναλλακτική μορφή του μπορεί να είναι ένας τουρισμός όχι μαζικός που προσελκύεται από τον πολιτισμό και τις φυσικές ομορφιές αλλά ένας τουρισμού υγείας στο νησί. Αυτό συντελείται κυρίως από το εύκρατο ήπιο κλίμα με αρκετή ηλιοφάνεια, περιορισμένες βροχές, θάλασσα και ακτές βραβευμένες με γαλάζιες σημαίες, καθαρός αέρας, ιαματικά λουτρά, πολυτελή ξενοδοχεία καθώς και νέες μορφές όπως θαλάσσιος, περιπατητικός, αθλητικός,

¹⁴⁷ Μιχαήλ Ε. Νομικός, *Αποκατάσταση επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων, Μεθοδολογία-εφαρμογές*, Τμήμα Αρχιτεκτόνων,σελ.1-5,,Θεσσαλονίκη 2004.

συνεδριακός και άλλα, πράγματα τα οποία συμβάλλουν σημαντικά σε μια πρωτοποριακή ανάπτυξη του νησιού.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Τουρισμός και Υγεία Σχέσεις και αλληλεπιδράσεις αναφορικά με το νησί της Κώ, Διπλωματική εργασία, Κασσιώτη Γεωργία, Ελληνικό ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Κοινωνικών επιστημών., Πάτρα, Ιούνιος 2008.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1. Οι Ιταλικές κτήσεις στη Μεσόγειο και την Ανατολική Αφρική κατά το 1938,
Πηγή: *Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943)*, Vassilis Colonas, σελ. 10

Εικόνα2. Ο Κυβερνήτης των Ιταλικών Νήσων του Αιγαίου Mario Lago (1923-1936).
Πηγή: *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 : la ricerca archeologica, la conservazione, le scelte progettuali / a cura di Monica Liviadotti, Giorgio Rocco., Atene 1997, σελ. 286*

Εικόνα3. Το κτίριο του Ναυαρχείου. Η αποκατάσταση υπό τη μορφή ανακατασκευής.**Πηγή:** *Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943)*, Vassilis Colonas, σελ. 36

Εικόνα 4. Το Διοικητήριο της Ρόδου, βόρεια όψη (Florestano di Fausto 1926-27)
Πηγή: *Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943)*, Vassilis Colonas, σελ.47

Εικόνα 5. Το Foro Italico στην παραλία της Κω
Πηγή: *Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943)*, Vassilis Colonas, σελ. 60

Εικόνα6. Αεροφωτογραφία της νέας πόλης του Porto Lago
Πηγή: Vassilis Colonas, *Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943)*, σελ. 67

Εικόνα7. Viollet-le-duc,**Πηγή:** Καραδέδος Γιώργος, *Ιστορία & Θεωρία της αποκατάστασης*, Θεσ/νίκη 2009, σελ. 78

Εικόνα8. John Ruskin**Πηγή:** Ιστορία & Θεωρία της αποκατάστασης, Καραδέδος Γιώργος, Θεσ/νίκη 2009, σελ. 87

Εικόνα9. Camillo Boito **Πηγή:** Ιστορία & Θεωρία της αποκατάστασης, Καραδέδος Γιώργος, Θεσ/νίκη 2009, σελ. 87

Εικόνα 10. Gustavo Giovannoni, **Πηγή:** διαδίκτυο.

Εικόνα 11. Chiesa di Sant' Andrea /Orvieto/Πριν την αποκατάσταση και κατά την διάρκεια των εργασιών,1930(αρχιτεκτονική επέμβαση)

Εικόνα12. Villino Calderai Torlonia ,σχέδιο G.Giovannoni Roma 1910

Εικόνα 13. Πάνθεον R;vmh : Gustavo Giovannoni , *Restauri di monumenti d'arte*,1913,pp.1-42.

Εικόνα14. Το ιερό του Κρόνου, **πηγή:** Gustavo Giovannoni, *Restauri di monumenti*, *Bolletino d'arte*, 1913,pp.1-42.

Εικόνα15. Το Κολοσσαίο, η Αψίδα του Αγίου Τίτου, ο ναός της Απτέρου Νίκης, **πηγή:** Gustavo Giovannoni, *Restauri di monumenti*, *Bolletino d'arte*, 1913, pp .1-42.

Εικόνα16. Στερέωση κιόνων ναών Γεννήτριας Αφροδίτης (αριστερά) και Άρη Εκδικητή (κέντρο), καθώς και της Ουλπίας Βασιλικής στο Φόρο του Τραϊανού (δεξιά) με εξωτερικές μεταλλικές στεφάνες**Πηγή:** Φ.Μαλλούχου- Tufano

Εικόνα 17. Ο Leo von Klenze (1784-1864), **Πηγή:** Μαλλούχου-Tufano 2008, Προστασία και διαχείριση μνημείων, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2011-2012/2015, σελ. 143

Εικόνα18. Ο ναός της Αθηνάς Νίκης από ΒΑ κατά την αναστήλωσή του το 1836. Chr.Hansen, 1836**Πηγή:** Μαλλούχου -Tufano 2008, σελ.144,

Εικόνα19. Ο ναός της Αθηνάς Νίκης από ΝΑ. J.Skene, 1838.,**Πηγή:** Αρχείο ΙΕΕΕ, σελ. 144

Εικόνα 20. Γενική άποψη του εσωτερικού του Παρθενώνα από Α. Διακρίνονται οι αναστηλωμένοι πλάγιοι τοίχοι του σηκού στερεωμένοι με μηχανοποιήτα τούβλα.

W.J.Stillman 1869**Πηγή:** William J. Stillman, The Acropolis of Athens: Illustrated Picturesquely and Architecturally in Photographs, London 1870, pl.14

Εικόνα 21. Ο Νικόλαος Μπαλάνος (1860-1942) το 1929 μπροστά στη δυτική ζωφόρο του Παρθενώνα. **Πηγή:** Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, σελ. 157

Εικόνα 22. Διαμόρφωση της Ουλπίας Βασιλικής στο φόρο του Τραϊανού στη Ρώμη τον Μεσοπόλεμο, με αρχαία θραύσματα και άφθονη χρήση τσιμέντου και άλλων σύγχρονων υλικών. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Tufano, 2011 **Πηγή:** Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως, σελ. 201

Εικόνα23. Χάρτης των Δωδεκανήσων επι Ιταλοκρατίας,πηγή-Βασίλης Χατζιβασιλείου

Εικόνα24. Η casa romana της Κω. Φωτ. Φ.Μαλλούχου-Tufano, 2009

Πηγή: Προσωπικό αρχείο της συγγραφέως, σελ.. 202

Εικόνα 25. Η αναστηλωμένη το 1940 κιονοστοιχία της ανατολικής στοάς του δυτικού γυμνασίου της Κω. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Tufano, 2009 (**Πηγή:** Μαλλούχου).

Εικόνα 26. Η υβριδική και αυθαίρετη ολική ανακατασκευή του νυμφαίου των δυτικών θέρμων της Κω. Φωτ. Φ. Μαλλούχου-Tufano, 2009 (**Πηγή:** Μαλλούχου).

Εικόνα 27 Το Ασκληπιείο της Κω ημιτελώς ανακατασκευασμένο.

Πηγή: προσωπικό αρχείο Φ. Μαλλούχου-Tufano, σελ. 203

Εικόνα 28.Εικόνα των επεμβάσεων επί Ιταλοκρατίας στον Ναό της Λίνδιας Αθηνάς καθώς και παθολογίες οι οποίες έπρεπε να αντιμετωπιστούν μεταγενέστερα. Βασιλική Ελευθερίου, Νέες επεμβάσεις στο Ναό της Λίνδιας Αθηνάς , Αίτια-Αποτελέσματα μιας ανακατασκευής , 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων ΕΤΕΠΑΜ, Θεσσαλονίκη 2006.

Εικόνα 29. Χάρτης της Κω. Πηγή: Χατζηβασιλείου, 2015, σελ. 22

Εικόνα 30. Γεωλογικός χάρτης Κω, **Πηγή:** Ιστορία νήσου Κω

Εικόνα31. Πηγή: ΠΑΝΑΓΑΙΝΑ ΕΛΕΝΗ-ΑΛΚΗΣΤΙΣ, σελ 14.

Εικόνα32. Πολεοδομικό σχέδιο της Κω 1929, **Πηγή:** The history of the island of Kos. σελ. 530

Εικόνα 33.Αεροφωτογραφία της πόλης της Κω από την γεωγραφική υπηρεσία του ιταλικού στρατού.

Εικόνα 34. Εικόνα της Κω μετά τον σεισμό του 1933 La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali,, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 88

Εικόνα35. Εικόνα της Κω μετά τον σεισμό του 1933 La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali,, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 88.,

Εικόνα 35α.Εικόνα της Κω μετά τον σεισμό 1933, πηγή La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali,, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 88

Εικόνα36. Καταστροφές από το μεγάλο σεισμό του '33**Πηγή:** The history of the island of kos, Xatzivasileiou,pg 522

Εικόνα37. Κως, Η πόλη πριν το σεισμό του 1933 σύμφωνα με την επιπεδομετρία που συνέταξε το 1926 το Γεωγραφικό Ινστιτούτο του Ιταλικού Στρατού, πηγή : La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali,, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg 87

Εικόνα38. Το νέο σχέδιο της Κω μετά το σεισμό του 1933.Με μαύρο είναι τα κτίρια που οφείλονται σε ιταλική πρωτοβουλία. Πηγή: Italian architecture in the Dodecanese islands (1912-1943) Vassilis Colonas, σελ. 61

Εικόνα 39α. Σχέδιο της Κω μετά το 1933, από τον Morricone **Πηγή:** The history of the island of Kos, σελ. 191.

Εικόνα 39β. Καταστατικός χάρτης με καταγραφή των διαφόρων βαθμών καταστροφής που υπέστησαν τα κτίρια της Κω. Με καφέ χρώμα οι κατασκευές που κατεδαφίστηκαν , με πράσινο οι επισκευάσιμες και με ροζ τα κτίρια σε καλή κατάσταση, πηγή :La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali,, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg89

Εικόνα 39γ. Ρυθμιστικό σχέδιο 1990, **πηγή:** Πολεοδομία Κω.

Εικόνα 40.Χάρτης της Κω

ικόνα 41. Λατομείο μαρμάρου Κακό Σκαλί (το λατομείο από το οποίο φημολογείται ότι προήλθαν τα μάρμαρα που χρησιμοποιήθηκαν στο Ασκληπιείο)

Εικόνα 42.Τοπικό γκρίζο μάρμαρο

Εικόνα 43.Αμυγδαλόπετρα, οικοδομικό υλικό στην περιοχή της αγοράς .

Εικόνα 44. Γρανίτης

Εικόνα 45. .Πρασινόπετρα,

Εικόνα 46. Σιδηρόπτερα,

Εικόνα 47. Πέτρωμα μαύρο-γαλάζιο

Εικόνα 48. Κόκκινος τραχίτης

Εικόνα 49.. Θεμέλια στοάς νότιας αγοράς από μαλακόπετρα.

Εικόνα 50. Ιταλικό σχεδιάγραμμα της Κω το 1927: 1) Είσοδος του περιμετρικού τείχους, με το οικόσημο του Schlegelholz, 2) Είσοδος καταστραμμένη, 3) Πόρτα του φόρου και της αγοράς, 4) Οχύρωση της τάφρου, 5) Ανάχωμα με διάσπαρτα τεμάχια αρχαίων και νεότερων μαρμάρων, 7) Τουρκικό νεκροταφείο, 8) Τζαμί, 9) Κατάλοιπα αρχαίου Γυμνασίου, 10) Αρχαία ερείπια , 11) Αποβάθρα. Πηγή: Ιστορία της Νήσου Κω σελ.531.

Εικόνα 51. Χάρτης της πόλης με τα κυριότερα μνημεία. Ίδια Επεξεργασία Χάρτη. Πηγή υπόβαθρου: Δήμος Κω.

Εικόνα 52. Χάρτης του νησιού με τα αναφερόμενα μνημεία. Ίδια Επεξεργασία Χάρτη. Πηγή υπόβαθρου: Google Earth

Εικόνα 53. Κως, γενικός χάρτης αρχαίας πόλης, 1. Πλατεία, 2. Αγορά, 3. Κεντρικό Γυμναστήριο, 4.δυτικό γυμναστήριο, 5.βόρειο γυμναστήριο, 6.στάδιο, 7.θέταρο, 8.ακρόπολη, 9.τείχη πόλης, 10.τείχη συνοικίας, 11.ιερό Αφροδίτης Πάνδαμος και Ποντία, 12.ιερό Ηρακλή Καλλίνικος, 13.δυτική στοά, 14. Εμπόριο πώλησης ψαριών ,15.πλοία, 15β. περιοχή πλοίων κοντά στα λουτρά, 16.πιθανή τοποθεσία αρχαίας, 17. περιοχή πλατείας, 18. Πιθανός ναός στο τέλος δυτικά της μεγαλύτερης πλατείας, 19.ελληνιστικό δημόσιο κτίριο σε σχήμα Λ σε ανοιχτό τετράγωνο, 20. Το κάρντο, 21.Ρωμαϊκή Οικία,22.Ωδείο, 23.νότια στοά της αγοράς, 24. ναός της αγοράς, 25.Ναός των Ατταλιδών, 26.αυτοκρατορική νέα είσοδος της βόρειας

αγοράς, 27.υδραγωγείο 2^{ου}-3^{ου} αιώνα, 28.αποθήκες έξω από την ανατολική πύλη.
Πηγή: Λιβαδιώτη.

Εικόνα54. Ενδεικτική εικόνα παρουσίασης σημαντικών χώρων στην περιοχή της Αγοράς, **Πηγή:** Βήμα της Κω

Εικόνα55. Κως, αεροφωτογραφία της Citta Murata μετά τις ανασκαφές, **πηγή** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 105

Εικόνα 56. Κως, Citta Murata τοπογραφικό σχέδιο, I.G.M, πριν τον σεισμό του 1933.**πηγή** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 103

Εικόνα 57. Εικόνα της αρχαίας πόλης της Κω

Εικόνα58. Αεροφωτογραφία κάτοψης της περιοχής της Αγοράς, καθώς και αεροφωτογραφία της περιοχής το 2000.**Πηγή:**Βήμα της Κω

Εικόνα59. Εικόνα ιερού της Αφροδίτης πριν **πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica ,La conservazione, Le scelte progettuali , A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg115,και σήμερα **πηγή:**infokos.gr.

Εικόνα 60. Εικόνα κάτοψης του Ιερού του Ηρακλή, καθώς και ο ψηφιδωτός διάκοσμος ο οποίος έχει βρεθεί. **πηγή:** βήμα της Κω

Εικόνα61. Αναπαράσταση του ιερού του Ηρακλέους , Finamore. **Πηγή:** Κως ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ, Τα Κωακά, τομ.12,2012 σελ.64, Βασιλική Χριστοπούλου.

Εικόνα62. Κως, Ιερό του Ηρακλέους. **Πηγή:** Αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Εικόνα63. Ιερό του Ηρακλέους αρχείο Morricone. **Πηγή:** beniculturali.gr

Εικόνα64. Ιερό του Ηρακλέους. **Πηγή:**-Αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Εικόνα 65Ψηφιδωτά στην περιοχή του Ιερού του Ηρακλέους αρχείο Morricone. **Πηγή:** beniculturali.gr

Εικόνα66. Αρχαία αγορά της Κω. **Πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα67. Εικόνα της περιοχής της αγοράς.Φωτογράφιση Ζ.Τ.

Εικόνα68. Αγορά κεντρική οπτική αρχείο Morricone **Πηγή:** beniculturali.gr

Εικόνα69. Αρχαία αγορά, **πηγή-**Αρχείο Ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Εικόνα70. Εικόνα της αρχαίας αγοράς μετά από τις διάφορες εργασίες αποκατάστασης **Πηγή:** Βήμα της Κω.

Εικόνα 71. Περιοχή της Νότιας αγοράς της Κω πριν και μετά τον σεισμό του 2017 όπου ακολούθησε και η κατάρρευση της στοάς. **Πηγή 1^{ης}** φωτογραφίας: αρχείο κύριου Χατζηβασιλείου**Πηγή 2^{ης}** φωτογραφίας: φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα72. Εργασίες αναστήλωσης των δύο κίωνων του περιστυλίου ελληνιστικής περιόδου, **πηγή** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg111, δεύτερη εικόνα κίωνων, **πηγή:**Κως ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ, Τα Κωακά, τομ.12,2012 σελ. 7-80, Βασιλική Χριστοπούλου, Τρίτη εικόνα: Σχεδιαστική αποτύπωση του αρχαίου

κομματιού μετά την αποκατάσταση, Τέταρτη εικόνα: οι κίονες σήμερα, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα 73 Διάκριση του νέου και του παλιού υλικού μετά τα σχέδια αποκατάστασης (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

Εικόνα 74. Ιερό του Λιμένος αρχείο Morricone , εικόνα κατά τη διάρκεια των ανασκαφών μαζί με τους εργαζόμενους, πηγή: beniculturali.gr

Εικόνα 75. Στοά Λιμένος πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg113

Εικόνα 76. Στοά-Βασιλική Λιμένος πηγή-Βήμα της Κω

Εικόνα 77 Κως, Ρωμαϊκή Οικία, Πηγή:-Μ. Livadiotti

Εικόνα 78. Κως, Ρωμαϊκή Οικία , κλίμακα 1:100, (Α. Merletto, 1992), πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ.126

Εικόνα 79. La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 12

Εικόνα 80. Επισήμανση που αφορά τα σημεία στα οποία έγινε αναστήλωση (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

Εικόνα 81. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, σχέδια του κεντρικού περιστυλίου όπου φαίνονται τα διαφορετικά υλικά από τα οποία κατασκευάζονται τα στελέχη των στηλών, μάρμαρο ή τσιμέντο Πηγή-G. Sideris, Il progetto e di risanamento della restaurata "Casa Romana" di Kos , THIASOS , 4, 2015

Εικόνα 82. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, το κεντρικό περιστύλιο.

Εικόνα 83. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, πηγή :Φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα 84. Επισήμανση που αφορά τα στοιχεία της αποκατάστασης, το νέο και το αρχαίο υλικό (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

Εικόνα 85. Ρωμαϊκή οικία, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ., Επισήμανση που αφορά τις νέες προσθήκες μετά την αποκατάσταση (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

Εικόνα 86. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, μωσαϊκός διάκοσμος, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ.

Εικόνα 87. Κως Ρωμαϊκή Οικία, εργασίες αποκατάστασης La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 128

Εικόνα 88. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, εργασίες στο πλαίσιο αποκατάστασης κιονόκρανων Πηγή: Αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Εικόνα 89. Εικόνες από τις εργασίες αποκατάστασης τόσο με ενίσχυση του περιστυλίου όσο και με προετοιμασία ενίσχυσης των αρχαίων τοίχων με ενέσεις. Πηγή-G. Sideris, Il progetto e di risanamento della restaurata "Casa Romana" di Kos , THIASOS , 4, 2015, σελ. 77-94.

Εικόνα 90. Κως, Ρωμαϊκή Οικία , στα αριστερά έχουμε την εικόνα από συγκεκριμένα τμήματα της σιδερένιας ενίσχυσης η οποία τοποθετήθηκε στα πλαίσια της αποκατάστασης από τους Ιταλούς, ενώ στα δεξιά βλέπουμε την αντικατάστασή της από νέα με τιτάνιο. Πηγή-G. Sideris, Il progetto e di risanamento della restaurata "Casa Romana" di Kos , THIASOS , 4, 2015, σελ. 77-94 Μεσαία εικόνα διάκριση των στοιχείων αποκατάστασης όπως οι μεταλλικές ενισχύσεις ,(ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών)

Εικόνα 91 .Ωδείο Κω, **Πηγή:**kos.com

Εικόνα92. Σημερινή εικόνα του Ωδείου, πηγή προσωπικό αρχείο,

Εικόνα93. Τοιχογραφίες στον νότιο τοίχο της υποδομής , πηγή: Τεχνική Υπηρεσία Κω, Μελέτη αποκατάστασης του Ρωμαϊκού Ωδείου Κω, προμελέτη Ιούλιος 1995, Χλέπα Ελένη-Άννα (εικ.21).

Εικόνα 94. Ωδείο Κως, Πηγή: The history of the island of kos, Hatzivasileiou, σελ. 185

Εικόνα 95. Ψηφιδωτό το οποίο βρέθηκε δίπλα στο Ωδείο της Κώ,Πηγή: The history of the island of kos, Hatzivasileiou, σελ. 185

Εικόνα 96. Πάνω: κάτοψη του Ωδείου , κάτω: εικόνες του κεντρικού -ανατολικού κοίλου το 1930 μετά την πρώτη αποκατάσταση, πηγή: Αρχείο Ι.Α.Σ.Α,1937, La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ.131.Κάτοψη του Ωδείου, πηγή: Ι.Α.Σ.Α, 1937

Εικόνα 97. Ίχνη κυματίου ορθομαρμάρωσης και μαρμάρινου πλαισίου θύρας καθώς και του λογείου στην ανατολική πάροδο, **πηγή:** Τεχνική υπηρεσία της Κω. Τρίτη εικόνα επισήμανση των στοιχείων αποκατάστασης με εμφανή χρήση μαρμάρου

Εικόνα98. Ωδείο, ανακάλυψη ενός αγαλματιδίου σε ένα από τα δωμάτια κάτω από το κοίλο.πηγή La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ.132.

Εικόνα99. Εσωτερικές στοές στις οποίες βρέθηκαν τα αγαλματίδια,**Πηγή:** kosinfo.gr

Εικόνα100. Εικόνα Ωδείου μετά τις αποκαταστάσεις. Πηγή: beniculturali.g ,

Εικόνα101. Πλаниμετρική εικόνα του Θεάτρου,**Πηγή:** Αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Εικόνα 102. Κως, Η οικία της αρπαγής της Ευρώπης στο τέλος των ανασκαφών, πηγή La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 137

Εικόνα 103. Εικόνα της Οικίας της αρπαγής της Ευρώπης. **Πηγή:** beniculturali.gr

Εικόνα 104. Η οικία της Αρπαγής της Ευρώπης ο μωσαϊκός διάκοσμος. **Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 138.

Εικόνα 105. Κως Η Οικία της αρπαγής της Ευρώπης. **Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 138-139.

Εικόνα 106. Κώς, αριστερά τα ιαματικά λουτρά, **Πηγή :** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 142, Δεξιά φωτογραφία της περιοχής σήμερα **Πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα107. Κως, η περιοχή των Λουτρών όπου η πόρτα της εισόδου του βαπτιστηρίου της βασιλικής μετά τις ανασκαφές ακολουθήθηκαν κάποιες εργασίες αναστήλωσης από τους Ιταλούς **Πηγή :** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ144,

Εικόνα 108. Επισήμανση που αφορά τα σημεία των αποκαταστάσεων της εισόδου του βαπτιστηρίου στην ίδια περιοχή σήμερα,**Πηγή:** φωτογραφική Ζ.Τ

Εικόνα 109. Κως, Στα αριστερά έχουμε τα αρχιτεκτονικά όρια στην περιοχή της βασιλικής. Πηγή : La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ143, στα δεξιά έχουμε σημερινή εικόνα της περιοχής **Πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ.

Εικόνα110. Ενδεικτικά στοιχεία ύπαρξης μαρμαροθέτησης στην περιοχή κοντά στην είσοδο του βαπτιστηρίου σήμερα, **Πηγή:** φωτογραφική Ζ.Τ

Εικόνα111. Κως, Γυμναστήριο ανατολικό, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής **Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 146

Εικόνα 112. Εικόνες των κίωνων σήμερα αλλά και η κατάσταση τους μετά τον σεισμό **Πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ, Τρίτη εικόνα διάκριση αποκατάστασης μεταξύ αρχαίου και νέου υλικού (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών).

Εικόνα 113. Διαδικασίες αναστήλωσης και αποκατάστασης αρχαίου σταδίου.

Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 147-148

Εικόνα114. Κως ,Ανατολικό γυμναστήριο **πηγή** infokos.gr ,

Εικόνα 115. Ιαματικά λουτρά ,Σκίτσο του Finamore 1942 το οποίο δείχνει την πόρτα του σταδίου αλλά και , **πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg 14

Εικόνα116. Κως, Στάδιο, γυμναστήριο, **πηγή-** M.Livadiotti, The infrastructure of Hellenistic town and its persistence in Imperial period: the case of Kos, Thiasos, 7.2,2018, σελ.. 39-75.

Εικόνα 117 .Οριζοντιογραφική απεικόνιση του νυμφαίου αριστερά και δεξιά φωτογραφία κατά τη διάρκεια των αποκαταστάσεων 1939. **πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 151, Τρίτη εικόνα διάκριση της αποκατάστασης (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών).

Εικόνα 118. Κως, **πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg 151

Εικόνα 119. Νυμφαίο **πηγή:** Η ιστορία της Κω, Α', Β', Γ' τόμος, *Από τα ρωμαϊκά χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας*, Εκδ. Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου Επαρχείο Κω-2001.

Εικόνα120. Στάδιο, αποτύπωση ενός τμήματος του σταδίου αλλά και ενός από τους πυλώνες, **πηγή :** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg 153

Εικόνα 121 .Στάδιο, μετά την ανακάλυψη και τις εργασίες της ανασκαφής τον Απρίλιο του 1940. **Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg153

Εικόνα 122 Εικόνα σταδίου- Άφεις, αρχείο Morricone **πηγή:** beniculturali.gr

Εικόνα 123. Κως, Ναός του Άλσιου Δία, ανασύνθεση των τριών θραυσμάτων των αρχιτεκτονικών μελών του επιστηλίου σχέδιο, Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 155

Εικόνα 124. Ασκληπιείου, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα 125. Κως, Ασκληπιείο, πλανημετρική απεικόνιση με τις διάφορες φάσεις, Πηγή: Thiasos, rivista di archeologia e architettura antica 2012, n.1, pg 66.

Εικόνα 126. Επίσκεψη του βασιλιά της Ιταλίας Βίκτωρα Εμμανουήλ του Γ' και της βασίλισσας Έλενας το 1929 στο Ασκληπιείο της Κω. Με τα λευκά ο Γεν. Διοικητής των Δωδεκανήσων Μάριο Λάγκο. Πηγή: αρχείο Χατζηβασιλείου.

Εικόνα 127. Ο Κώος ιστορικός ερευνητής Ζαρράφτης ανάμεσα στα ευρήματα του Ασκληπιείου, Πηγή: The history of the island of Kos, Hatzivasileiou, σελ. 73

Εικόνα 128. Ο γερμανός ανασκαφέας R. Herzog (1871-1953)

Εικόνα 129. Τυπικά δυσδιάστατα σχέδια του Ασκληπιείου έτσι όπως εικάζεται ότι ήταν η μορφή του.

Εικόνα 130. Κως Ασκληπιείο, υποθετική πλανημετρική απεικόνιση αποκατάστασης του Ναού Γ', Πηγή: Thiasos, rivista di archeologia e architettura antica 2012, n.1, Herzog, Schazman 1932, σελ. 68.

Εικόνα 131. Εικόνα Ασκληπιείου Πηγή: Αρχείο Ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Εικόνα 132. Κως , Ασκληπιείο εικόνα του Laurenzi στο πρώτο επίπεδο του ιερού. Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 79

Εικόνα 133. Ιταλοί στρατιώτες βοηθούν στην αποκατάσταση του Ασκληπιείου, Πηγή: The history of the island of Kos, Hatzivasileiou, pg 177

Εικόνα 134. Κως, Ασκληπιείο πριν την αποκατάσταση αλλά και κατά τη διάρκεια αυτής Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg 166

Εικόνα 135. Κλίμακα ανόδου από το κάτω άνδριο στο άνω, αριστερά εργασίες αποκατάστασης επι Ιταλοκρατίας δεξιά σημερινή εικόνα, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα 136. Επισήμανση της διάκρισης των νέων υλικών αποκατάστασης (ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών).

Εικόνα 137. Ασκληπιείο (τότε) οπτική του τρίτου επιπέδου με την αποκατάσταση του τοίχου και της σκάλας 1939, πηγή: Thiasos, rivista di archeologia e architettura antica 2012, n.1, Herzog, Schazman 1932, pg 70., εικόνα από τις τμηματικές αποκαταστάσεις του Ασκληπιείου, πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 166.

Εικόνα 138. Εικόνα του αναλημματικού τοίχου σήμερα στο πρώτο και μεσαίο άνδριο.

Εικόνα 139. Ιωνικός ναός , πηγή : Το Ασκληπιείο της Κω, Δήμητρης Μποσνάκης, Αθήνα 2014, Υπουργείο Πολιτισμού και αθλητισμού Αρχαιολογικό Ινστιτούτο σπουδών.

Εικόνα 140. Κως, Πρόγραμμα αναστήλωσης του Ιωνικού Ναού του Ασκληπιείου (σχέδιο M. Paolini 1938), πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il

1948 , La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 169., δεξιά απεικόνιση του ναού σήμερα, Τρίτη εικόνα διάκριση νέου και αρχαίου υλικού μετά την αποκατάσταση.

Εικόνα 141.Κορινθιακός ρωμαϊκός ναός C στο μεσαίο άνηδρο,πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ. Διάκριση νέου και αρχαίου υλικού.

Εικόνα142. Αριστερά Βωμός του Διονύσου κατά την διάρκεια της ανασκαφής 1938, δεξιά σημερινή εικόνα του Βωμού **Πηγή:** αριστερή-φωτογραφικό υλικό αρχαιολογικού χώρου,δεξιά-φωτογράφιση Ζ.Τ.

Εικόνα143. Βωμός του Διονύσου, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ.

Εικόνα144. Βωμός του Διονύσου, πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ.

Εικόνα 145.Βωμός του Διονύσου πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα146.Αριστερά Το συγκρότημα της βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ, πηγή- Baldini Isabella, Livadiotti Monica, Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28,Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011.δεξιά σημερινή εικόνα της περιοχής πηγή: φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα147. Εικόνα πριν και μετά τις εργασίες αποκατάστασης ενός από τους κίονες της βασιλικής, επισήμανση διάκρισης νέου με αρχαίο υλικό αποκατάστασης(ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών).

Εικόνα148. Εικόνα των κίωνων της βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ, **πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα149.Απεικονίσεις της βασιλικής σε κάτοψη και συνολικό προφίλ ερειπίων.

Πηγή: Baldini Isabella, Livadiotti Monica, Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28,Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011.

Εικόνα150. Επιδαπέδιος διάκοσμος σύμφωνα με το πως ήταν ο ναός του Αγίου Γαβριήλ,**Πηγή:** Baldini Isabella, Livadiotti Monica, Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28,Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011. σελ.201

Εικόνα151.Αεροφωτογραφίες των επιπέδων και των τομών με τα σχέδια του μωσαϊκού διακόσμου του ναού του Αγίου Γαβριήλ.

Εικόνα152. Κως, Κέφαλος, Βασιλική του Αγίου Στεφάνου με φανερά τα ευρήματα του μωσαϊκού επιδαπέδιου διακόσμου. **Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 pg82.

Εικόνα153. Βασιλική του Αγίου Στεφάνου, σχέδιο G. Conto.**Πηγή:** Baldini Isabella, Livadiotti Monica, Archeologia protobizantina a Kos: La basilica di S. Gabriele, Studi e scavi nuova serie 28,Università di Bologna dipartimento di archeologia.2011.

Εικόνα154. Κως, Κέφαλος, Βασιλική Αγίου Στεφάνου σήμερα **Πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ, Επισήμανση διάκρισης νέων με αρχαία στοιχεία αποκατάστασης(ορατή μέσω των κόκκινων γραμμών).

Εικόνα155. Κως, στην περιοχή της πλατείας, επιδαπέδιο μωσαϊκό με τεχνική opus sectile πριν την απόσπασή του, σήμερα βρίσκεται στο Κάστρο της Ρόδου **Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricerca archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 174.

Εικόνα156. Κως, Ρωμαϊκή Οικία, Το εμβληματικό ψηφιδωτό με τεχνική opus vermiculatum, σήμερα εκτίθεται στο μουσείο της Κω και το μωσαϊκό της αυλής.

Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 174

Εικόνα157.Κως, Ρωμαϊκή Οικία, Το εμβληματικό μωσαϊκό με τεχνική opus vermiculatum, σήμερα εκτίθεται στο μουσείο της Κω και το μωσαϊκό της αυλής ,Πηγή: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 174.

Εικόνα158. Κως ,αριστερά, ενδεικτικά σχέδια ψηφιδωτού διακόσμου **Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ. 179 Δεξιά δύο φωτογραφίες με τον ψηφιακό διάκοσμο στην περιοχή της εισόδου της βασιλικής. **Πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ

Εικόνα159. Ρόδος, Palazzo del Gran Maestro, εν ώρα εργασίας πάνω από ψηφιδωτό, ο τέταρτος στα δεξιά είναι ο Vittorio Toti. **πηγή** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997, σελ. 181

Εικόνα160α,160β. Κως, ανασκαφές στην οδό Κρόκε και ανακάλυψη ενός παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού, σήμερα βρίσκεται στην αίθουσα του τρόπαιου στο Παλάτι των Ιπποτών της Ρόδου. Ανακαλύπτοντας ταυτόχρονα κάτω από αυτό ένα μωσαϊκό ρωμαϊκής περιόδου, το οποίο βρίσκεται σε ένα δεύτερο δωμάτιο του Κάστρου της ρόδου. Προσπάθειες απομάκρυνσης του ρωμαϊκού μωσαϊκού. **Πηγή:** La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ.178

Εικόνα161 Ρόδος, Παλάτι του μεγάλου μαγίστρου, Vittorio Toti εν' ώρα δουλειάς πάνω σε ένα ψηφιδωτό προερχόμενο από την Κω και μετεγκατεστημένο.Πηγή La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948 ,La ricercar archeologica, La conservazione, Le scelte progettuali, A cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco, Atene 1997 σελ.184

Εικόνα162. Ψηφιδωτό στην περιοχή των Θερμών, **πηγή-Αρχείο** ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών.

Εικόνα163. Ψηφιδωτό της οικίας του Σελήνου στην πόλη της Κω,δεξιά ψηφιδωτό με σχέδια ψαριών από τη Ρωμαϊκή Οικία σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Κω, **πηγή:** φωτογράφιση Σοφίας Καραγιάννη

Εικόνα164: Ανατολικό γυμναστήριο πριν και μετά τον σεισμό του 2017.**Πηγή:** φωτογράφιση Ζ.Τ.

Εικόνα165. Βόρειο τμήμα της Αρχαίας αγοράς, αναστηλωθέντες κίονες πριν 80 χρόνια από τους Ιταλούς. Αποκατάσταση μνημείου από τους Ιταλούς το οποίο διατηρήθηκε το ίδιο μετά τον σεισμό χωρίς κάποιο ίχνος

Εικόνα166.Κίονες του νότιου τμήματος της Αρχαίας αγοράς έχοντας αποκατασταθεί πλήρως με πρόσθετα μέρη αριστερά και δεξιά οι κίονες μετά τον σεισμό του 2017.

Εικόνα167. Το Διοικητήριο της Κω, The history of the island of kos, pg 531

Εικόνα 168.Διοικητήριο Κως, **πηγή:** www.infokos.gr

Εικόνα169. Albergo 'Gelsomino'. **Πηγή:** the history of the island of kos, (from the collection of Theofilos M. Mouzourakis) pg532

Εικόνα170. Ξενοδοχείο Gelsomino, Κως. **Πηγή:** www.infokos.gr

Εικόνα171. Ναός Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, πηγή: beniculturali.gr

Εικόνα 172. Καταστατικός χάρτης της πόλης της Κω, -Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του βαπτιστή (929) και η ιδιοκτηρία του Πλατανίστα (928) Monica Livadiotti , Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Coo, Estratto dall' anuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ.411

Εικόνα 173. Κλίμακα 1:1000, του Ι.Γ.Μ.Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, στο εσωτερικό της αυλής του σπιτιού του κύριου Πλατανίστα, η οποία διακρίνεται από το δίκτυο. Πηγή-Livadiotti-Il restauro della Chiesa di S.Giovanni Battista a Coo.p.411

Εικόνα 174. Η πρόσοψη της εκκλησίας του Άγιου Ιωάννη του βαπτιστή πριν την διάλυση (πραγματική κλίμακα 1:20 αρχείο της Ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών. πηγή Monica Livadiotti , Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Coo, Estratto dall' anuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ. 413.

Εικόνα 175 .Σχέδιο του Μ.Ραολίνι για την αποκατάσταση της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή (αρχείο ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών)

Εικόνα 176. Σχέδιο κατά μήκος της εκκλησίας, αρχείο Ιταλικής αρχαιολογικής σχολής Αθηνών

Εικόνα 177. Το εσωτερικό του ναού μετά τον σεισμό είναι ορατή η αψίδα μαζί με τα υπολείμματα των τοιχογραφιών που την διακοσμούσαν και τον βωμό. πηγή Monica Livadiotti , Il restauro della Chiesa di san Giovanni Battista a Coo, Estratto dall' anuario scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente, Volume LXIV-LXV, N.S., XLVIII-XLIX (1986-87), Roma, L'erma di Bretschneider, 1991.σελ. 420

Εικόνα 178. Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη τού βαπτιστή κατά τη διάρκεια των εργασιών ανασκαφής στην αρχαιολογική περιοχή (φωτο. L.Morricone)σελ.422

Εικόνα 179. Το εσωτερικό του ναού μετά την αποκατάσταση (τρέχουσα κατάσταση) ενώ στον δυτικό τοίχο φαίνονται οι αριθμοί τους οποίους είχαν τοποθετήσει στις πέτρες για να μπορέσουν να τις επαναφέρουν στην αρχική τους θέση μετά την αποκατάσταση.(φώτο, Ι.Α.Α). σελ.424

Εικόνα 180. Πόρτα στη βόρεια πλευρά της εκκλησίας με φανερά τη διαφορά της τοιχοποιίας του αρχαίου κομματιού (στα δεξιά της φώτο) τα αποκατεστημένα κομμάτια.(φωτο.Ι.Α.Α), Το εσωτερικό της εκκλησίας μετά την αποκατάσταση,(φωτο. Ι.Α.Α)

Εικόνα 181. Η αψίδα και η βόρεια πλευρά της εκκλησίας μετά την αποκατάσταση. (φωτο.Ι.Α.Α)

Εικόνα 182. ενδεικτικό σχέδιο τοιχογραφιών της αψίδας (αντίγραφο του Αρχαιολογικού μουσείου της Κω).